

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

**M. HAMROYEV, D. MUHAMEDOVA,
D. SHODMONQULOVA, X. G'ULOMOVA,
SH. YO'LDOSHEVA**

ONA TILI

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lif vazirligi
tomonidan oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lif, defektologiya,
pedagogika va psixologiya, maktabgacha tarbiya fakultetlari
talabalari uchun darslik sifatida tavsija etilgan**

**TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»
2007**

Taqrizchilar: filologiya fanlari nomzodi, professor R. Yunusov
dotsent M.Umarova

Hamroyev M.

Ona tili. Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / M. Hamroyev, D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldosheva; O'zbekiston respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lif vazirligi. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007. 276 b.

Muhamedova D., Shodmonqulova D., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh.

Filologiya fanlari nomzodi M.A.HAMROYEV ning umumiy tahriri ostida

Mazkur darslik Nizomiy nomidagi TDPU professorlari D.A.Muhamedova va D.X.Shodmonqulovalar tomonidan tuzilgan “Ona tili” dasturi asosida yozildi. Bu darslik oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lif metodikasi, defektologiya, pedagogika-psixologiya, maktabgacha ta'limi kabi nofilologik (ya'ni o'zbek tilini chuqur o'rganishga ixtisoslashmagan) fakultetlar talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, umumiy tilshunoslikdan hamda ona tili fanining barcha bo'limlari bo'yicha shu mutaxassisliklar fan dasturlari hajmida ma'lumot beradi.

*Oliy ta'lif jonkuyari, chin inson,
marhuma Ra'no opa Ikromovaning
porloq xotirasiga bag'ishlaymiz.*

So'z boshi

Mazkur darslik Nizomiy nomidagi TDPU professorlari D.A.Muhamedova va D.X.Shodmonqulovalar tomonidan tuzilgan “Ona tili” dasturi (2006-y.) asosida yozildi. Bu darslik oliy o‘quv yurtlarining boshlang‘ich ta’lim metodikasi, defektologiya, pedagogika-psixologiya, maktabgacha ta’limi kabi nofilologik (ya’ni o‘zbek tilini chuqr o‘rganishga ixtisoslashmagan) fakultetlar talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, umumiyl tilshunoslikdan hamda ona tili fanining barcha bo‘limlari bo‘yicha shu mutaxassisliklar fan dasturlari hajmida ma’lumot beradi.

Bu darslikni yozishda «Ta’lim haqidagi Qonun», “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” kabi davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan hujjatlar va jahon hamda o‘zbek tilshunosligi bo‘yicha keyingi yillarda yaratilgan ilmiy ishlar dasturulamal bo‘lib xizmat qildi. Darslikda tilshunoslik fani, uning o‘rganish ob’ekti, tilning ijtimoiy mohiyati va tuzilishi, tilshunoslik fanining boshqa fanlar tizimida tutgan o‘rnii, dunyo tillarining tasnifi, o‘zbek tilining fonetikasi, lug‘at boyligi, leksikografiyası, grammatic qurilishi, uslubiyati va tinish belgilari haqida keng ma’lumot beriladi. Darslik an’anaviy tilshunoslikning boy tajribasidan hamda sistem-struktur tilshunoslikning keyingi yillarda qo‘lga kiritgan ijobiy yutuqlaridan unumli foydalangan holda yaratildi. Darslikni yozishda mualliflarning ishtiropi quyidagicha bo‘ldi:

“Sintaksis” bo‘limi **D.A.Muhamedova** tomonidan, “Fonetika”, “Leksikologiya”, “Leksikografiya”, “Orfografiya”, “Orfoepiya” bo‘limlari **X.G‘ulomova** tomonidan, “Frazeologiya”, “Uslubiyat”, “Ishorat qoidalari”, “Olmosh”, “Modal so‘zlar”, “Undov so‘zlar”, “Taqlid so‘zlar”, “O‘zga gap” bo‘limlari **M.A.Hamroyev** tomonidan, “Ot”, “Sifat”, “Son”, “Fe'l”, “Ravish” bo‘limlari **D.X.Shodmonqulova** tomonidan, “Yordamchi so‘zlar” bo‘limi **Sh.Yo‘ldosheva** tomonidan yozildi.

TILSHUNOSLIK HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

I-§. Tilshunoslik fani haqida ma'lumot

Ma'lumki, hozirgi zamon fanlari tizimi quyidagi asosiy yo'nalishlardan tarkib topgan:

1. Tabiiy fanlar.
2. Texnika fanlari.
3. Ijtimoiy-gumanitar fanlar.
4. Matematika fanlari¹.

Tilshunoslik fani kishilar tili haqidagi fan sifatida ijtimoiy-gumanitar fanlar guruhiga kiradi. "Tilshunoslik til haqidagi, uning ijtimoiy ta'biati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi haqidagi; muayyan tillarning ish ko'rish (faoliyat) qonunlari va tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan"². Tilshunoslik fani hozirgi zamon fanining barcha asosiy turlari bilan bog'liq.

Tilshunoslik – ko'p qirrali fan. U fan sifatida umumiy va xususiy, nazariy va amaliy tilshunoslikka ajratiladi.

Umumiy tilshunoslik barcha tillar bo'yicha to'plangar ma'lumotlarni umumlashtiradi va turli tillarga tatbiq etiladigan nazariyani yaratadi. Umumiy tilshunoslikning maqsadi: 1) tilning tabiatini, mohiyatini aniqlash; 2) til haqidagi fanning sathlarini va ularni o'rganuvchi sohalarni belgilash; 3) tillarning tasnifini yaratish; 4) lingvistik tahlil metodikasini ishlab chiqish va boshqalar.

Xususiy tilshunoslik – alohida, ayrim til haqidagi fan; jumladan, o'zbek tilshunosligi – o'zbek tili haqidagi fan, qozoq tilshunosligi - qozoq tili haqidagi fan, rus tilshunosligi – rus tili haqidagi fan va h.k.

O'z-o'zidan ayonki, har bir xususiy tilshunoslik ma'lum bir konkret tilga xos bo'lgan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Nazariy tilshunoslik til haqidagi nazariyani o'rgansa, amaliy tilshunoslik lingvistik bilimlarni amalda qo'llash bilan shug'ullanadi.

2-§. Til ijtimoiy hodisadir

Til kishilarning o'zaro muloqotga kirishuvi va fikr almashuviga bo'lgan ehtiyoj natijasida paydo bo'lgan ijtimoiy hodisadir.

Til paydo bo'lgandan keyin (bu, olimlarning taxminicha, ibtidoiy jamoa tuzumi davrida yuz bergen) jamiyat tez rivojlana boshlagan. Til

¹ A.Nurmonov, B. Yo'ldoshev. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririysi. –T : 2001, 11-bet.

² A.Hojiyev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti – f : 2002, 107-bet.

jamiyat uchun, uning a'zolari bo'l mish insonlar uchun xizmat qiladi, shuning uchun til ijtimoiy hodisa hisoblanadi, ya'ni til yakka odamga emas, balki butun jamiyatga daxldor bo'lib, shu jamiyat a'zolari yordamida shakllantirilib, rivojlanib boradi.

Shu tufayli ham tilning taqdiri jamiyatning taqdiri bilan chambarchas bog'liq. Til bo'lmasa, jamiyatning bo'lishi mumkin emas, ya'ni til odamlarni jamiyat sifatida jipslashtirib turuvchi buyuk ne'matdir. Jamiyatsiz tilning mavjud bo'lshi mumkin emas. Jamiyat a'zolari ham tilning yashashi, rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shadi. Shu munosabat bilan o'tgan asming 80-90-yillaridagi o'zbek tilining ahvolini eslash o'rinnlidir. Bu davrda o'zbek tilining faoliyat ko'rsatish doirasi juda torayib, uning yo'q bo'lib ketish xavfi paydo bo'ldi.

Ana shunda jamiyatimizning ilg'or vakillari ona tilimizni himoya qilib, uning taqdiri uchun qayg'urib, amaliy harakatlarni boshlashdi va buning natijasida 1989 yil 21-oktyabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi Qonun qabul qilindi. Aytish mumkinki, bu Qonunning qabul qilinishi istiqlol tomon qo'yilgan dastlabki qadamlardan biridir.

Til tafakkur bilan, kishining fikrlash faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Har qanday fikr til materiallari asosida shakllanadi.

3-§. Tilning tuzilishi

Til tuzilishiga ko'ra murakkab hodisa bo'lib, u bir-biri bilan uzviy bog'langan quyidagi qismlardan iborat:

1. Tovushlar tizimi.
2. Lug'at boyligi yoki leksika.
3. Grammatik qurilishi.

Ma'lumki, inson tili tovush tilidir. Har bir tilning o'z **tovushlar tizimi** mavjud. Tovushlar so'zlarni, iboralarni, grammatic shakl va ko'rsatkichlarni shakllantiradi.

Tovushlardan iborat bo'lgan so'z va iboralar yig'indisi tilning **lug'at boyligini** tashkil qiladi.

Lug'at boyligidagi so'z va iboralar fikrni ifodalovchi gap uchun qurilish materiali bo'lib xizmat qiladi. Gap, uni qurish qonun-qoidalalarini tilning **grammatik qurilishi** belgilaydi.

Demak, tilning tarkibiy qismlari sanalmish tovushlar tizimi, lug'at boyligi, grammatic qurilishi o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, biri ikkinchisining bo'lishini talab qiladi. Har bir konkret til o'zining ana shu tizimlari bilan bir butun tizimni, sistemani, til tizimini tashkil etadi.

4-§. Til – taraqqiy qilib, o‘zgarib boruvchi hodisa

Til to‘xtovsiz ravishda o‘zgarib turuvchi, taraqqiy etib boruvchi ijtimoiy hodisadir. Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq. Tilning taraqqiyoti birinchi navbatda uning lug‘at boyligida o‘z aksini topadi. Kishilar hayotidagi o‘zgarishlar, ilm-fan va madaniyatning taraqqiyoti leksikani boyitib boradi. Tilning tovushlar tizimi va grammatik qurilishi esa juda sekinlik bilan o‘zgaradi. Buni til tarixini o‘rganish orqaligina sezish mumkin.

O‘zbek tili - o‘zbek millatining tili, o‘zbek tili - O‘zbekiston Respublikasining davlat tili. Davlat tili sifatida o‘zbek adabiy tilining mavqeい beqiyos darajada o‘sdi, xizmat doirasi kengaydi, lug‘at tarkibi boyidi, fonetik tizimi, grammatik qurilishning takomillashuvida katta o‘zgarishlar yuz berdi.

O‘zbek milliy tili hozirgi o‘zbek millatiga mansub bo‘lgan barcha kishilarning umumiyligi va yagona tilidir. U o‘zbek millatining shakllanishi bilan bevosita bog‘liq. O‘zbek millati shakllangunga qadar u urug‘ tili, qabila tili va xalq (elat) tili tarzida yashab, rivojlanib keldi.

O‘zbek adabiy tili ijtimoiy vazifasining kengayishi natijasida uning lug‘at tarkibida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y berdi. Tilning leksikasi ichki imkoniyatlardan bilan yangi yasalgan so‘zlar va boshqa tillardan qabul qilingan so‘zlar hisobiga boyib borishi ko‘zga tashlanmoqda. Kishilar ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi, xalq xo‘jaligidagi, madaniyat, fan-texnika sohasidagi ko‘pgina o‘zgarishlar yangi tushunchalarini, yangicha munosabatlarni keltirib chiqardi. Bularning hammasi o‘zbek tili leksikasining ko‘pgina yangi so‘zlar hisobiga hamda boshqa tillardan o‘zlashtirilgan so‘zlar hisobiga boyishiga sabab bo‘ldi. Masalan: *broker, diler, makler, kompyuter, menejer, fermer, biznes* va h. Ayrim o‘zbekcha so‘zlarning ma’nosida o‘zgarishlar ro‘y berib, ular boshqa ma’nolarda qo‘llana boshladi. Masalan: *ishbilarmon* va *tadbirkor* so‘zlari ilgari sifat turkumiga mansub bo‘lib, belgi ifodalagan bo‘lsa, hozirgi paytda bu so‘zlar ot turkumiga o‘tdi va shaxs ma’nosini ifodalaydigan bo‘ldi. Bu jarayonlarning barchasi o‘zbek tili lug‘at boyligini yangi pog‘onaga ko‘tardi.

O‘zbek tilining fonetik tizimida, grammatik qurilishida ham ma’lum o‘zgarishlar sodir bo‘ldi.

Jumladan, fonetik tizimda, o‘zlashma so‘zlarda o‘zbek tiliga xos bo‘limgan bo‘g‘inning yangi turlari (so‘z boshida va so‘z oxirida ikki yoki undan ortiq undoshning qator kelishi) paydo bo‘ldi: *sport, stol, traktor,*

shkaf, magistr, kongress kabi. Shuningdek, o'zlashma so'zlarda ikki unlining o'zbek tili uchun xos bo'lqagan ketma-ket kelish holatlari kuzatiladi: *aeroport, bionika, geologiya, teatr, poema* kabi.

Grammatik qurilishda kelishik shakllari, ayrim ko'makchilarning ma'nosi va vazifasi kengaydi, kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv me'yorlari belgilandi. Ot boshqaruvi asosida tuzilgan so'z birikmalari ko'proq qo'llana boshladi.

O'zbek tilining bundan keyingi taraqqiyoti leksikaning yana ham boyishi, grammatik qurilishning ichki qonuniyatlar asosida takomillasha borishi bilan bog'liq ravishda davom etadi.

5-§. Milliy til va uning tarkibiy qismlari

Ma'lumki, o'zbek xalqi Markaziy Osiyoning qadimgi xalqlaridan biri bo'lib, uning tili XI-XII asrlarda ma'lum ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga ko'ra xalq tili sifatida shakllana boshladi va asta-sekinlik bilan rivojlanib keldi.

Qaerda yashashidan qat'i nazar o'zbek millatiga mansub barcha odamlar tomonidan ishlatiladigan til **milliy (umumxalq) o'zbek** tili deb yuritiladi. Milliy til o'z tarkibiga adabiy til, sheva, so'zlashuv nutqi, jargonlar, vulgarizm (so'kish, qarg'ish so'zlar), varvarizm (tilda o'rinsiz ishlatilgan chet so'zlar) kabi guruh so'zлarni qamrab oladi.

Jamiyatning muayyan tarixiy rivojlanish sharoitida xalqlar (elatlar) taraqqiy qilib, millatga, xalq tillari esa milliy tillarga aylandi. Demak, milliy til millatning paydo bo'lishi bilan birga yuzaga keladi.

Milliy til millat uchun umumiy bo'lgan tildir. Milliy til tushunchasi juda keng bo'lib, u mahalliy dialektlarni (lahja)larni va barcha shevalarni o'z ichiga oladi. **Sheva** bir millatga mansub bo'lib, lekin turli hududlarda yashaydigan odamlar tomonidan ishlatiladigan milliy til ko'rinishidir. Sheva adabiy tildan quyidagi xususiyatlariga ko'ra farq qiladi:

1. **Fonetik (ya'ni tovush)** jihatdan: *yo'q – jo'q, keldi – geldi, bahor – bohor.*

2. **Leksik (ya'ni so'z)** jihatdan: *ota - ada, chumchuq – secha, sigir – inak*.

3. **Grammatik (ya'ni, qo'shimchalar va gap qurilishi)** jihatdan: *kelyapti (ad.) – kevotti – kelopti – kelutti.*

Xalq shevalarining faqat og'zaki shakli mavjud.

Shevalarning bir-biriga yaqin bo'lgan guruhlari **lahja** deb ataladi (**dialekt** so'zi sheva va lahja tushunchalarini birgalikda ifodalaydi). Jumladan, o'zbek milliy tilining uchta lahjalar (dialektlar) guruhi mavjud:

1. Qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh).
2. Qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh).
3. O'g'uz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi asosan shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu shevalarning muhim fonetik va morfologik belgilari quyidagilar:

- 1) so'z oxiridagi **k** tovushi y tarzida aytildi: *elak - elay, terak - teray*
- 2) **o** lashish yuz beradi: *aka - oka, nahor - nohor.*

3) Bu lahjada qaratqich kelishigining qo'shimchasi yo'q bo'lib, uning o'mniga ham tushum kelishigi qo'shimchasi -ni ishlatalidi: *ukamni(ng) daftari*.

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning hamma viloyatlarida mavjud, ular asosan qishloqlarda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Surxon-daryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari). Belgilari quyidagilar:

- 1) y o'mida **j** ishlatalidi: *yo'l - jo'l, yo'q - jo'q.*
- 2) g' o'mida v ishlatalidi: *tog' - toy, sog' - soy* va b.
- 3) so'z oxirida **k, q** tovushlari tushiriladi: *quru(q), sari(q).*

O'g'uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari) bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Belgilari:

- 1) unililar qisqa va cho'ziq aytildi: *at (hayvon), aad (ism).*
- 2) **t** tovushi **d, k** esa **g** tarzida aytildi: *tog' - dog', keldi - galdi.*
- 3) **-ning** qo'shimchasi **-ing** tarzida, **-ga** qo'shimchasi esa **-a, -na** tarzida aytildi: *yorimga - yorima, alina (qo'liga).*

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevalari asos qilib olingan. Olimlarning fikricha, Toshkent shevasi fonetik jihatdan, Farg'ona shevasi morfologik jihatdan adabiy tilga asos bo'lgan. Umuman olganda, adabiy til barcha shevalarga tayanadi.

Milliy til va adabiy til tushunchalari bir xil emas. Milliy til millatning maydonga kelishi bilan paydo bo'lsa, adabiy til milliy tildan oldin, xalq tili mavjud bo'lganda ham yuzaga keladi.

Milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, san'atkorlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqlashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli **adabiy** til deb ataladi. Adabiy til shu tilda gaplashuvchilarning barchasi uchun tushunarli bo'lishi kerak. Umuman, millatning barcha vakillari uchun tushunarli bo'lish zarurati adabiy tilning yaratilishiga sabab bo'lgan. Milliy o'zbek tilida shevalarning ko'pligi adabiy tilga bo'lgan ehtiyojni

yuzaga keltirgan. Ayrim tillarda (misol uchun, fñ tilida) shevalar kam bo'lgani uchun adabiy tilga ehtiyoj yo'q.

Rasmiy hujjalalar, badiiy va ilmiy adabiyot, vaqtli matbuot adabiy tilda yaratiladi, ommaviy axborot vositalari adabiy tilda ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari mavjud.

Adabiy tilning og'zaki shakli nisbatan qadimiy bo'lib, u nutq tovushlari, urg'u, intonatsiya (ohang) kabi fonetik vositalarga asoslanadi. Talaffuzga oid qoida va me'yorlarni orfoepiya belgilab beradi.

Adabiy tilning yozma shakli grafik vositalarga asoslanadi. Yozuvga doir qoida va me'yorlarni orfografiya (imlo) va punktuatsiya (ishorat) belgilaydi.

6-§. Tillarning tasnifi

Olimlarning taxmin qilishlaricha, yer yuzida 5000 dan ortiq til mavjud. Bu tillar tarqalishi va ijtimoiy vazifalariga ko'ra ham, fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari ko'ra ham o'zaro farq qiladi. Jahon tillarining ko'pchiligini milliy tillar va xalq tillari tashkil qiladi, tillarning ayrimlari esa qabila tillari, hatto urug' tillari hisoblanadi.

Milliy tillar o'zining tarqalish hududi jihatidan hamda ulardan foydalanuvchi aholining miqdori, soni jihatdan bir xil emas: ayrim tillarda kichik hududdagi oz miqdorli aholi gaplashadi, ba'zi tillar esa juda katta hududlardagi ko'p sonli aholi orasida tarqalgan. Bunday tillarga ingliz, fransuz, nemis, ispan, xitoy, hind, arab, rus va shu kabi tillar kiradi.

Jahon tillarini tasniflash, ularning psixologiyasini ishlab chiqish umumiy tilshunoslikning vazifasiga kiradi.

Yer yuzidagi tillarni o'rganish XVIII asrdan boshlandi. XIX asrning birinchi yarmida tillarni bir-biriga qiyoslab tekshirish keng tus oldi. Natijada tillarni tekshirishda qiyosiy usul vujudga keldi; bunda tillarning fonetik, morfologik, leksik xususiyatlari bir-biriga solishtiriladi. Bu usul bilan tillarning faqat hozirgi holatigina emas, balki ularning tarixiy holati ham o'rganiladi. Shuning uchun ham o'rganishning bu yo'li qiyosiy-tarixiy usul deb yuritiladi. Tillarni shu yo'l bilan o'rgangan va o'zlarining ilmiy asoslari bilan jahonga tanilgan tilshunoslar sifatida daniyalik Rasmus Raskni (1787-1832), olmoniyalik Frans Bopp (1791-1967) va Yakob Grimmni (1785-1863), rus olimi Aleksandr Vostokovni (1781-1864) ko'rsatish lozim.

Tilshunoslikda tillarning qator tasniflari mavjud:

1) tillarning geneologik tasnifi; 2) tillarning morfologik tasnifi;

3) tillarning areal (geografik) tasnifi; 4) tillarning funktsional tasnifi.

7-§. Tillarning geneologik tasnifi

Geneologik tasnif tilshunoslikda tillarni tarixiy-qiyosiy usul bilan tekshirishning mahsuli bo‘lib maydonga keldi. Bu tasnifga ko‘ra, tillar bir umumiy manbadan kelib chiqqanligi, materiali (so‘z, undagi tovushlar, o‘zak va qo‘sishchalar) jihatidan yaqinligi, o‘xshashligiga asoslanib guruhlarga ajratiladi. Bir umumiy manbadan kelib chiqqan tillar qarindosh tillar oilasini tashkil qiladi.

Tillar oilasi qarindosh tillarning juda yirik guruhi hisoblanadi. Tilshunoslik tomonidan tekshirib aniqlangan til oilalari quyidagilardan iborat: 1) hind-yevropa tillari; 2) semit tillar; 3) xamit tillar; 4) dravid tillari; 5) ugor-fin tillari; 6) xitoy-tibet tillari; 7) iberiy-kavkaz tillari; 8) oltoy tillari; 9) avstroneziya tillari; 10) yapon tili; 11) koreys tili va boshqalar.

Bular o‘z navbatida yana shaxobchalarga bo‘linadi.

Masalan, eng yirik tillar oilasi sanalmish hind-evropa tillar oilasi quyidagi tillar guruhlariga ajratiladi:

1. Hind tillari.
2. Eron tillari.
3. German tillari.
4. Roman tillari.
5. Slavyan tillari.
6. Kelt tillari.
7. Boltiq tillari.
8. Grek tili.
9. Alban tili.
10. Arman tili.

1. Hind tillariga qadimiy hind, yoki sanskrit tili (o‘lik til), o‘rta hind tili, hozirgi hind tillari (panjob tili, gujарат tili, bengal tili) kiradi.

2. Eron tillariga tojik tili, afg‘on (yoki pushtu) tili, osetin tili, kurd tili, so‘g‘d tili (o‘lik til), qadimgi fors tili, o‘rta fors (yoki pahlaviy) tili, yangi fors tili kiradi.

3. German tillariga got tili (o‘lik til), shved, daniya, norveg, island tillari (shimoliy german tillari), ingliz, nemis, golland, flamand, friz tillari (g‘arbiy german tillari) kiradi.

4. Roman tillariga italyan, frantsuz, ispan, portugal, rumin, moldavan, provansal, katalan, sardiniya tillari kiradi. Roman tillari tarixan lotin tilidan kelib chiqqan. Bundan ikki ming yilcha oldin jonli til bo‘lgan lotin tili hozir o‘lik tilga aylangan.

5. Slavyan tillariga rus, belorus, ukrain tillari (sharqiy slavyan tillari), polyak, slovak, chek, lujik tillari (g‘arbiy slavyan tillari), bolgar, makedon, serb, xorvat, sloven tillari (janubiy slavyan tillari) kiradi.

6. Kelt tillariga irland, shotland, ueylz, breton tillari kiradi.

7. Boltiq tillariga qadimgi prus tili (o‘lik til), litva tili, latish tili, latgal tili kiradi.

Grek, alban, arman tillari biror guruhga kiritilmaydi, ularning har biri yakka-yakka holda olinadi.

O'zbek tili oltoy tillar oilasiga mansub bo'lib, uning turkiy tillar guruhiaga kiradi. Oltoy tillar oilasi quyidagi tillar guruhlariga bo'linadi:

1. Turkiy tillari. 2. Mo'g'ul tillari. 3. Tungus-manchjur tillari.

Turkiy tillar oltoy tillar oilasining ko'p sonli va rang-barang guruhidir. Turkiy tillar ikki guruhga ajratiladi: 1) g'arbiy turkiy tillari; 2) sharqiy turkiy tillari.

G'arbiy turkiy tillari tarmog'I o'z navbatida yana to'rt guruhga bo'linadi: a) bulg'or tillari (chuval tili), b) o'g'uz tillari (gagauz, turkman, turk, ozarbayjon tillari), v) qipchoq tillari (tatar, boshqird, qumiq, no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq tillari), g) qorluq tillari (o'zbek, uyg'ur tillari).

Sharqiy turkiy tillari tarmog'I ikki guruhga bo'linadi:

a) uyg'ur-to'kyuy tillari (tuva, yoqt, shor, xakas tillari),

b) qirg'iz-qipchoq tillari (qirg'iz, oltoy tillari).

Mo'g'ul tillariga mo'g'ul, buryat, qalmiq tillari (shimoliy mo'g'ul tillari guruhi), dagur, dunsyan, mengir tillari (janubiy-sharqiy mo'g'ul tillari guruhi) kiradi.

Tungus-manchjur tillariga evenk, even, negidal tillari (tungus guruhi) va manchjur, nanay, udegey, ulch, oroch tillari (manchjur guruhi) kiradi.

8-§. Tillarning morfologik tasnifi

Jahon tillarining morfologik tasnifi nisbatan keng tus olgan, chunki morfologik tizim tilning eng barqaror sathi hisoblanadi. Morfologik tasnif so'zning tuzilishidagi o'zak va qo'shimchalarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yishga asoslanadi.

Bu tasnifga ko'ra tillarning qarindoshligidan qat'i nazar, so'zlarning tuzilish turi asos qilib olinadi.

Morfologik tasnifga muvofiq jahon tillari to'rt guruhga bo'linadi:

1. Amorf tillarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda gap tarkibidagi so'zlar hech qanday so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarsiz, to'g'-ridan-to'g'ri birikib, bog'lanib keladi. Bunday tillarda grammatik ma'no yordamchi so'zlar, so'z tartibi, muzikal urg'u va intonatsiya (ohang) orqali ifodalanadi. Mazkur vositalar so'zlar orasidagi sintaktik munosabatni o'rnatish uchun xizmat qiladi. Amorf tillarga xitoy, tibet, birma, vietnam va xitoy-tibet oilasiga mansub bo'lgan boshqa tillar misol bo'la oladi.

2. Agglyutinativ tillarda har bir grammatik ma'no odatda alohida affiks bilan, ma'lum bir grammatik ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Masalan,

maktablarga so‘z shakli tarkibidagi *-lar* qo‘sishimchasi ko‘plik ko‘rsat-kichi, -ga affaksi jo‘nalish kelishigi ko‘rsatkichidir. *Bormadilar* so‘z shakli *bor* - o‘zak, *-ma* – bo‘lishsizlik shaklini yasovchi affiks, *-di* – yaqin o‘tgan zamon shaklini yasovchi affiks, *-lar* – III shaxs ko‘plikni ifodalovchi affiksdan iborat. Bunda biror affiks o‘zakka yoki ma’lum bir affiksga qo‘shiladi.

Agglyutinativ tillarga turkiy tillar, shu jumladan, o‘zbek tili, fin-ugor tillari, dravid, indonez, hindu tillari va boshqalar, shuningdek, alohida tillar hisoblanmish yapon va koreys tillari kiradi.

3. Flektiv tillarda birdan ortiq grammatick ma’no odatda birgina grammatick ko‘rsatkich orqali ifodalanadi. Masalan, *kniga* so‘zshakli tarkibidagi *-a* affaksi (tugallanmasi) uch grammatik ma’noni: 1) jinsn (jenskiy rod), 2) bosh kelishikni (imenitelniy padej), 3) birlik sonni (yedinstvennoe chislo) bildirib kelgan; *uchu* so‘z shakli tarkibidagi *-u* affaksi ham uch grammatick ma’noni:

- 1) aniqlik, xabar maylini;
- 2) hozirgi zamonni;
- 3) 3-shaxs birlikni ko‘rsatish uchun xizmat qilgan.

Flektiv tillardagi bunday grammatick ko‘rsatkich, tugallanma **fleksiya** deb yuritiladi. Fleksiya ikki xil bo‘ladi: *tashqi fleksiya* va *ichki fleksiya*.

Tashqi fleksiya so‘z oxiriga qo‘silib kelsa, ichki fleksiya so‘zning o‘zagida bo‘ladi. Fleksianing ikkala turi ham so‘zni grammatick jihatdan o‘zgartiradi. Tashqi fleksiyali tilga rus tili misol bo‘la oladi: *zeml-ya, vol-a, pol-e, oblak-o, lyud-i, voln-ü* so‘zlarini oxiridagi unlilar, tugallanmalar so‘zning grammatick ma’nosini ko‘rsatib turadi.

So‘z o‘zagi ichidagi tovushni, unli tovushni o‘zgartirish yo‘li bilan grammatick ma’noni ifodalash ichki fleksiya sanaladi. Masalan, inglizcha *woman* (ayol) so‘z shakli tarkibidagi *a* unli birlik sonni, *women* (ayollar) so‘z shaklidagi *e* unli ko‘plik sonni ko‘rsatuvchi fleksiyadir.

Flektiv tillarga hind-evropa, semit, xamit tillari kiradi.

4. Polisintetik tillarning xususiyati shundan iboratki, ularda butun bir gap bir so‘z holida yoziladi. Polisintetik tillarga *chukotka* tili kiradi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Tilshunoslik fani nimalarni o‘rganadi?
2. Tilshunoslik fanining qanday turlari bor va ular o‘zaro qanday farqlanadi?
3. Nima uchun til ijtimoiy hodisa sanaladi?
4. “Jamiyatsiz til, tilsiz jamiyat bo‘lishi mumkin emas”, degan fikrni qanday izohlaysiz?

5. Tilning tarkibiy qismlari deganda nimalar nazarda tutiladi?
6. Tilda yuz beradigan o'zgarishlar birinchi navbatda uning qaysi bo'limida (sathida) yuz beradi va nima uchun?
7. Keyingi paytlarda o'zbek tili sathlarida (leksika, fonetika, grammatikasida) qanday o'zgarishlar yuz berdi?
8. Milliy til nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?
9. Shevalar adabiy tildan qaysi jihatlariga ko'ra farqlanadi?
10. O'zbek tilida qanday lahjalar mavjud va ular qanday belgilarga ega?
11. Tilshunoslikda tillarning qanday tasniflari mavjud?
12. Tillarning geneologik tasniflanishiga ko'ra yer yuzida qanday til oilalari bor?
13. Oltoy tillar oilasi va turkiy tillar guruhi haqida nimalarini bilasiz?
14. Morfologik tasnif bo'yicha bo'lingan amorf va agglyutinativ tillar guruhlari haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?
15. Flektiv va polisintetik tillar haqida nimalarini bilasiz?

1-§. Fonetika va fonologiya haqida umumiy ma'lumot

Fikr gap orqali ifoda qilinadi. Gap, odatda so'zlardan tashkil topadi. Gap tarkibida so'zlar va shu so'zlarning o'zaro bog'lanishini ta'minlovchi grammatik vositalar (qo'shimchalar, yordamchi so'zlar) ma'lum nutq tovushlari orqali shakllanadi. Masalan: *Biz ulug' ayyomni mana shu cho 'lda kutib olyapmiz* (*Y. Shamsharov*). Bu gapni tuzishda *biz*, *ulug'*, *ayyom*, *mana*, *shu*, *cho '*, *kutib*, *olmoq* so'zlari, ularning o'zaro bog'lanishini ta'-minlovchi *-ni* (tushim kelishigi qo'shimchasi), *-yap* (zamon ma'nosini ifodalovchi qo'shimcha), *-miz* (shaxs-son qo'shimchasi) qo'shimchalari qatnashgan; har bir so'z va qo'shimcha esa nutq tovushlari vositasida (masalan, *biz - b, i, z; ulug' - u, l, u, g'; -ni - n, i; -da - d, a* kabi) shakllandi.

Ko'rindaniki, nutq tovushlari so'z va gaplarni tuzishda moddiy baza hisoblanadi, chunki inson tili tovush tilidir.

Fonetika tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, unda nutq tovushlari, ularning hosil bo'lishi, turlari, o'zgarishi, urg'u, bo'g'in, ohang kabilar o'rganiladi. **Fonetika** grekcha *phone* so'zidan olingan bo'lib lug'aviy ma'nosi *tovush* demakdir.

Fonologiya so'zi tarjima qilinganda "tovush haqidagi ta'limot" degan ma'noni bildiradi (*phone* – tovush, *logos* - ta'limot). Bu bo'limda tovushlarning so'z va morfemalar ma'nolarini farqlashdagi roli bayon qilinadi. Agar fonetika bo'limida tovushlarning fiziologik-akustik xususiyatlari tekshirilsa, fonologiyada, ta'bir joiz bo'lsa, tovushning ijtimoiy mohiyati o'rganiladi.

2-§. Tovush va fonema

Tovush bilan fonemani o'zaro farqlash zarur.

Tovush nutqning fonetik jihatdan bo'linmaydigan eng kichik birligidir, u ma'no ifodalamaydi, lekin har qanday so'z tovushlar vositasida shakllanadi. Masalan, *a, d, m, o* tovushlarini ma'lum bir tartibda talaffuz qilish orqali *odam, omad, moda* singari boshqa-boshqa ma'nodagi so'zlar hosil qilinadi. So'zlar tovush tarkibiga ko'ra turlichalbo'ldi.

1. Bir tovush bilan farq qiladigan so'zlar: *ot - ol, ol - oq, oq - osh, osh - ov, ov - oz, oz - on, on - or, or - os, os - och, och - og', og' - ox; o'z - oz, oz - iz, iz - uz, uz - ez, davlat - savlat, adip - adib* kabi.

2. Tovushlarning joylashish tartibiga ko'ra farq qiladigan so'zlar. Masalan: *qo'y - yo'q* (birinchi so'z tarkibidagi birinchi tovush ikkinchi so'zning oxirida qo'llanadi.)

3. Biror tovushning ortiqligi bilan farq qiladigan so'zlar: *o'lka - yo'lka, etbet, sava - savat, tana - tashna, taxt - taxta, o'roq - so'roq* kabi.

Demak, so'zlar tovushlardan tuziladi, ular bir, ikki, uch, to'rt va hokazo miqdordagi tovushlarning tartiblashishidan hosil bo'ladi.

Fonema so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush turidir. Masalan: *bal - bel - bil - bol - bo'l* so'zlari tarkibidagi *a, e(e), i, o, o'* tovushlari so'z ma'nolarini belgilash (ajratish) ga xizmat qiluvchi fonemalardir: *bor, dor, zor, kor, nor, tor, xor, chor, qor* so'zlari tarkibidagi birinchi tovushlar (*b, d, z, k, n, t, x, ch, q*) ham shunday vazifa bajargan.

Fonemalarning uch belgisi bor: 1. Akustikasi (eshitilishi). 2. Artikulyatsiyasi (aytilishi yoki talaffuzi). 3. Ma'no farqlashi (ba'zi darsliklarda "lingvistik tomoni" deyiladi)³. Bular ichida fonemaning ma'no ajratish belgisi muhim hisoblanadi. Aks holda tovush fonema sanalmaydi.

3-§. Fonetik akustika

Fonetik akustika nutq tovushlarining fizik xususiyatlarini tekshiradigan sohadir. Akustik jihatdan har qanday tovush havo oqimining tebranishi va bu tebranishning qulorra eshitilishidir. Nutq tovushlari esa o'pkadan kelayotgan havo oqimining un paychalari tebranishidan hosil bo'ladigan ovoz va nutq organlarida hosil bo'ladigan shovqinning qulorra eshitilishidir. Nutq tovushlari akustikasida ko'yidagilar farqlanadi:

1. Nutq tovushlarining balandligi yoki pastligi ma'lum vaqt ichida un paychalaring tebranish miqdoriga ko'ra har xil chiqishidir: un paychalari ko'p tebransa, tovush baland bo'ladi, aksincha, un paychalari kam tebransa, tovush past chiqadi.

2. Nutq tovushlarining kuchi ma'lum kenglikdagi maydonдан ma'lum vaqtida o'tadigan energiya miqdoridir. Bu haqda tilshunos olim H.Jamolxonov shunday yozadi: "Tovushning kuchi (intensivligi) - 1 sm² maydonдан 1 sekundda o'tadigan energiya miqdoridir"⁴. Demak, nutq tovushlarining kuchi un paychalari tebranishi kengligiga bog'liq: tebranish kengligi katta bo'lsa, tovush kuchli chiqadi, bu kenglik kichik bo'lsa, tovush ham kuchsiz chiqadi.

³ Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili - T "O'zbekiston" nashriyoti 1992, 15-bet
⁴ Jamolxonov H A. Hozirgi o'zbek adabiy tili - I "Talqin" nashriyoti 2005 25-bet.

3. Nutq tovushlarining tembri (sifati) – asosiy ton bilan hosil bo‘ladi. Tovushlarning tembri og‘iz bo‘shlig‘i va burun bo‘shlig‘ining hajmi, shakliga, tovush paychalarida shovqinning qanday hosil bo‘lishiga bog‘liq.

4. Tovushning cho‘ziqlik darajasi un paychalarining tebranishi davom etgan vaqt bilan o‘lchanadi. Tebranish uzoq davom etsa, tovush cho‘ziq; tebranish qisqa davom etsa tovush qisqa bo‘ladi.

4-§. Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etadigan organlar **nutq a’zolari** deb yuritiladi. **Artikulyatsiya** deganda esa nutq a’zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi faoliyati anglashiladi.

Nutq a’zolariga quyidagilar kiradi:

1. **Nafas apparati**: o‘pka, bronxlar (bir juft), nafas yo‘li (traxeya).
2. **Bo‘g‘iz bo‘shlig‘ida** xalqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog‘aylar hamda un paychalari joylashgan.
3. **Og‘iz bo‘shlig‘ida** til, tanglay (qattiq va yumshoq), kichik til, lab va tishlar joylashgan .

4. **Burun bo‘shlig‘i**.

5. **Markaziy nerv sistemasi**.

Nutq a’zolarining jami **nutq apparati** deyiladi. Endi har bir nutq a’zosining vazifasi xususida to’xtalib o’tamiz.

O‘pka inson organizmini kislород bilan ta’minlovchi a’zo ekanligi hammaga ma’lum. Nutq a’zosi sifatida esa o‘pka nutq tovushlarining hosil bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan havo oqimini etkazib beradi, ya’ni inson nafas olganida o‘pka va undagi bronxlar havoga to‘ladi va bu havo oqimi tashqariga qaytib chiqish jarayonida tovush hosil qiluvchilik vazifasini ham bajaradi. Havo oqimi **nafas yo‘li** orqali bo‘g‘izga tomon harakatlanadi. Bo‘g‘izdagi **cho‘michsimon**, **uzuksimon**, **shoxsimon**, **xalqasimon**, **piramidasimon**, **qalqonsimon** tog‘aylar un paychalarini ushlab turuvchi a’zolardir. **Un paychalari** esa ovoz manbai hisoblanadi, chunki ular dutor yoki soz torlariga o‘xshab havo urilishi natijasida ovoz chiqaradi (simyog‘ochga tortilgan simlarning sharmol kelib urilishi natijasida chiyillab ovoz chiqarishini ko‘z oldingizga keltiring). **Og‘iz bo‘shlig‘i** tovushni kuchaytirib berishga yordam beradigan a’zodir. Til juda ko‘p tovushlarni hosil qilishda ishtirok etadigan a’zodir. Tilning turlicha harakati va holati natijasida unli va undosh tovushlar hosil bo‘ladi. Kichik til ham ayrim tovushlarning (**q**, **g'**, **x**) hosil bo‘lishida qatnashadi. **Lablarining** keng ochilishi, cho‘chchayishi, jipslashishi yoki pastki labning ustki

tishlarga tegishi natijasida turli tovushlar hosil bo‘ladi. Ayrim tovushlar havo oqimining **tishlar** orasidan sirg‘alib chiqishi natijasida hosil bo‘ladi. **M, n, ng** tovushlari hosil bo‘lishida havo oqimining bir qismi burun bo‘shlig‘i orqali o‘tib, tashqariga chiqadi. **Markaziy nerv sistemasi** nutq a‘zolari harakatini yuzaga keltiradi, bu harakatni bevosita boshqarib turadi. Ana shu tariqa har bir nutq a‘zosining tovushlarni hosil qilishda o‘z vazifasi bor.

So‘z ma’nolarini ajratish, chegaralash uchun xizmat qiladigan vositalar **fonetik vositalar** sanaladi. Bunday vositalar qatoriga **nutq tovushlari, urg‘u, ohang (intonatsiya)** kiradi. So‘z ma’nolarini farqlashga xizmat qiladigan fonemalar xususida yuqorida fikr yuritildi. Lug‘at tarkibidagi barcha so‘zlar, grammatic shakllar ana shu fonemalarining ma’lum tartibda ketma-ket joylashishi orqali shakllanadi. Ayrim hollarda o‘xhash bo‘lgan (omonim) so‘zlarning ma’no va grammatic shakllarini farqlashda **urg‘u** (leksik urg‘u) fonetik vosita bo‘lishi mumkin. Masalan: *olma* (predmet, mevaning bir turi), *olma* (harakat, *olmoq* fe’lining bo‘lishsiz shakli, -*ma* qo‘s himchasini ajratish mumkin); *akademik* (predmet, ot), *akademik* (belgi, sifat); *gullar* (ot, “ko‘p gul” ma’nosida), *gullar* (fe’l, “gullamoq”).

Gapning maqsadga ko‘ra turini ajratishda esa **intonatsiya** (ohang) fonetik vosita bo‘lishi mumkin. Masalan: *Dars boshlandi. (darak gap) Dars boshlandi? (so‘roq gap)*.

6-§. Nutq tovushlarining tasnifi

Nutq tovushlari ikki xil: **unli tovushlar, undosh tovushlar**. Bular quyidagicha farqlanadi: 1) unli tovushlar hosil bo‘lishida o‘pkadan chiqayotgan havo og‘iz bo‘shlig‘ida hech qanday to‘siqqa uchramasdan o‘tadi, undosh tovushlarni hosil qilishda esa o‘pkadan chiqayotgan havo og‘iz bo‘shlig‘ida turli to‘siqlarga uchraydi va buning natijasida shovqin hosil bo‘jadi. 2) unli tovushlarni cho‘zib talafuz qilish mumkin, undoshlarni esa cho‘zib talaffuz qilib bo‘lmaydi. 3) unli tovushlar talaffuzida tovush paychalari albatta titraydi, undoshlar talaffuzida esa tovush paychalari titrashi ham (jarangli va sonorlarda), titramasligi ham (jarangsizlarda) mumkin.

7-§. Unli tovushlar va ularning tasnifi

Har bir til o‘zining unli tovushlar tizimiga ega. Bu tizim **vokalizm** deb ataladi. O‘zbek tilidagi unli tovushlar (*a, i, o, u, o‘, e*) uch tomondan tasnif qilinadi:

1. Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra;

Og'iz bo'shlig'iда eng faol organ tildir. U unli tovushlами talaffuz qilishda oldingа (tish yoki milkka tomon) va orqaga qarab harakat qiladi. Tilning bu harakati **gorizontal** harakat hisoblanadi. Shuning uchun unlilar tilning gorizontal harakatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

- 1) old qator unlilar: **a, e, i;**
- 2) orqa qator unlilar: **o, o', u.**

2. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra;

Unli tovushlar talaffuzida tilning tanglayga tomon ko'tarilishi va tushishi **vertikal** harakatdir. Bu harakat tufayli og'izning ochilish darajasi har xil bo'ladi. Chunonchi, **i, u** unli tovushlarini hosil qilishda til tanglayga yaqin turadi, shuning uchun ham og'izning ochilish darajasi tor bo'ladi; aksincha, **a, o** tovushlarini hosil qilishda til tanglaydan ancha uzoqlashadi (quyida turadi), shuning uchun til bilan tanglay o'rtasidagi oraliq keng bo'ladi; **e, o'** tovushlarini hosil qilishda esa til bilan tanglay o'rtasidagi oraliq o'rtacha (tor ham emas, keng ham emas) bo'ladi. Ko'rindiki, tilning vertikal harakati og'izning ochilish darajasini (tor, keng, o'rtacha keng) belgilaydi. SHuning uchun unlilar tilning vertikal harakati (yoki og'izning ochilish darajasi)ga ko'ra uch guruhga bo'linadi:

- 1) yuqori tor unlilar: **i, u;**
- 2) o'rtacha keng unlilar: **e, o'.**
- 3) quyi keng unlilar: **a, o.**

3. Lablarning ishtirokiga ko'ra.

Unlilar talaffuzida lablarning roli ham kattadir. Ayrim unlilar talaffuzida lablar albatta qimirlaydi, ya'ni ular doira shaklini oladi, ayrimlarida esa nisbatan kam qimirlaydi. Shunga ko'ra unlilar ikki guruhga bo'linadi:

- 1) lablangan unlilar: **u, o', o;**
- 2) lablanmagan unlilar: **i, e, a.**

Unli tovushlar tasnifini quyidagi jaldvalda aks ettirish mumkin:

Lablarning ishtirokiga ko'ra	Tilning gorizontal harakatiga ko'ra		Tilning vertikal harakatiga ko'ra
	Old qator	Orqa qator	
Lablanmagan	i		Yuqori tor unlilar
Lablangan		u	
Lablanmagan	e		O'rtacha (keng) unlilar
Lablangan		o'	
Lablanmagan	a		Quyi (keng) unlilar
Lablangan		o	

8-§. Ayrim unli tovushlar tavsifi

I unli quyidagicha tavsiflanadi:

1) so‘z boshida (*ipak*), so‘z o‘rtasida (*tilak*) va so‘z oxirida (*tulki*) keladi.

2) so‘z ichida ikki jarangsiz undosh orasida nihoyatda qisqa aytildi: *bilan, sira*.

3) *k, g, x* undoshlaridan keyin kelganda orqa qator unli kabi aytildi: *qir, G’irot, oxir*.

4) cho‘ziq varianti bor: *muhim, musiqa*.

5) *e(e)* tovushiga moyil varianti bor: *mix-mex*/

U unli quyidagicha tavsiflanadi:

1) so‘z boshida (*urmoq*), so‘z o‘rtasida (*tugun*) va so‘z oxirida (*urg‘u*) keladi.

2) til oldi varianti ham uchraydi: *kuch, gul*;

3) *qulf, g’ulg’ula, tuxum* so‘zlarida esa til orqa varianti qo‘llangan.

4) *i* tovushi kabi kuchsizlanishi, ya’ni qisqarishi ham mumkin: *tuxum, bulbul, tutun* kabi.

E unli quyidagicha tavsiflanadi:

1) so‘z boshida, so‘zning birinchi bo‘g‘inida keladi: *eshik, elak, e’tibor, kel, bet* kabi.

2) jonli nutqda sheva ta’sirida *i* tovushiga moyillashadi: *deydi – diydi*.

3) o‘g‘uz shevalarida *a* tovushiga o‘tish holati ham mavjud: *eshik – ashik, deb – dab, kel – gal*_kabi. Lekin adabiy tilda *e* tarzida talaffuz etiladi.

A unli quyidagicha tavsiflanadi:

1) so‘z boshida (*ari*), o‘rtasida (*dafiar*) va so‘z oxirida (*qora*) keladi.

2) *q, x, g‘* tovushlaridan keyin kelganda til orqaroq - orqa qator unlisi kabi talaffuz qilinadi: *qaxr, g‘azab, xabar*.

3) ba‘zi so‘zlarda sheva ta’sirida o tovush kabi aytildi: *baho – boho, shavla – shovla*. Adabiy tilda a tarzida talaffuz etiladi.

O unli quyidagicha tavsiflanadi:

1) so‘z boshida (*olim*), o‘rtasida (*toza*) va so‘z oxirida (*bobo*) keladi.

O‘ unli quyidagicha tavsiflanadi:

1) sodda so‘zlarining asosan birinchi bo‘g‘inida uchraydi: *o‘g‘il, bo‘ri, to‘g‘ri, o‘rin, bo‘yin*.

2) o‘zlashma so‘zlarining oxirgi bo‘g‘inida ham keladi: *ro‘baro‘, xushro‘y, gulro‘, kubok, (kubo‘k)*.

3) til oldi varianti ham bor: *o‘rik, ko‘l, cho‘l*.

9-§. Undosh tovushlar va ularning tasnifi

Undosh tovushlar tizimi tilda konsonantizm deb yuritiladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida **24 ta undosh tovush mavjud**: *b, v, g, d, j* (*jurnal* so‘zidagi birinchi tovush), *j* (*joy, jiyda* kabi so‘zlardagi birinchi tovush), *z, y, k, l, m, n, ng* (*tong* so‘zidagi oxirgi tovush), *p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g‘, h*. Sirg‘aluvchi *j, f* tojik va boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarda keladi: *foyda, oftob, fabrika, tafakkur, jurnal, ajdar*. Undoshlar ham uch tomondan tasnif qilinadi:

1. Hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra undosh tovushlar uch asosiy guruhga bo‘linadi:

1) **lab undoshlari** bevosita lablar ishtirokida hosil bo‘luvchi tovushlar bo‘lib,

ularga *b, p, m, v, f* undoshlari kiradi.

Lab undoshlarining ba‘zilari ikki lab orasida paydo bo‘ladi: ba‘zilar esa (masalan, *avtobus, avtor, vagon, virus, passiv* kabi so‘zlardagi *v*; *telefon, kefir, fabrika, fakt, fazo, farmon, fason* kabi so‘zlardagi *f*) pastki lab bilan ustki tishlar orasida hösil bo‘ladi. SHunga ko‘ra lab undoshlarini ikki turga bo‘lish mumkin:

a) lab-lab undoshlari: *b, m, p*;

b) lab-tish undoshi: *v, f*.

2) **til undoshlari** bevosita til ishtirokida hosil bo‘luvchi tovushlar bo‘lib, ularga quyidagi tovushlar kiradi: *g, d, j* (*yuri* so‘zidagi kabi), *j* (*jiyda* so‘zidagi kabi), *z, y, k, l, n, ng* (*ong*), *r, s, t, x, ch, sh, q, g‘* (jami 18 ta).

Undoshlar tilning qaysi qismida hosil bo‘lishiga ko‘ra ham biridan farq qiladi: *t, d, n* kabi tovushlar tilning old qismi bilan tish va milk crasida; *k, g* kabi undoshlar tilning orqa qismi bilan qattiq tanglayning orqa qismi orasida; *y* undoshi tilning o‘rta qismi bilan qattiq tanglayning orqa qismi orasida; *q, g‘* tovushlari esa til ildizi bilan yumshoq tanglayning orqa qismi orasida (bo‘g‘izga yaqin joydi) hosil bo‘ladi. Shunga ko‘ra, til undoshlari o‘z navbatida **4** guruhga bo‘linadi.

a) til oldi undoshlari: *d, j (jurnal), j (jahon), z, l, n, r, s, t, ch, sh* (jami 11 ta);

b) til o‘rta undoshi: *y*;

v) til orqa undoshlari: *k, g, ng (jang)*;

g) chuqur til orqa undoshlari: *q, g‘, x*.

3) **bo‘g‘iz undoshi**. Bo‘g‘iz undoshi faqat bitta *h* tovushidan iborat bo‘lib, u bo‘g‘iz bo‘shlig‘ida un paychalari orasidagi tor oraliqda hosil bo‘ladi. (jadvalga qarang).

E s l a t m a : SHuni aytish kerakki, ν tovushining lab-lab varianti ham mayjud: *ov. qovun. bevosita, birov*. Shuningdek *f* tovushining ham lab-lab varianti bor: *vafso. puf. tufurmog, juft*. Tilshunos H.A.Jamolxonov “lab-tish ν ni lab-lab ν ning fakultativ varianti deb qarash to‘g‘riroq bo‘ladi” degan fikrni bildirgan.⁵

2. Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra undosh tovushlar uch turga bo‘linadi:

1) portlovchi undoshlar (jami 9 ta) ikki nutq a’zosining o‘zaro jipslashuvi va o‘pkadan chiqayotgan havo oqimining ana shu nutq a’zolariga ma’lum zarb bilan urilib, portlab o‘tishidan hosil bo‘ladigan tovushlar bo‘lib, ularga: *b, g, d, j* (*jo‘ja so‘zidagi*), *k, p, t, ch, q* undoshlari kiradi. Portlovchi tovushlardan *b, p* undoshlarini hosil qilishda havo oqimi ikki lab orasidagi to‘siqdan, *d, j* (*jajji so‘zidagi*), *t, ch* undoshlarini hosil qilishda tilning old qismi bilan tishlar va milk orasidagi to‘siqdan, *k, g*, undoshlarini hosil qilishda esa tilning orqa qismi bilan tanglayning orqa qismi orasidagi to‘siqdan portlab o‘tadi. Bu undoshlardan *ch, j* (*jadval so‘zidagi*) o‘ziga xos murakkab artikulyatsiyasi bilan boshqalardan ajralib turadi. Masalan, *ch* undoshining hosil bo‘lishida tilning old qismi milkka taqladidi, lekin odatdagи portlash yuz bermay, og‘iz bo‘shlig‘iga kelgan havo, asosan, sirg‘alib chiqadi. Natijada, to‘la bo‘lImagen portlash (*t + sh = ch* kabi) qorishiq (affrikativ portlovchi ham deyiladi) portlovchini vujudga keltiradi. Qorishiq *j* tovushi esa portlovchi *d* va sirg‘aluvchi *j* tovushlari oralig‘idagi tovushdir, shuning uchun *Juma, Jahongir* so‘zлari rus tilida *Djuma, Djaxongir* shaklida yoziladi va shunday talaffuz qilinadi. SHu jihatdan portlovchilar ikki turga ajratiladi.

a) sof portlovchilar: *b, g, d, k, p, t, q*:

b) qorishiq portlovchilar: *ch, j* (*jahon*)

2) sirg‘aluvchi undoshlar (jami 9 ta) ikki nutq a’zosining o‘zaro yaqinlashishi va havo oqimining ana shu nutq a’zosi orasidan sirg‘alib chiqishi bilan hosil bo‘ladigan tovushlar bo‘lib, ularga *v, j* (*jurnal, vijdon*), *z, y, s, f, x, sh, g‘, h* undoshlari kiradi.

Havo oqimining ikki lab o‘rtasidagi yoki pastki lab bilan yuqori tishlar orasidagi tor oralidandan sirg‘alib o‘tishi *j* (*jirafa*), *z, s, sh* undoshlarini; til o‘rtalig‘idagi tor oralidandan sirg‘alib o‘tishi *y* undoshini; tilning orqa qismi bilan tanglayning o‘rtalig‘idagi tor oralidandan sirg‘alib o‘tishi *g‘, x* undoshlarini; bo‘g‘izdagi un paychalari orasidagi tor oralidandan sirg‘alib o‘tishi esa *h* undoshini vujudga keltiradi.

Jamolxonov H.A. Hozirgi o‘zbek adabiy til - T - “Talqin” nashriyoti. 2005. 59-bet.

3) portlovchi-sirg‘aluvchi undoshlar (jami 5 ta) bir vaqtning o‘zida ham portlash, ham sirg‘alish jarayonlarining ro‘y berishi natijasida hosil bo‘ladi. Ularga **m**, **n**, **ng**, **l**, **r** undoshlari kiradi. Bunday undoshlar hosil bo‘lish usuliga ko‘ra boshqa undoshlar (portlovchilar, sirg‘aluvchilar) dangina emas, o‘zaro ham farq qiladi va uch guruhga bo‘linadi:

a) **burun tovushlari:** **m**, **n**, **ng**. Bulardan **m** undoshining hosil bo‘lishida o‘pkadan kelayotgan havo oqimining bir qismi og‘iz bo‘shlig‘idan lablarning to‘sinqinliga uchrab, qisman portlab, havo oqimining qolgan qismi burun bo‘shlig‘idan sirg‘alib chiqadi, **n** undoshining hosil bo‘lishida esa til uchi yuqori tishlarga va milkka tegib, yarim portlash ro‘y beradi, burun yo‘li ochiq bo‘lgani uchun, havo oqimining qolgan qismi burun bo‘shlig‘i orqali sirg‘alib chiqadi. Tilning orqa qismi qattiq tanglayning orqa qismiga tegib, havo oqimining qisman portlashi va havo oqimining bir qismi burun bo‘shlig‘i orqali sirg‘alib chiqishi **ng** tovushini vujudga keltiradi.

b) **yon tovush l** undoshini hosil qilishda til uchi yuqoriga tomon bukilib, milkka tegadi, ammo havo oqimining tilning ikki yonidan sirg‘alib o‘tishi uning og‘iz bo‘shlig‘idan qisman portlab, qisman sirg‘alib chiqishiga sabab bo‘ladi.

v) **titroq tovush r** undoshini hosil qilishda o‘pkadan chiqayotgan havo to‘lqini tilning uchiga zarb bilan kuchli uriladi va uni titratadi, tilning titrab turishi esa havo oqimining og‘iz bo‘shlig‘idan portlab-sirg‘alib chiqishiga olib keladi.

Demak, portlovchi-sirg‘aluvchi undoshlarning hosil bo‘lishida ham portlovchilarga xos bo‘lgan ikki a’zoning jipslashuvi, ham sirg‘aluvchilarga xos bo‘lgan ikki nutq a’zosi orasidagi tor oraliqdan (yoki burun bo‘shlig‘idan) sirg‘alib o‘tishi sodir bo‘ladi

Undoshlarning hosil bo‘lish usuliga ko‘ra tasniflanishini quyidagi jadvalda aks ettirish mumkin:

3. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra undosh tovushlar dastlab ikki turga bo‘linadi:

1) **shovqinli undoshlar** (jami 19 ta) tarkibida shovqinning miqdori ovozga nisbatan ko‘p yoki ovoz mutlaqo qatnashmagan tovushlar bo‘lib, bu guruhga **b**, **v**, **g**, **d**, **j** (*ajdar*), **j** (*jigan*), **z**, **y**, **k**, **p**, **s**, **t**, **f**, **x**, **ch**, **sh**, **q**, **g‘**, **h** undoshlari kiradi. Shuning uchun ham shovqinli undoshlar un paychalarining ishtirokiga, tarkibida ovozning ishtirok etish-etmasligiga ko‘ra, ikkiga bo‘linadi:

a) **jarangli undoshlarni** (jami 9 ta) talaffuz qilish paytida un paychalari titraydi, shuning uchun uning tarkibida ovoz qatnashadi, lekin

ovozi miqdori shovqining nisbatan ozroqdir. Jaranglilar shu bilan sonorlardan farq qiladi: *v, b, g, d, j* (*garaj*), *j* (*jo 'xori*), *z, y, g'*.

b) **jarangsiz undoshlar** (jami 10 ta) talaffuzida un paychalarini qatnashmaydi, bu undoshlar faqat shovqining o'zidan iborat bo'lgan, tarkibida ovozi mutlaqo ishtirok etmaydigan tovushlardir: *k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h*. Ba'zi jarangli va jarangsiz undosh tovushlar hosil bo'lish o'rnini jihatdan juftlik (8 ta) hosil qiladi: *b - p, v - f, g - k, d - t, j(qorishiq) - ch, j(sirg'aluvchi) - sh, z - s, g' - x*.

2) sonor (yoki shovqin ishtirok etgan ovozdor) undoshlar (jami 5 ta) tarkibida ovozning miqdori shovqining nisbatan ortiq bo'lib, ularga *m, n, ng, l, r* undoshlari kiradi. Bunday ovozdor undoshlarning hosil bo'lishida un (ovozi) paychalarini faol ishtirok etadi – bu tovushlar un paychalarining titrashidan hosil bo'ladi, shuning uchun ham ular unli tovushlarga birmuncha yaqin turadi. Ammo bu undoshlar o'pkadan chiqib kelayotgan havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchrab, qisman shovqin hosil qilishi natijasida hosil bo'ladi. Undosh tovushlarning tasnifini quyidagi jadvalda aks ettirish mumkin:

Ovoz va shovqinni g ishtirokiga ko'ra	Hosil bo'lish usuliga ko'ra	Hosil bo'lish o'rniiga ko'ra						Bo'g'iz undoshi	
		Lab undoshlari		Til undoshlari					
		lab-lab	lab-tish	til oldi	til o'rta	til orqa	chuqur til orqa		
Shovqinillar	Jarangli jarangsiz	Sof portlov-chilar	<i>b</i>		<i>d</i>		<i>g</i>		
			<i>p</i>		<i>t</i>		<i>k</i>	<i>q</i>	
Shovqinillar	jarangli jarangsiz	Portlovchilar	Qori-shiq portlov-chilar		<i>ж</i>				
					<i>ч</i>				
Shovqinillar	jarangli jarangsiz	Sirc'aluv-chilar	<i>v</i>	<i>v'</i>	<i>j, z</i>	<i>y</i>		<i>g'</i>	
			<i>f</i>	<i>f'</i>	<i>s, sh</i>		<i>x</i>	<i>h</i>	
Shovqinillar	jarangli	Portlovchi-Sirc'aluvchilar	Burun tovushlari	<i>m</i>		<i>n</i>		<i>ng</i>	
			Yon tovush			<i>l</i>			
			Titroq tovush			<i>r</i>			

10-§. Undosh tovushlar tavsifi

B tovushi - lab-lab, sof portlovchi, jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*bahor*), o'rtasida (*abadiy*) va oxirida (*kitob*) uchraydi. Bu tovush so'z oxirida kelganda jarangsizlashadi va **p** tovushi bilan almashadi: *maktab* – *maktap*, *odob-* *odop*. Bu tovush ko'pincha ikki unli orasida kelganda yoki ikki fe'l birikib talaffuz qilinganda, v tovushi kabi aytildi va ba'zan shunday yoziladi: *kabob* – *kavob*, *qobirg'a* - *qovurg'a*, *sabil* – *savil*, *qurbaqa* – *qurvaqa*, *ko'ra ber* – *ko'raver* kabi.

So'z boshida kelgan **b** tovushi ayrim shevalarda talaffuz paytida **m** tovushiga o'tadi: *murch* > *burch* (garmdori – Xorazm shevasida). Tarixan **b** va **m** tovushlarining almashinuvni turkiy tillarda kuzatiladi: *ben* – *men*, *bunga* – *munga* va h.

V tovushi – lab-lab va lab-tish, sirg'aluvchi, jarangli undosh tovush. So'zning boshida (*vazifa*, *vafo*), o'rtasida (*sovun*, *lavlagi*, *taqvim*) va oxirida (*o'tov*, *birov*) kela oladi. Sof o'zbekcha so'zlarda bu tovush so'z boshida deyarli qo'llanmaydi.

M tovushi – lab-lab, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh tovush bo'lib, so'zning boshida (*mehr*, *mo'ylov*, *mulk*), o'rtasida (*omon*, *umr*) va oxirida (*tom*, *bodom*, *qadam*) kela oladi.

P tovushi – lab-lab, sof portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'zning boshida (*pilla*, *po'choq*, *parda*), o'rtasida (*opa*, *qipiql*, *to'piql*) va oxirida (*cho'p*, *top*, *sop*) kela oladi. Ko'p bo'g'inli so'zlarning oxirida bu tovush deyarli uchramaydi.

F tovushi – lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, faqat o'zbek tiliga arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarining boshida (*faqir*, *ostob*, *fabrika*), o'rtasida (*qofiya*, *iffat*, *kofe*) va oxirida (*sarf*, *urf*) kela oladi. Ba'zi so'zlarda talaffuzda p tovushi bilan almashadi: *foyda* > *poyda*, *Farida* > *Parida*. Bunday o'zgarishlar hozirgi orfografiyada aks ettirilmaydi.

11-§. Til undoshlari

T tovushi til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'zning boshida (*to'ti*, *tuxum*), o'rtasi (*katta*, *vatan*) va oxirida (*savat*, *qavat*, *harakat*) kela oladi. O'zbek milliy tilining o'g'uz lahjasiga mansub shevalarda **t** ba'zan **d** ga o'tadi: *tuz* > *duz*, *o't* > *o'd* kabi. Bu o'tishlar adabiy orfografiyada ifodalanmaydi.

Arab, rus yoki fors-tojik tillaridan o'zlashtirigan so'zlardagi qo'sh undoshlar tarkibidagi t tovushi talaffuzda ko'pincha tushib qoladi: *g'isht* >

g'ish, pastqam > pasqam, taksist > taksis kabi. Bu o'zgarish yozma nutqda aks etmaydi.

D *tovushi* til oldi, portlovchi, jarangli undosh tovush bo'lib, so'zning boshida (devor, do'kon, dala), o'rtasida (shabada, sodda, to'da) va oxirida (qasd, hudud, gard) kela oladi. So'z oxirida kelgan **d** tovushi talaffuzda hamma vaqt jarangsizlashadi va **t** tovushiga o'tadi: *Asad>Asat, Samarqand>Samarqant. Xo jand>Xo jant* kabi. Bu tovush ham o'zlashma so'zlar tarkibidagi qo'sh undoshlar ichida kelganda tushib qolishi mumkin: *farzand>farzan, baland>balan*.

N *tovushi* til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, sonor, jarangli undosh tovush bo'lib, so'zning boshida (nom, nima, nusxa), o'rtasida (aniq, tiniq) va oxirida (un, to'n, son) kela oladi. Bu tovush ayrim so'zlar tarkibida **b** yoki m tovushlaridan oldin kelganda, shu tovushlar ta'sirida talaffuzda (yozuvda aslicha yoziladi) m tovushiga o'tadi: *manba>mamba, tanbal>tambal, ko 'nmadi >ko 'mmadi* kabi.

S *tovushi* til oldi, sirg'aluvchi, shoqinli, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'zning boshida (*soat, semiz, sabr*), o'rtasida (*asar, mustaqil, osma*) va oxirida (*tus, mos, tovus*) kela oladi. Bu tovush o'zbek tilidagi eng faol qo'llanadigan tovushlardan biridir.

Z *tovushi* til oldi, sirg'aluvchi, shovqinli, jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*zahar, zehn, zina*), o'rtasida (*Aziza, andoza, qiziq*) va so'z oxirida (*tig'iz, qarz, yulduz*) kela oladi; bu tovush sof o'zbekcha so'zlarda so'z boshida deyarli qo'llanmaydi. Ayrim so'zlar tarkibida yonidagi jarangsiz tovushlar ta'sirida ko'pincha s tovushiga o'tadi: *rizq > risq, tuzsiz>tussis*. Bu tovush ba'zi so'zlarda y tovushiga mos kelishi mumkin: *sizlamoq>siylamoq, so 'zlamoq > so 'ylamoq, yozmoq > yoymoq*, kabi.

Sh *tovushi* til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*shar, shahar, sholi*), o'rtasida (*hashar, o 'sha*) va oxirida (*qish, yosh, tashvish*) keladi. Bu tovush so'zlarining turli o'rinnarida ko'p qo'llanadi.

J til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh tovushi arab, fors-tojik va rus tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarining boshida (*janr*), o'rtasida (*vijdon, sajda, furajka*) oxirida (*garaj*) uchraydi.

X til oldi, qorishiq portlovchi, jarangli undosh tovushi so'zning boshida (*jamalak, jabr, jilov*), o'rtasida (*kajava, ojiz, o'jar*) va oxirida (*xorij, xiroj, saj*) keladi. Bu tovush o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. O'zlashma so'zlar oxirida qo'sh undoshlar tarkibida kelgan **ja** tovushi ch tovushiga o'xshab talaffuz qilinadi: *mavj>mavch, avj>avch*.

CH *tovushi* til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'zning boshida (*chaqa, chigit, chuqur*), o'rtasida (*achchiq, ochiq*,

ko'cha) va oxirida (och, uch, kech) keladi. Ayrim so'zlarda o'zidan keyingi jarangsiz undoshlar ta'sirida talaffuzda sh tovushiga o'tadi: kechdi>keshti, qochdi>qoshti, sochdi>soshti.

L *tovushi* til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, jarangli (sonor) undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*lagan, latifa, loj*), o'rtasida (*olis, ulog, belgi*) va oxirida (*kasal, kel, yol*) keladi. Bu tovush so'z o'rtasida kelganda so'zlashuv nutqida ko'pincha tushib qoladi: *olsa>osa, kelsa>kesa, bo'lsa>bo'sa, kelgan>kegan*.

R *tovushi* til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi, titroq, sonor, jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (randa, rang, ruh), o'rtasida (arra, mo'ri, baraka) va oxirida (bozor, hozir, huzur) keladi. Bu tovush sof o'zbekcha (turkiycha) so'zlar boshida qo'llanmaydi.

Y *tovushi* til o'rta, sirg'aluvchi va jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*yigit, yo'l, yil*), o'rtasida (*sayr, qayir*) va oxirida (*to'y, uy, oy*) keladi.

K *tovushi* til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*katta, kim, ko'p*), o'rtasida (*ikki, aka, uka*) va oxirida (*tilak, yuk, to'k*) keladi. Bü tovush bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga unli bilan boshlanuvchi qo'shimcha qo'shilganda, **k** tovushi g tovushiga o'tadi va bu holat yozuvda ham aks etadi: *malak>malagi, ko'yvak>ko'ylagim*.

G *tovushi* til orqa, sof portlovchi, jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*gulxan, gilam, go'zal*), o'rtasida (*tugun, agar, egri*) va oxirida (*barg, biolog, pedagog*) keladi. Bu tovush sof o'zbekcha so'zlar oxirida deyarli qo'llanmaydi. G tovushi bilan boshlanadigan qo'shimchalar k tovushi bilan tugugun so'zlarga qo'shilganda k tovushiga aylanadi: *ko'k+ga > ko'kka, boq+gan > boqqun*. O'zlashma so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *geologga, biologga*.

Ng *tovushi* til orqa, portlovchi-sirg'aluvchi, burun, jarangli, sonor undosh tovush bo'lib, so'z boshida mutlaqo uchramaydi. So'z o'rtasida (*yangi, bangi*) va oxirida (*bodring, ong*) keladi.

Q *tovushi* chuqur til orqa, sof portlovchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*qadr, qovoq, qo'l*), o'rtasida (*oqil, baqir, chuqur*) va oxirida (*o'roq, yo'q*) keladi. Bu tovush ayrim ko'p bo'g'inli so'zlar oxirida kelganida unli bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilsa, **g'** tovushiga almashadi: *qulog+im>qulog'im, to'yoq+i >tuyog'i. To'qson, maqtov, maqsad* kabi so'zlarda esa x tovushiga o'xshab talaffuz qilinadi.

G' *tovushi* chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangli undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*g'azab, g'ildirak, g'o'za*), o'rtasida (*d'ig'al, og'ir, o'g'ri*) va oxirida (*tog', bug', tig'*) keladi.

X tovushi chuqur til orqa, sirg'aluvcchi, jarangsiz undosh tovush bo'lib, so'z boshida (*xabar, xurjun, xal*), o'rtasida (*paxta, axir*) va oxirida (*six, mix*) qo'llanadi.

H tovushi bo'g'izda hosil qilinadigan, sirg'aluvcchi, jarangsiz tovush bo'lib, so'z boshida (*halol, hikoya, hukumat*), o'rtasida (*sayohat, ohu*) va oxirida (*sayyoh, eh*) qo'llanadi. Bu tovush asosan arab, fors tillaridan o'zlashgan so'zlarda uchraydi.

12-§. Qo'sh tovushlar va ularning qo'llanilishi

Ma'lumki, unli tovushlar so'zlarni shakllantirishda yakka holda, qo'sh holatda va ketma-ket holda qo'llanadi. Unlilarning yakka holatda kelishi o'zbek tili tabiatiga xos bo'lib, turli tipdag'i ikki unli ketma-ket bir o'rinda kelishi yoki bir xil unlining bir o'rinda qo'sh holda qo'llanishi (*poema, doim, sanoat, taajjub, matbaa*) turkiy tillar taraqqiyotining keyin-gi davrlarida boshqa tillarning ta'siri, xalqlarning o'zaro aloqasi tufayli paydo bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida *ao, oa, oi, ia, io* kabi turli unlarning ketma-ket bir o'rinda kelish hollari mavjud: *jamoat, faol, doira, ...*

Bir xil unlilarning *aa, uu, ii, oo* kabi qo'sh kelish hollari uchraydi: *taalluqli, shuur, badiiy, inshoot*. Deyarli barcha undoshlar qo'sh holatda (*g, x, h, g'* undoshlari bundan mustasno). qo'llanadi: *qubba, avval, sodda, mijja, lazzat, tayyor, ikki, alla, omma, anneksiya, oppoq, burro, issiq, o'ttiz, iffat, achchiq, ishshaymoq, to'qqiz* Bu undoshlar talaffuzda ham qo'sh tarzda aytildi. Bu hodisa aloqalarning kengayishi tufayli yangi so'zlar hisobiga boyimoqda: *musson, Anna, Emma, milliard, affiks*. Qo'sh unlilar so'zning o'rtasida (*manfaat*), so'z oxirida (*mutolaa*), qo'sh undoshlar esa so'z boshida (*ssenariy*), o'rtasida (*qattiq*) va oxirida (*kongress*) qo'llanadi.

Turkiy tilga turli tipdag'i undoshlarning so'z oxirida ketma-ket (qator) kelishi qo'sh undoshlarga nisbatan ancha ilgari o'zlashdi: *daraxt, g'isht, payvand, Samarqand, baxt, xursand* kabi.

O'zbek tilida oldin so'z boshida undoshlarning ketma-ket kelish hollari yo'q edi, rus tili va boshqa tillarning ta'sirida adabiy tilimizda bu holat ham paydo bo'ldi: *brom,erezina, stor, grek, krem, stol, traktor, xrom, shkaf* kabi.

13-§. Nutqning asosiy fonetik birliklari

Inson nutqi uzuksiz va to'xtovsiz davom etadigan tovushlar oqimidan iborat emas. U turlichalagi intonatsion birliklarni o'z

ichiga oladi. Fraza, takt, fonetik so‘z, bo‘g‘in, tovush ana shunday fonetik birliliklardir.

1. Fraza nutq oqimida kattaroq pauza bilan ajratib aytildigan nutq birligidir. U ohang va fikriy tugallikka ega bo‘lganligi uchun ko‘pincha gapga teng keladi. Masalan: *Dunyoda boladan aziz narsa yo‘q // Bo‘lmaydi // Bolalar – kelajagimiz // (O’. Hakimali)*. Bu nutqiy parchada uchta fraza bor. Frazalar hajm jihatidan har xil bo‘lib, ular bir, ikki, uch va undan ortiq so‘zdan tashkil topishi mumkin. Masalan, yuqorida keltirilgan misoldagi birinchi fraza beshta, ikkinchisi bitta, uchinchisi ikkita so‘zdan tashkil topgan. Yana qiyoslang: *Ularning uyi qishloqning eng chekkasida, hovlilari baland tog‘ning shundoqqina etagida. // Bahavo. // Bog‘larining ortidan shovullab soy o‘tadi. (To‘lqin)*.

2. Takt frazaning bir qismi bo‘lib, qisqa pauza bilan ajratib aytildi. Buning tarkibidagi so‘z yoki so‘zlar bir bosh urg‘u (bir havo oqimi) bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *Dunyoda / xushfe’l, / olijanob, / hamisha ezgu niyat bilan ish qiladigan odamlar / juda ko‘p (O.Husanov)*. Bu fraza tarkibida 6 ta takt bo‘lib, birinchi, ikkinchi, uchinchi, beshinchi taktlar bir so‘zdaň, to‘rtinchi takt olti, oltinchi takt esa ikki so‘zdan tashkil topgan.

Fraza ba’zan bir taktga teng bo‘ladi. Masalan, *Kech kuz edi. // Qo‘qisdan qorasovuq boshlanib, / cho‘ponlarni tashvishga solib qo‘ydi (M.Qoriyev)*. Bunda birinchi fraza – *Kech kuz edi* bir taktga tengdir.

3. Fonetik so‘z o‘z urg‘usiga ega bo‘lgan so‘z yoki bir urg‘uga birlashadigan (bir urg‘u bilan talaffuz etiladigan), ikki va undan ortiq so‘zshakldir. Takt tarkibidagi fonetik so‘zlar soni undagi so‘zlarning umumiyligi miqdori bilan emas, urg‘uli so‘zlar miqdori bilan belgilanadi, ya’ni takt ichida urg‘uli so‘z qancha bo‘lsa, fonetik so‘z ham shuncha bo‘ladi: *Dashtda / odam aqli shoshadigan / buyuk ishlar / qilinadi // (Y.Shamsharov)*. Bu fraza tarkibida to‘rtta takt bo‘lib, birinchi taktda bitta, ikkinchi taktda uchta, uchinchi taktda ikkita, to‘rtinchi taktda esa bitta fonetik so‘z qatnashgan. Bu frazadagi so‘zlarning umumiyligi soni fonetik so‘zlarning umumiyligi soniga teng.

Mustaqil urg‘uga ega bo‘limgan yordamchi so‘zlar o‘zları tobe bo‘lgan mustaqil so‘z bilan birga bir urg‘uga ega bo‘ladi va bir fonetik so‘zni tashkil etadi: *Dilda saqlangan adovat temir zangiga o‘xshaydi, zang temirni yegani kabi, adovat qalbni azob va iztirob bilan yemiradi (Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur)*. Bunda 14 ta fonetik so‘z bo‘lib, bularning ikkitasi: (*yegani kabi, iztirob bilan*) ning tarkibida ko‘makchi so‘zlar qatnashgan.

Bir tushunchani ifodalaydigan qo‘shma so‘zlar ham, tarkibidagi so‘zlarning umumiyligi miqdoridan qat‘i nazar, bir fonetik so‘z sanaladi:

Qo'pol va dag'al barmoqlar torlarni shunday chertar ediki, oddiygina qildan taralayotgan bu ohang dillarni rom qilib olgandi. (*To'lqin*) Fraza tarkibidagi rom qilib olgandi bo'lagi bittiä fonetik so'z deb qaraladi.

4. Bo'g'in o'pkadan chiqib kelayotgan havo oqimiga berilgan bir zarb bilan aytildigan tovushlar yoki ayrim bir tovushdir. Unli tovush bo'g'in hosil qiluvchi tovushdir. Shuning uchun so'zda nechta unli tovush bo'lsa, bo'g'inlar soni ham shuncha bo'ladi. Masalan, *adolat* so'zida uch bo'g'in bor: *a-do-lat*. Birinchi bo'g'in bir tovushdan, ikkinchi bo'g'in ikki tovushdan, uchinchi bo'g'in uch tovushdan iborat. Demak, bo'g'inlar bir tovushli, ikki tovushli va ko'p tovushli bo'lishi mumkin. Chunonchi: *o-ta*, *o-na*, *a-ka* so'zlarining birinchi bo'g'ini bir tovushdan, ikkinchi bo'g'ini ikki tovushdan, *a-dir*, *o-qil*, *e-shit*, *i-dish* so'zlarining ikkinchi bo'g'ini uch tovushdan, *a-van-gard*, *ak-tsentr*, *e-le-ment*, *an-ti-fa-shist*, *ar-tist*, *ge-o-graf* so'zlarining oxirgi bo'g'ini to'rt tovushdan, *a-le-bastr*, *a-git-punkt* so'zlarining oxirgi bo'g'ini besh tovushdan iborat. Bo'g'inning tuzilishi quyidagicha ifodalanadi: *ona*: *V – C*. Bunda *V* belgisi lotincha *vokalis* so'zidan olingan bo'lib, aslida unli (ovoz) degan ma'noni bildiradi. *C* belgisi esa inglizcha *constant* so'zidan olingan bo'lib, undosh degan ma'noni bildiradi. Bir tovushli bo'g'inlar unli tovushdangina iborat bo'lsa, ikki tovushli va ko'p tovushli bo'g'inlar unli va undosh tovushlardan tuziladi. Bo'g'inlar qanday tovushlar bilan boshlanishi va qanday tovushlar bilan tugashiga qarab turlarga ajratiladi. Qanday tovush bilan tugashiga ko'ra ikki xil: 1) *ochiq bo'g'in* – bir tovushli yoki oxiri unli tovush bilan tugagan bo'g'in: *o-vo-za*, *o-i-la*, *ba-ho*, *bi-no*, *de-le-ga-tsi-ya*, *ja-z-i-ra-ma*, *Ra-hi-ma*; 2) *yopiq bo'g'in* undosh tovush bilan tugagan bo'g'in: *zarb-dor*, *zum-rad*, *id-rok*. Bo'g'inlar qanday tovush bilan boshlanishiga ko'ra ham ikki xil bo'iadi: 1) **berkitilgan bo'g'in** undosh bilan boshlanadi: *ta-lab*, *tinch-lik*. 2) **berkitilmagan bo'g'in** unli bilan boshlanadi: *o'-qish*, *a'-lo*.

Tarkibidagi bo'g'inlar soniga ko'ra so'zlar bir bo'g'inli (*ish*, *ko'k*, *kam*, *oz*, *besh*, *yuz*, *sen*, *pisht*, *ol*, *yoz*); ikki bo'g'inli (*da-la*, *qush-cha*, *yaxshi*, *shar-bat*, *qi-zil*, *ik-ki*, *ol-ti*, *o't-tiz*, *ni-ma*, *ham-ma*, *o'-qi*, *ish-la*, *bor-di*, *bu-gun*, *se-kin*, *bi-lan*, *xud-di*, ...); ko'p bo'g'inli (*qo'-g'ir-choq*, *a-ra-va-cha*, *pla-ne-ta-riy*, ...) bo'ladi.

So'zlarni bo'g'inlarga to'g'ri ajrata bilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunonchi: 1) yozuvda so'zning bir qatorga sig'may qolgan qismi ikkinchi qatorga bo'g'in asosida ko'chiriladi; 2) barmoq vaznida yoziladigan she'r misralari bo'g'in sonining teng bo'lishiga asoslanadi; 3) birinchi sinf o'quvchilarini savodga o'rgatish davrida ham asosiy diqqat so'zlarni bo'g'inlab o'qish va yozishga qaratiladi.

5. Tovush nutqning bo‘g‘in (yoki so‘z) tarkibidagi eng kichik, fonetik jihatdan bo‘linmaydigan birligidir: *bola* so‘zi 4 ta tovushdan (*b,o,l,a*) iborat.

14-§. Urg‘u

So‘z bo‘g‘inlaridan birining (yoki gap tarkibidagi so‘zlardan birining) boshqalariga nisbatan kuchliroq (yoki cho‘ziqroq) talaffuz qilinishi **urg‘u** deb ataladi.

Urg‘u, odatda, bo‘g‘indagi unli tovushga tushadi. So‘z nechta bo‘g‘indan tuzilganligidan qat‘i nazar, unda bitta urg‘u bo‘ladi (gap bo‘laklaridan birini ajratib ko‘rsatish ham xuddi shunday xususiyatga ega). So‘z tarkibidagi urg‘u olgan bo‘g‘in **urg‘uli bo‘g‘in**, urg‘u olmagan bo‘g‘inlar esa **urg‘usiz bo‘g‘in** deyiladi. Masalan: *Sizlarning matonatli mehnatlaringiz Ulug‘ Vatan urushi yillaridagi muqaddas g‘alabamizni yaqinlashtirdi*. (S. Karomatov) Bu gapdagisi har bir so‘z o‘z urg‘usiga ega (chunonchi, «*sizlarning*» so‘zida uchta bo‘g‘in bo‘lib, oxirgi bo‘g‘in (-ning) urg‘u otgan; «*mátonálli*» so‘zida tö‘rtta bo‘g‘in bo‘lib, oxirgi bo‘g‘in (-li) urg‘u olgan va hokazo). Bundan tashqari, shu gap tarkibidagi *sizlarning* so‘zi boshqa so‘zlarga nisbatan kuchliroq talaffuz qilinadi. Demak, har xil obyektga – so‘z tarkibidagi biror bo‘g‘inga ham, gap tarkibidagi ayrim so‘zga ham urg‘u tushishi mumkin. Shunga ko‘ra, urg‘u ikki turga ajratiladi:

1) **so‘z urg‘usi** (yoki leksik **urg‘u**) so‘z bo‘g‘inlaridan biriga tushadigan urg‘udir. Yozuvda urg‘u bo‘g‘indagi unli ustiga qo‘yiladigan maxsus belgi (‘) orqali ko‘rsatiladi. Masalan: *Áslida insón tabiatning oltindán ham bebahó mo‘jizasú -ku! Dunyoda insondán azíz, insondan qimmatlí narsá bómí o‘zí?* (O.Husanov). Leksik urg‘u so‘zning qaysi bo‘g‘iniga tushishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi: a) **bog‘liq urg‘u**; b) **erkin urg‘u**.

O‘zbek tilida so‘z urg‘usi asosan so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga (masalan, *daftár, ovóz, sariq, burún, qasamxó‘r* kabi) tushadi. Shuning uchun so‘zlarga qo‘shimchalar qo‘shila borishi bilan urg‘u ham so‘z oxiridagi bo‘g‘inga ko‘cha boradi. Masalan: *imzó-imzolá- imzolamóq, paxtá -paxtakór- paxtakorlár*. So‘zning biror bo‘g‘ini (masalan, oxirgi) bilan bog‘liq bo‘lgan urg‘u **bog‘liq urg‘u** deyiladi.

O‘zbek tilining so‘z urg‘usi, asosan, bog‘liq urg‘u hisoblanadi. So‘zning turli bo‘g‘inlariga tushishi mumkin bo‘lgan urg‘u esa **erkin urg‘u** deyiladi. Bu asosan ruscha-internatsional so‘zlarga xos. Masalan, *vitamín, abzáts, avangárd, batón, operativ, bufét, gigánt* (oxirgi

bo'g'inda), *avantyúra*. *aviátsiya*. *proféssor*. *akrobátika*. *geólog* (o'rtadagi bo'g'inda), *áriya*, *vánna*, *nótú*, *máksimum*, *váxta*, *síntaksis*. *áksiya* (birinchi bo'g'inda).

Bundan tashqari, o'zbek tilida urg'usi birinchi bo'g'inga (*bárcha*, *hámma*, *dóim*, *áslo*, lékin kabi, o'rtadagi bo'g'inga (*hamísha*, *afsúski*, *albáttá*) tushadigan so'zlar ham bor. Demak, o'zbek tilida bog'liq urg'u bilan bir qatorda, qisman erkin urg'u ham mavjud.

Shuni ham aytish kerakki, o'zbek tilida urg'u olmaydigan elementlar ham bor. Masalan: -*ku*, -*u*, -*yu*, -*da*, -*mi*, -*chi*, -*dir*, *gina*, -*oq(-yoq)* yuklamalari; o'xshatish ma'nosini ifodalaydigan -*day* (-*dek*); -*cha* shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar; -*dir*, -*man*, -*san*, -*miz*, -*siz* kabi kesimlik qo'shimchalar; bo'lishsizlik ma'nosini ifodalovchi -*ma* qo'shimchasi shular jumlasiga kiradi. Leksik urg'u muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Chunki u, birinchidan, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish normalarini belgilaydi; ikkinchidan, so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladi: órgan - organizmning bir qismi, orgán – cholg'u asbobi; uchinchidan, so'z shakllarini ajratishga yordam beradi: *qushchá* – kichraytish oti, *qúshcha* – qushdek ma'nosini ifodalovchi ravish; *tarbiyachimíz* (bizning tarbiyachi) – *tarbiyachímiz* (biz – tarbiyachi).

Demak, leksik urg'u adabiy talaffuz (orfoepiya) bilan bog'liq. Chunki so'zning urg'uli bo'g'ini buzilsa, so'zni tushunish qiyinlashadi.

2) gap urg'usi (yoki mantiqiy urg'u, ma'no urg'usi) gap bo'laklaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq ohang bilan aytishidir. Bu urg'u, odatda, individual xarakterga ega bo'lib, so'zlovchi o'zicha muhim sanagan so'zni mantiqiy urg'u bilan talaffuz qiladi va bu bilan tinglovchining e'tiborini shu bo'lak bilan ifodalangan ma'noga tortadi, yoki o'sha bo'lakning ma'nosini bo'rttirib, kuchaytirib ko'rsatadi. Masalan: *Ilmda ko'p narsani bilish* – *olimlik fazilati*. (*S.Karomatov*) gapida mantiqiy urg'u quyidagicha tus olishi mumkin: 1) Ilmda (boshqa narsada emas) ko'p narsani bilish – olimlik fazilati. 2) Ilmda ko'p narsani (oz narsani emas) bilish – olimlik fazilati. 3) Ilmda ko'p narsani bilish (bilmaslik emas) – olimlik fazilati. 4) Ilmda ko'p narsani bilish – olimlik fazilati (boshqalarning fazilati emas). Yozuvda mantiqiy urg'u olgan bo'lak kesim oldida keladi.

Urg'u sifatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) **dinamik urg'u** so'z bo'g'inlaridan birining kuchli aytishi: o'zbek va rus tili urg'usi kiradi; 2) musiqali urg'u: so'z bo'g'inlaridan birining balandroq aytishi: yapon, xitoy tillari urg'usi kiradi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Fonetika nimani o'rganadi?
2. Tovush va fonemaning farqini aytинг.
3. Fonologiya haqida nimalarni bilasiz?
4. Fonema qanday belgilarga ega?
5. Fonetik akustika haqida qanday ma'lumotga egasiz?
6. Nutq tovushlari artikulyatsiyasi deganda nimani tushunasiz?
7. Nutq a'zolarining vazifalari nimalardan iborat?
8. O'zbek tilining fonetik vositalariga nimalar kiradi?
9. Fonetik vositalar haqida nimalar bilasiz?
10. Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
11. Urg'u nima va uning qanday turlari bor?

Tayanch tushunchalar

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushlarini o'rganadigan bo'limi.

Fonologiya – tovushlarning so'z va morfemalar ma'nolarini farqlashdagi roli bayon qilinadigan bo'lim.

Tovush - nutq a'zolari yordamida hosil qilinadigan eng kichik, bo'linmaydigan nutq birligi

Fonema – so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qiladigan tovush turi.

Fonetik akustika - nutq tovushlarining fizik xususiyatlarini tekshiradigan soha.

Nutq a'zolari - nutq tovushlarini hosil qilishda qatnashadigan inson a'zolari.

Artikulyatsiya - nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi faoliyati.

Unli tovushlar – o'pkadan chiqadigan havo to'lqining hech qanday to'siqqa uchramasdan chiqishi natijasida hosil bo'ladigan tovushlar.

Undosh tovushlar - o'pkadan chiqadigan havo to'lqining turli to'siqlara uchrashi natijasida hosil bo'ladigan tovushlar.

Qo'sh tovushlar - so'zning turli qismlarida yonma-yon keladigan bir xil tovushlar.

Fraza – ikkita cho'ziq pauza orasidagi nutqiy bo'lak.

Takt - ikkita qisqa pauza orasidagi nutqiy bo'lak.

Fonetik so'z – o'z mustaqil urg'usiga ega bo'lgan so'z yoki bir umumiyl urg'u ga ega bo'lgan birdan ortiq so'z.

Bo'g'in - o'pkadan chiqadigan havo to'lqiniga bir zarb berish bilan aytildigan bir tovush yoki tovushlar yig'indisi.

Urg'u - so'z tarkibidagi bir unli tovushning yoki gap tarkibidagi bir so'zning kuchliroq talaffuzi.

NUTQ TOVUSHLARINING O'ZGARISHI

Har qanday tilda ham tovushlar yozuvda yozilganidek talaffuz qilinavermaydi. Tovushlar kompleksini (tizimini) birga talaffuz qilish natijasida ayrim tovushlar o'zaro bir-biriga ta'sir qiladi va bu ta'sir tovush o'zgarishiga olib keladi. Masalan, *yurt* so'ziga o'rinn-payt kelishigi affiksi -da, chiqish kelishigi affiksi -dan qo'shilganda, so'z oxiridagi *t* tovushi affiksdag'i *d* undoshiga ta'sir qilib, uni *t* tovushiga aylantiradi: *yurt+da-yurtta*, *yurt+dan-yurttan kabi* (yozilishi: *yurtda*, *yurtdan*). Bir sanoq soniga dona son affiksi -ta qo'shilganda, affiksdag'i *t* undoshning ta'siri bilan so'zning oxiridagi *r* tovushi *t* ga o'tadi: *bir-ta-bitta kabi*.

So'z tarkibidagi tovushlar nutq jarayonida bir-biriga ta'sir qilmagan holda ham o'zgarishga uchrashi mumkin. Bunda tovushning so'z tarkibidagi o'mi (qanday tartibda joylashganligi); so'zning boshida yoki oxirida, urg'uli yo urg'usiz bo'g'inda kelishi muhim rol o'ynaydi. Masalan, *odob*, *javob*, *niqob*, *maktab* so'zлari oxirida kelgan *b* jarangli undosh talaffuzda jarangsiz *p* tarzida talaffuz qilinadi; *negativ*, *normativ pozitiv*, *operativ* kabi ruscha-internatsional so'zlarning oxirida kelgan *v* jarangli undosh jarangsiz *f* tarzida; *voleybol*, *olimpiada* kabi ruscha-internatsional so'zlarning urg'usiz bo'g'inida kelgan *o* unliси esa *a* tarzida talaffuz qilinadi: *voleybol*, *olimpiada*. Bunday hodisalarning sodir bo'lishiga nutqda ixchamlikka intilish, bo'g'inda urg'uning tushishi yoki tushmay qolishi, shoshilib talaffuz qilish, boshqa tillardan o'tgan so'zлarni talaffuz qilishdagi qiyinchiliklar sabab bo'lishi mumkin.

Demak, nutq tovushlarining o'zgarishi ikki turga bo'linadi.

I-§. Kombinator o'zgarishlar

So'z tarkibidagi tovushlarning bir-biriga o'zaro ta'siri natijasida ro'y beradigan tovush o'zgarishi (fonetik o'zgarish) **kombinator o'zgarish** deyiladi. Bunga **assimilyatsiya**, **dissimilyatsiya**, **metateza** kabi hodisalar kiradi.

1. Assimilyatsiyada tovushlardan biri ikkinchi bir tovushni o'ziga aynan yoki qisman o'xshatib oladi. Masalan, *xat-ni* – *xatti* (o'zakdag'i tovushi affiks tarkibidagi *n* ni aynan o'ziga o'xshash tovush – *t* ga aylantiradi (yozilishi: *xatni*); *ish+ga* – *ishka* (bunda o'zakdag'i jarangsiz undosh *sh* affiks tarkibidagi jarangli undosh *g* ni o'ziga qisman o'xshatadi, ya'ni jarangsiz *k* ga aylantiradi (yozilishi *ishga*). Shunga ko'ra assimilyatsiya ikki xil bo'ladi: a) to'liq **assimilyatsiya** so'z tarkibidagi bir

tovushning ikkinchi bir tovushni aynan o'zi kabi tovushga aylantirishidir: *to'k+gan* = *to'kkān*, *yet+di=yetti*, *chiq+gan* = *chiqqān*, *tuz+siz=tussiz*. *o'ris+cha=o'richcha* (yozilishi: *yetdi*, *sizni*, *chiqqān*, *tuzsiz o'rischa*). Bunda tovushlar o'zaro moslashadi; 2) **to'liqsiz assimilyatsiya** so'z tarkibidagi bir tovushning ikkinchi bir tovushni o'ziga qisman o'xshatib olishidir: *o'ch+gan-o'chkan*, *shosh+di-shoshti*, *tush+ga-tushka* ... (bularda jarangsiz *ch*, *sh* undoshlari affiks tarkibidagi jarangli *g* ni jarangsiz *k* ga, *d* ni esa *t* ga aylantirgan; yozilishi: *o'chgan*, *shoshdi*, *tushga*). To'liqsiz assimilyatsiyada ba'zan tovushlar o'mniga ko'ra ham moslashadi: *shanba* < *shamba*. Bunda *b* lab tovushining ta'sirida *n* til tovushi lab-lab *m* tovushiga aylanadi. Demak, to'liqsiz assimilyatsiyada tovushlar hosil bo'lish usuliga ko'ra qisman moslashish holatiga o'tmaydi. Bunda yonma-yon kelayotgan tovushlar ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra va hosil bo'lish o'mniga ko'ra moslashadi. Oldin kelgan tovush o'zidan keyin kelgan tovushni (masalan, *o't+di=o'tti*), shuningdek, keyin kelgan tovush o'zidan oldin kelgan tovushni (*o'n* bir - *o'mbir*) o'ziga o'xshatishi mumkin. Shunga ko'ra assimilyatsiya yana ikki turga bo'linadi: 1) **progressiv assimilyatsiyada** oldingi tovush o'zidan keyingi tovushni o'ziga o'xshatadi: *ot+da* = *otta* (yozilishi *otda*), *bilak+ga* -- *bilakka* (yozilishi: *bilakka*).

2) **regressiv assimilyatsiyada** keyingi tovush o'zidan oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi: *tanbur* – *tambur*, *yigit+cha* – *yigichcha*, *non+voy* – *novvoy*, (yozilishi: *tanbur*, *yigitcha*, *nonvoy*).

2. **Dissimilyatsiyada** ikkita aynan yoki qisman o'xshash tovushdan biri yoki har ikkalasi talaffuzda o'zgarib, noo'xshash tovushga aylanib qoladi. Masalan, *zarur* – *zaril* (*zarar* so'zi tarkibidagi ikkita bir xil *r* undoshining biri talaffuzda *l* ga aylangan). Yana qiyoslang: *koridor>kalidor*, *devor>devol*, *nodon>lodon*, *biror>biron* (yozilishi: *zarur*, *koridor*, *devor* yoki *biror*, *nodon*).

3. **Metateza** so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning talaffuzda o'rinni almashuvidir. Masalan, *daryo* – *dayro* (bunda *r* va *y* undoshlarining o'zaro o'rinni almashuvi yuz bergan); *ahvol* – *avhol* (hv-vh), *aylanay* – *aynalay* (In-nl), *tuproq-turpoq* (pr-rp); *yog'mir-yomg'ir* (g'm- mg'); yozilishi: *daryo*, *ahvol*, *aylanay*, *tuproq*, *yomg'ir*.

2-§. Pozitsion o'zgarishlar

Tovushning so'z tarkibidagi o'mni (joylashish tarkibi) uning pozitsiyasini tashkil qiladi. Tovush so'zning turli o'rinnlarida kela oladi. Masalan, *d* undoshi *dono*, *dehqon*, *doston* so'zlarining boshida; *abadiy*,

aerodrom, badiiy, bayroq dor so'zlarining o'rta sida; *taqlid, obod* so'zlarining esa oxirida kelgan. Shu so'zlarini talaffuz qilganimizda, ularning ayrimlari (masalan, *dono, dehqon, doston, abadiy, aerodrom, badiiy, bayroq dor...*) tarkibidagi *d* undoshi hech qanday o'zgarishga uchramaydi, ammo *taqlid, obod* so'zlar tarkibidagi bu undosh jarangsiz *t* tarzida (*taqlit, obot*) aytildi. Demak, mazkur undoshning talaffuzda o'zgarishi – jarangli tovushning jarangsizlanishi uning ma'lum bir pozitsiyada – so'z oxirida kelishi bilan bog'liq. *Kosmonavt, kosmodrom, limonad, mirofon, orkestr* so'zlarining urg'usiz bo'g'inida kelgan *o* unlisi *a* tarzida (*kasmanavt, kasmadrom, limanad, arkestr, mikrafon* kabi) talaffuz qilinsa, *kartoshka, direktor, lektor, diktir, agressor* so'zlarining urg'usiz bo'g'inida kelgan *o* unlisi qisqa *i* tarzida (*kartishka, direktir, lektir, diktir, agressir* kabi) talaffuz qilinadi. Bu tipdag'i ruscha-internatsional so'zlar tarkibidagi *o* tovushining goh *a*, goh *i* kabi aytilishi ularning urg'usiz bo'g'inda kelishi bilan bog'liqdir.

Tovushning so'zdagi o'rni, urg'uli yoki urg'usiz bo'g'inda kelishi bilan bog'liq holda yuz beradigan o'zgarishlar pozitsion o'zgarishlar deyiladi. Pozitsion o'zgarishlarning quyidagi turlari bor:

1) **proteza** so'z boshida bitta unlining orttirilishidir. Odatda, aksariyat sonor *r* tovushidan oldin *o'* unlisi orttiriladi: *ro'mol-o'ramol, ro'za-o'raza*. Ayrim holatda so'z boshida sirg'aluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda *i* (*u*) unlisi orttirilishi mumkin: *shkaf-ishkaf, stol-ustol, stul-ustul*.

2) **epenteza** so'z boshida, o'rta sida va oxirida ikki undosh qator kelganda, unli tovushning orttirilishidir: *fikr-fikir, hukm-hukum, uzr-uzur*.

3) **epiteza** so'z oxirida bir o'rinda kelgan ikki undoshdan so'ng *a* tovushining qo'shilish hodisasiadir: *disk - diska, bank - banka, tank - tanka, kiosk - kioska* kabi.

4) **prokopa** so'z boshida unli yoki undosh tovushning tushib qolish hodisasiadir: *yigna - igna, yog'och - og'och, yirik - iri*.

5) **sinkopa** hodisasiga binoan so'z o'rta sida va oxiridagi keng unlilar tor unlilar kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatlarda tushib qoladi: *traktor-traktir, direktor-direktir, generator-generatir* kabi.

6) **apakopa** so'z o'zigidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi hodisasiadir: *do'st - do's, xursand - xursan* va hokazo.

7) **sinerezis** hodisasiga ko'ra so'z o'rta sida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi, ikkinchi unli fonema esa cho'ziq talaffuz qilinadi: *maorif - mo:rif, saodat - so:dat, qiroat - qiro:t, jamoat - jamo:t*. **proteza epenteza epiteza prokopa sinkopa apakopa sinerezis**

8) reduksiya so‘zning birinchi bo‘g‘inida biror unlining (odatda tor unlining) kuchsizlanib talaffuz qilinishidir. Masalan, *bir, bil, til* so‘zлari bir bo‘g‘inli bo‘lganligi va urg‘u shu so‘zdagi *i* unlisi tushganligi tufayli bu so‘zlardagi *i* unlisi normal holda talaffuz qilinadi va normal holda eshitiladi. Lekin shu so‘zlarning oxiriga ikkinchi bir bo‘g‘in qo‘shilishi bilan, urg‘u ham ikkinchi bo‘g‘inga ko‘chadi. Natijada birinchi bo‘g‘indagi *i* unlisi kuchsizlanadi va eshitilar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: *bilak, tilak, biroq*. Reduksiyaning ikkinchi bo‘g‘inda kelish hollari ham uchrab turadi. Bu hodisa so‘zga uchinchi bo‘g‘in qo‘shilganda sodir bo‘ladi – ikkinchi bo‘g‘indagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, *burun - burni, bo‘yin - bo‘yni, egin - egni* singari.

9) eliziya unli bilan tugaydigan va unli bilan boshlanadigan ikki so‘zning qo‘shilishi natijasida unli tovushdan birining tushib qolish hodisadir. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi so‘z oxiridagi unli tushib qoladi: *yoza oladi – yozoladi, bora oladi – boroladi*; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi so‘zning bosh unlisi tushib qoladi: *borar ekan – borarkan, borar emish – borarmish, yozgan ekan – yozgankan kabi*; d) *Abdusalom* so‘zining *Absalom*, *Abdujabbor* so‘zining *Abjabbor, olib kel* so‘zining *opke tarzida* talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi hodisasi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan shakli hisoblanadi. Bunday hollarda eliziyaning murakkablashishi natijasida so‘zlarning qisqargan shakllari hosil bo‘ladi.

Takrorlash uchun savollar:

- 1.Nutqdagi tovush o‘zgarishlari nima? Nima uchun nutqda tovush o‘zgarishi ro‘y beradi?
- 2.Tovush o‘zgarishlarining qanday turlarini bilasiz?
- 3.Kombinator o‘zgarish nima? Uning qanday turlari bor?
- 4.Assimilyatsiya nima va uning qanday ko‘rinishlarini bilasiz?
- 5.Dissimilyatsiya nima?
6. Metateza haqida nimalarni bilasiz?
- 7.Pozitsion o‘zgarishlar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Kombinator o‘zgarishlar – nutq tovushlarining o‘zaro ta’siri natijasida o‘zgarishga uchrashi.

Assimilyatsiya - bir tovushning ikkinchi bir tovushni o‘ziga aynan yoki qisman o‘xshatib olishi.

Dissimilyatsiya – so‘z tarkibidagi ikkita bir xil tovushning o‘zaro ta’siri natijasida noo‘xshash bo‘lib qolishidir.

Metateza - tovushlarning o‘rin almashuvu.

GRAFIKA VA IMLO

1-§. Grafika haqida umumiy ma'lumot

Tilshunoslik lug'atlarida grafika tushunchasiga ikki xil ta'rif berishadi:

“1. Grafika (*yun. graphike - yozma*). 1. Nutq tovushlarini yozib ifodalash vositalarining muayyan tizimi. 2. Tilshunoslikning alifbodagi harflar tarkibini, shaklini, harf va nutq tovushlari orasidagi munosabatni belgilash bilan shug'ullanuvchi amaliy sohasi”⁶.

Grafika grekcha *grafikos* so'zidan olingen bo'lib, *yozuv* degan ma'noni bildiradi.

Grafika og'zaki nutqni turli shakllar, belgililar, raqamlar va chiziqlar yordamida aks ettiruvchi tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Grafik vositalarga harflar, belgililar va tinish belgilari kiradi. harf – tovush ifoda etuvchi shakl. Tutuq (') belgisi tovush ifoda etmaydigan shakl. Yozuvda qo'llanadigan (,) (.) (!) (?) (:) (...) (-) («») (;) (‘) shartli belgililar tinish belgilari deb yuritiladi. Yozuvda 1, 2, 3 kabi raqamlar ham qo'llanadi.

15-§. Til va yozuv

Til va yozuv o'zaro uzviy bog'liq va aloqador hodisadir. Til jamiyat bilan bir vaqtida yuzaga kelgan. U jamiyatning bo'lishida muhim omillardan biridir. Tilsiz jamiyat bo'lmaydi.

Yozuv – jamiyatning madaniy yutuqlaridan biri. U jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida hayotiy zarurat natijasi sifatida yuzaga keldi, yaratildi. Yozuv ham til kabi jamiyat a'zolarining aloqalarashuvida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Ko'p hollarda yozuv tilning o'rnnini bosadi. Lekin til va yozuvning o'ziga xos ahamiyatlari tomonlari bor. Yozuv fikrni yetkazishda masofa jihatidan chegara bilmaydi. Til esa vaqt va makon jihatdan chegaralangan. U yaqin masofada turgan suhbatdoshiga eshitiladi.

Yozuv madaniy, ma'rifiy va adabiy boyliklarni keyingi avlodlarga meros sifatida qoldirish imkoniyatiga ega. Og'zaki nutq esa aytilayotgan paytdagina qabul qilinadi. Biroq yozuv maxsus yozuv qurollari, sharoit, vaqt va shartli belgi, shakllarni talab etadi. U tilni barcha nozikliklari bilan aks ettira olmaydi. Shunga qaramay, jamiyatda yozuvning o'z o'mni bor; yozuv masofa bilan ajralgan odamlar orasida aloqa munosabatini ta'min-

⁶ A. Hojjiyev. Tilshunoslik terminlarning izohli lug'ati. T.: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti. 2002. 33-bet.

lashda, barcha uchun tushunarli bo‘lgan adabiy tilning yuzaga kelishida, madaniy-adabiy boyliklarni keyingi avlodlarga yetkazishda katta imkoniyatlarga ega.

Tarixchilarning aniqlashicha, yozuv dastlab Messopotamiya degan joyda paydo bo‘lgan va bu yozuv tarixga mixxat nomi bilan kirgan.

Eramizdan oldingi V-IV asrlardao‘rtta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida mixxat ishlatilar edi. Hozirgi eramizdan boshlab taxminan VI asrgacha so‘G‘d yozuvi ishlatilgan. V-VIII asrlar davomida turkiy xalqlar o‘rxun-Enasoy yozuvidan foydalanishgan. Qadimgi turkiy yozuv yodgorliklari dastlab Janubiy Sibirning Enasoy daryosi havzalarida va Mo‘G‘ulistonningo‘rxun vodiysida topilgan. Shunga nisbatan qadimgi turkiy yozuvo‘rxun-Enasoy obidalarining yozuvi deb ham yuritiladi. 1893-yili daniyalik olim N. Tomsen va rus olimi V. V. Radlov qadimgi turkiy yozuvnicio‘qishga muvaffaq bo‘ldilar.o‘rxun-enasoy yozuvlari Rim yozuvlarigao‘xshab ketganligi uchun run (runik) yozuvlari yok: *dulbarchin* deb ham yuritiladi.

O‘rtta Osiyoning bizga ma’lum bo‘lgan eng qadimgi mahalliy xalqi sak va massaget utuG‘lari bo‘lib, ularning hamio‘z yozuvlari mavjud edi. Ana shu yozuvdan qadimiy xorazmiy va so‘G‘d yozuvlari yaratilgan. **Xorazmiy** yozuvi ham o‘zbek xalqi ajdodlari tomonidan qo‘llanilgan yozuv bo‘lib, bu yozuv II asrning oxiri III asrning boshlarida xorazmshoh chiqargan pullarda uchraydi.

1970-yillargacha turkiy yozuv eramizning VI-VII asrlarida shaklangan degan fikr yetakchi edi. Keyingi topilmalar turkiy yozuvning ildizlarini ikki yarim ming yilliko‘tmishdan izlamoq kerak, degan xulosani chiqarishga asos bo‘ldi. 1988-yilda Andijon viloyatining Marhamat tumanidagi Lo‘mbitepa yodgorligidan ko‘za topildi. Uning bandi sirtiga qadimiy turkiy bitiko‘yib tushirilgan ekan. Bu bitik VII-VIII asrlarga oid turkiy obidalardan yosh jihatidan qariyb I-II asrcha qadimiyoqdir.

VI-VII asrlardan to XV asrlargacha turkiylar va mo‘g‘ullar uyg‘ur yozuvidan foydalanishgan. Bu yozuvda bitilgan yodgorliklarning eng qadimgisi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asarining Vena kutubxonasiidagi nusxasidir. Ahmad Yugnakiyning "Hibat-ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar armug‘oni"), Xorazmiyning "Muhabbatnama", Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim she‘rlari uyg‘ur yozuvida yozilgan. UyG‘ur yozuvi X-XV asrlarda mavjud bo‘lib, arab yozuvi bilan ma’lum davrgacha baravar ishlatilgan.

720-yildan boshlab arab yozuvi tarqala boshlagan. Arab yozuvida bitilgan eng qadimgi turkiy yodgorliklar XI asrga taalluqlidir. Bular Yusuf

Xos Hojibning "QutadG'u bilig" asarining Namangan va Qohira nusxalaridir. Mahmud KoshG'ariyning "Devonu-luG'otit-turk" nomli asari ham arab yozuvida yozilgan. Xalqlarimiz taxminan 1200 yildan ko'proq vaqt davomida arab alifbosidan foydalangan. 1929-yildan lotin alifbosi asosidagi yangi yozuvgao'tilgan edi. 1940- yildan boshlab esa rus (kirill) grafikasi asosidagi yangio'zbek alifbosigao'tildi.

Bizning davrimizda jahondagi xalqlar 220 xil yozuvdan foydalangalar. Shu yozuvlardan keng tarqalgani lotin yozuvi bo'lib, jahon xalqlarining 30 foizidan ziyodi shu yozuvni qo'llaydilar. 1993 yil 2-3 sentyabrda bo'libo'tgan Oliy Kengash yiG'ilishidao'zbek yozuvini lotin alifbosigao'tkazish to'g'risida qonun qabul qilindi. 1995 yil 6 maydagi Oliy Majlis sessiyasida bu alifboga ayrimo'zgarishlar kiritildi va bu yozuvga to'liqo'tish muddati 2005 yil sentyabr oyi deb belgilandi. 2004 yilda chiharilgan honunga ko'ra esa lotin yozuviga to'liho'tish muddati 2010-yil sentyabriga hadar cho'zildi⁷. Isloh qilingan yangi o'zbek alifbosida 29 ta harf bor. Shulardan 3 tasi harfiy birikma: sh, ch, ng: Aa(1) Bb(2) Dd(3) Ee(4) Ff(5) Gg(6) Hh(7) Ii(8) Jj(9) Kk(10) Ll(11) Mm(12) Nn(13) Oo(14) Pp(15) Qq(16) Rr(17) Ss(18) Tt(19) Uu(20) Vv(21) Xx(22) Yy(23) Zz(24) o'o' (25) G'g' (26) Sh sh(27) Ch ch(28) Ng ng(29).

V-VIII asrlar davomida turkiy xalqlar O'rxun-Enasoy nomli yozuvdan foydalanganlar. Bu yozuv yodgorliklari Janubiy Sibirning Enasoy daryosi havzalarida va Mo'g'ilistonning O'rxun vodiyisida topilgan. Shunga nisbatan qadimgi turkiy yozuv o'rxun-Enasoy obidalari yozuvi deb ham yuritilgan. Turkiy xalqlarning jahon xalqlari orasida etuk madaniyatga ega bo'lganliklaridan dalolat beradi. VI-VII asrlardan boshlab turkiy xalqlarda uyg'ur alfaviti qo'llangan. XIV-XV asrlarda yaratilgan «Baxtiyornoma», «Merojnama», «Tazkiral avliyo» kabi asarlar uyg'ur yozuvida ko'chirilgan.

VII-VIII asrlarda arablar istilosini bilan bog'liq holda o'rtta Osiyoda arab yozuvi tarqala boshladi. Bu yozuvdan 1200 yil davomida to 1929 yilga qadar foydalanganildi. Arab yozuvi o'zbek tili xususiyatlari ko'p jihatdan muvofiq kelmas edi. Arab yozuvi bilan birga uyg'ur yozuvi ham iste'molda bo'ldi. Bu asrlarda arab va uyg'ur yozuvi baravar ishlatildi. 1929-yildan lotin alifbosi asosidagi yangi yozuvga o'tildi. Bu yozuvdan qisqa muddat, 11 yil ichidagina, 1940-yilgacha foydalanganildi.

1940-yil 7-maydan rus grafikasi asosidagi kirill yozuviga o'tildi. Bu yozuv o'zbek tili tovushlar tizimini to'liq ifodalay olmagani uchun unga qo'shimcha shakllar kiritildi (o', q, g', h).

⁷ "Qalqon" jurnal 2004-yil. 7-son

1993-yil 2-3 sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashida lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qonun qabul qilindi. Lotin yozuvidan jahon xalqlarining 30 foizi foydalanadi. Bu esa o'zbek xalqining jahon tizimiga kirishini tezlashtiradi.

1996-yildan lotin alifbosiga asosidagi o'zbek yozuvi amalga joriy etildi.

16-§. Kirill grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi

Kirill yozuviga asoslangan alfavitda 35 ta shakl bo'lib, bu shakllardan 33 tasi harf, 2 tasi belgidir. Har bir harfning bosh va kichik shakli (Aa), bosma va yozma shakllari bor. Har bir harf o'z nomiga ega. Harf nomini bilish va uni to'g'ri talaffuz qilish muhim amaliy orfoepik ahamiyat kasb etadi, chunki tildagi qisqartma so'zlarni to'g'ri o'qish uchun harf nomlarini bilish zarur. Masalan, BMT – be – em – te.

Kirill grafikasi asosidagi alifbo quyidagicha tartiblashtirilgan:

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Щщ, Чч, Шш, Ъъ, Ыъ, Ээ, Юю, Яя, Ўў, Ққ, Ғғ, Ҳҳ,

Muayyan tartibda joylashtirilgan shakllar yig'indisi alfavit deyiladi.

Bu alifboda 10 ta unli harf (а, о, и, у, ў, э, е, ё, ю, я) bo'lib, ular 6 ta unli tovushni ifodalaydi. Bulardan to'rttasi (е, ё, ю, я) yolashtgan (grafema) tovushlar bo'lib, ularning 2 holati farqlanadi:

1.Ba'zi so'zlarda undoshdan keyin kelib, u bilan birga bitta bo'g'inni hosil qiladigan va bir tovushni (а, у, е, о) ifoda etadigan holati: *ter-ter, syujet-sujet, sentyabr-sentabr, rejissyor-rejissor* kabi.

2.So'z boshida va bo'g'in boshida kelib, ikki tovushni (е, ё, ю, я) ifoda etadigan holati: *ёстик, юрак, юёши, январь* va hokazo.

Yuqoridagi alfavitga o'zbek tilining tovushlari tabiatidan kelib chiqib, 4 ta harf (ў, қ, ә, ҳ) qo'shilgan. Kirill yozuvida 2 ta belgi (ъ, ь) bo'lib, ular tovush bildirmaydi. Ayirish belgisi (ъ) unlidan keyin kelganda o'sha unlining cho'ziq aytilishi (*маъно, эълон*), undoshdan keyin kelganda bo'g'lnarni ajratib aytilishini (*суръам, журъам*); yumshatish belgisi (ъ) esa ruscha-internatsional so'zlarda o'zidan oldingi undoshning yumshoq aytilishi uchun (*альбом, циркуль*) xizmat qiladi.

Alfavitdag'i j harfi 2 tovushni, portlovchi j (*jayron*) va sirg'aluvchi j (*jurnal*) tovushini ifodalaydi. Alfavitdag'i n va g harflari alohida n va g tovushlarini yozuvda ifodalash bilan birga, birikma shaklida sayoz til orqa burun tovushini (*ng*) ifodalash uchun ham xizmat qiladi (*tong, bodring*).

1996-yildan boshlab amalga lotin alifbosi asosidagi o‘zbek yozuvini joriy etildi. Bu alifboda 29 ta shakl bo‘lib, ular 30 ta tovushni ifodalash uchun xizmat qiladi: *Aa, Bb, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, O‘ o‘, G‘g‘, Sh sh, Ch ch, Ng ng*. Hozirgi o‘zbek yozuvidagi undosh harflar bir tovushni ifoda etadi. (*J* harfi bundan mustasno). Ikkita tovushni ifodalash uchun *Jj* ishlatalidi: 1) qorishiq, portlovchi *j* (*d+j*) tovushini (*jo‘ja, jayron, avj* kabi) va 2) sirg‘aluvchi *j* tovushini (*jurnal, jirafa*) bildiradi.

Mazkur yozuvda uchta harf birikmasi mavjud: *ng, sh, ch*. Ular so‘z tarkibida ajratilmaydi va bo‘linmas bir tovushni ifoda etadi: *ng* sayoz til orqa, portlovchi-sirg‘aluvchi, sonor undosh tovushini (*tong, ohang, chang, manglay*), *ch* til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh tovushni (*charos, tinch, sinch, choynak*), *sh* til oldi, sirg‘aluvchi, jarangsiz undoshni (*shabada, shar, shahar, toshqin, bosh*) ifodalaydi.

Tovushlar ikki turga bo‘linadi: 1) unli tovushlar, 2) undosh tovushlar. Ular unli va undosh harflar bilan belgilanadi. Hozirgi o‘zbek alifbosida 6 unli tovush va 6 ta unli harf bor (*a, o, u, i, o‘, e*). 23 ta undosh tovush 22 ta undosh harf bilan belgilab ko‘rsatiladi (*b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, sh, ch, ng*). Har bir harfning bosh va kichik, bosma va yozma shakllari bor.

Harflarning alfavit taritibini bilish muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki turli lug‘atlar, davlat idora organlarida, arxivlarda saqlanadigan hujjatlar, ro‘yxatlar alfavit tartibida tuziladi.

Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilari: (.) (,) (?) (!) (:) (;) (...) («») (-) (‘) ham qo‘llanadi. Urg‘u (‘) belgisi so‘z bo‘g‘inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilish uchun unli harf ustiga qo‘yiladi. Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilarning ham roli katta. Tinish belgilari yordamida fikr yozuvda aniq, ravshan va tushunarli qilib beriladi. Og‘zaki nutq orqali berilgan fikrni to‘liq ifodalash uchun xizmat qiladigan *ohang* va pauzalari yozuvda tinish belgilari orqali ifoda etiladi.

Tutuq belgisi (‘) ham grafik vositalardan biri sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) so‘zda unli tovushdan keyin kelib, uning cho‘ziq aytishini (*a‘lo, e‘tibor, iste‘mol*); 2) so‘zda undoshdan keyin kelib, oldingi bo‘g‘in bilan keyingi bo‘g‘inning ajratib aytishini bildiradi; 3) so‘z ma‘nolarini farqlab beradi (*ta‘na – malomat, tana – organism*); 4) *s* va *h* tovushlarini *sh* tovushidan farqlaydi: *Is ‘hog‘*.

19-§. Orfografiya (imlo)

Jamiyatning har bir a'zosidan to'g'ri so'zlay olish va savodli yoza bilish talab etiladi. O'quv muassasalari oldida turgan asosiy vazifa ham shu talab asosida kelib chiqadi. Adabiy tilning ikki shakli bo'lib, ulardan biri yozma nutqdir. Bu nutq orfografiya qonun-qoidalariiga asoslanadi. Demak, orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xos bo'lib, u tildagi o'zak-negiz va qo'shimchalarini agona tarzda to'g'ri yozish haqidagi qoidalari yig'indisidir. Kirill grafikasi asosidagi imlo qoidalari 1956-yilda tasdiqlangan. Bu imlo qoidalari quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Ayrim harflar imlosi;
2. O'zak-negiz va qo'shimchalar imlosi;
3. Qo'shma so'z va so'z birikmalari imlosi;
4. Bo'g'in ko'chirilishi;
5. Bosh harflarning yozilishi.

1995-yil 24-avgustda lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining imlosiga doir qoidalari tasdiqlandi. Bu imlo qoidalari quyidagi bo'limlardan tuzilgan:

1. Ayrim harflar imlosi: unlilar imlosi, undoshlar imlosi.
2. Asos va qo'shimchalar imlosi.
3. Qo'shib yozish.
4. Ajratib yozish.
5. Chiziqcha bilan yozish.
6. Bosh harflar bilan yozish.
7. Ko'chirish qoidalari.

Ikki xil grafikaga asoslangan imlo qoidalari ayrim o'rirlari bilan farqlanadi.

1.Orfografiya grekcha *orphos* («to'g'ri») va *grapho* («yozaman») so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, «to'g'ri yozaman» degan ma'noni bildiradi.

Imlo qoidalari orfografiyaning fonetik, morfologik, shakliy, an'anaviy va differentsiya tamoyillari asosida ishlab chiqilgan. Fonetik va morfologik tamoyillar o'zbek orfografiyasining asosiy tamoyillaridir.

1. Fonetik tamoyil (fonetik usul). Bu tamoyil bo'yicha so'zlar, so'z tarkibidagi qo'shimchalar qanday talaffuz etilsa, xuddi o'shanday yoziladi. Bu tamoyil asosida ayrim harflar imlosi, asos va qo'shimchalar imlosidagi ayrim qoidalari ishlab chiqilgan. Masalan, 1) *son* so'ziga fe'l yasovchi -a qo'shimchasi qo'shish bilan yasalgan so'z *sona* emas, *sana* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. *Yosh*, *ot* so'zlariga fe'l yasovchi -a qo'shimchasi qo'shilishi bilan yasalgan *yosha*, *ota* so'zları *yasha*, *ata* tarzida

talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. *Ong so'zi fe'l yasovchi -a qo'shimchasini qo'shish bilan yasalgan so'z onglə emas, angla tarzida talaffuz qilinadi* va yoziladi.

2) *o'yin so'ziga -a fe'l yasovchi qo'shimcha qo'shilishi bilan yasalgan so'z o'yna tarzida* (*i tovushi tushirilib*) aytiladi va shunday yoziladi;

3) *sariq, ulug' so'zlariga fe'l yasovchi -ay qo'shimchasi qo'shilishi bilan yasalgan so'zlar sarg'ay, ulg'ay tarzida* aytiladi va shunday yoziladi;

4) *o'qi, tani, tashi kabi fe'l shakllariga -v qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilingan so'z tashuv, o'quv, tanuv tarzida talaffuz qilinadi* va shunday yoziladi;

5) *tara, bo'ya so'zlariga ot yasovchi -q qo'shimchasi qo'shish bilan yasalgan so'zlar taroq, bo'yoq tarzida talaffuz qilinadi* va shunday yoziladi;

6) *q va k tovushi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda q tovushi g', k tovushi g tovushiga almashadi* va shunday yoziladi: *taroq-i- tarog'i, kurak-i-kuragi, istak-i-istagi, o'rtoq-i-o'rtoq'i.*

D i q q a t: *q* va *k* undoshi bilan tugagan ayrim (ko'pincha, bir bo'g'inli) so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda *q* va *k* tovushlari asliga muvofiq aytiladi va yoziladi: *ishtiroki, ishtiyogi, zavqi, shavqi, choki, cheki.*

7) *og'iz, qorin, o'rin, singil, ko'ngil, burun, shahar kabi so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi i, u, a unlilari talaffuzda tushib qoladi* va shunday yoziladi: *og'iz+im-og'zim, qorin+im-qornim, o'rin+im-o'rnim, singil+im-singlim, ko'ngil+im-ko'nglim, burun+im-burnim, shahar+im-shahrim* (bu so'z *shahrim* tarzida aytilishi va yozilishi ham mumkin. Bu ikki holat tilda parallel ishlataladi.);

8) adabiy tilda jo'naliш kelishigining -ga qo'shimchasi shakli qabul qilingan. Ba'zan bu shakl -ka, -qa tarzida eshitiladi. Masalan, *bilakka, go'dakka, qishloqqa* kabi. Ko'rinish turibdiki, so'z q yoki k undoshi bilan tugaganda jo'naliш kelishigi -qa, -ka shaklini olyapti. Og'zaki talaffuzda so'z qanday tovushlardan tashkil topgan bo'lsa, bu tovushlar yozuvda ham shu tovushlarga mos harflar bilan aks ettirilayapti.

9) *q* va *k* undoshi bilan tugagan fe'l shakllariga ravishdosh hosil qiluvchi -gach qo'shimchasingin -qach va -kach variantlari qo'shilib, *chiqqach, ekkach* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;

10) rus tilidan o'zlashgan *kiosk*, *disk so'zlari* o'zbek tilida *kioska*, *diska* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi;

11) o'zlashma *rama*, *para*, *minuta*, *sekunda*, *konfeta* kabi so'zlarning oxiridagi *a* unlisi o'zbek tili og'zaki nutqida talaffuz etilmaydi va yozuvda ham aks ettirilmaydi (*rom*, *par*, *sekund*, *minut*, *konfet* kabi).

12) o'zlashma *shyotka*, *podnos* so'zlari esa *cho'tka*, *patnis* tarzida aytildi va yoziladi.

13) *U*, *bu*, *shu*, *o'sha* olmoshlariga *-da*, *-dan*, *-ga*, *-gacha*, *-cha* qo'shimchalari qo'shilganda *n* tovushi qo'shib aytildi va shunday yoziladi: *unda*, *undan*, *ungacha* va hokazo.

14) *Zachyot*, *syujet*, *sentyabr* so'zlari og'zaki nutqda *zachot*, *sujet*, *sentabr* tarzida talaffuz qilinadi va talaffuzga mos shaklda yoziladi.

Fonetik tamoyil yozuvni jonli talaffuzga yaqinlashtiradi, ular o'rtasida umumiylikni vujudga keltiradi.

Demak, fonetik tamoyilga ko'ra yozuvda talaffuzdagi tovushga muvofiq keladigan, aynan mos tushadigan harf qo'llanadi.

2. Morfologik tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra so'zlarning tarkibiy qismlari: o'zak-negiz va qo'shimchalari og'zaki nutqda qanday talaffuz qilinishidan qat'i nazar, ya'ni og'zaki talaffuz shakliga qarab emas, asliga muvofiq yoziladi. Bu tamoyil so'z o'zagini, unga qo'shiladigan qo'shimchalarni muayyan bir sistema asosida aks ettiradi, tildagi variantlilikka, har xillikka barham beradi. Bu tamoyilga ko'ra variantlardan biri tanlanib, yozuvda tanlangan variant asos qilib olinadi. O'zbek orfografiyasining asosiy imlo qoidalari, ya'ni ayrim unli harflar imlosi, ayrim undosh harflar imlosi hamda asos va qo'shimchalar imlosi shu tamoyilga tayanadi. Masalan:

1) *uzum*, *uzuk*, *tugun*, *turmush* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida *u* kelsa, keyingi bo'g'inida *u* unlisi *i* tarzida aytilsa ham, *u* yoziladi.

2) jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar (*b*, *d*, *v*, *g*, *j(dj)*, *j*, *z*) so'z oxirida jarangsiz (*p*, *t*, *f*, *k*, *ch*, *sh*, *s*) tarzida talaffuz qilinsa ham, asliga muvofiq yoziladi: *maktab*, *ozod*.

3) *shanba*, *sunbul*, *manba*, *vatanparvar* kabi so'zlar o'rtasida kelgan *n* undoshi o'zidan keyin kelgan *b*, *n*, *m* undoshlari bilan yonma-yon kelganda, og'zaki talaffuzda *shamba*, *sumbul*, *mamba* kabi *m* tarzida aytilsa ham, *n* shaklida yoziladi.

4) *do'st*, *go'sht*, *to'rt*, *Toshkent* kabi so'zlarda so'z oxirida yonmay kelgan undoshlarning oxirgisi talaffuz qilinmaydi, ammo yozuvda saqlanadi.

5) *pastqam* so'zi o'rtasida ketma-ket kelgan ikki undoshning (*st*) keyingisi talaffuz qilinmaydi, lekin yozuvda saqlanadi.

6) *uch, to'rt* sonlariga *-ta, -ala* qo'shimchalari qo'shilganda, *ushta, uchchala, to'rttala* tarzida aytildi, lekin yozuv uchun tanlangan varianti yoziladi: *uchta, uchalu, to'rtala* kabi.

Shuningdek, qo'shimchalarning asosiy qismi morfologik tamoyil asosida yoziladi, ya'ni kelishik qo'shimchalari og'zaki nutqda *maktabta, ishtan* tarzida aytilsa ham, *maktabda, ishdan*; fe'llardagi *-di* shaxs-son hamda yaqin o'tgan zamon qo'shimchasi *-ti* tarzida (*aytipti, aytti*) aytilsa ham, *aytibdi, aytdi* kabi yoziladi.

Morfologik tamoyil o'zbek orfografiyasining asosiy va yyetakchi tamoyili sanaladi va yozuvda bir xillikni ta'minlaydi.

Demak, morfologik tamoyilga ko'ra so'zning tovush tarkibi og'zaki nutqda qanday aytilishidan qat'i nazar o'zining morfologik shaklini o'zgartirmagan holda yoziladi.

3. Shakliy (etimologik) tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar o'zi mansub bo'lган tildagi shaklini o'zbek imlosida ham saqlagan holda yoziladi. Bu tamoyil asosida quyidagi kabi imlo qoidalari ishlab chiqilgan:

1) *manfaat, matbaa, mutolaa, taajjub, taassurot* kabi arab tilidan o'zlashgan so'zlarda bitta cho'ziq *a* talaffuz qilinsa ham, arab imlosini saqlagan holda yozuvda ikkita *a* yoziladi.

2) *mubolag'a, muzokara, munosabat, muhokama* kabi arabcha so'zlarining urg'usiz bo'g'inida *a* og'zaki nutqda qisqa *i* tarzida aytilsa ham, an'anaga ko'ra a yoziladi.

3) *tadbir, tatbiq* so'zlarining birinchi bo'g'ini oxiridagi *d* va *t* undoshlari bir xil *t* tovushi tarzida talaffuz qilinsa ham, yozuvda *d* va *t* undosh harflari saqlanadi.

4) *ocherk, tonna* kabi so'zlarining urg'uli bo'g'inida o'unlisi o'zbek tilidagi *o'* unlisi kabi aytilsa ham, rus tilidagi shakliga muvofiq yoziladi.

5) direktor, traktor, ekspeditor kabi so'zlarining urg'usiz bo'g'inidagi o'unlisi og'zaki nutqda qisqa *i* unlisi tarzida aytilsa ham, rus tilidagi shakli saqlanadi.

6) motor, otryad, limonad, kontsert, konspekt kabi so'zlarining urg'usiz bo'g'inida kelgan o'unlisi talaffuzda *a* unlisi kabi aytilsa ham, rus tilidagi kabi o'unlisi bilan yoziladi.

4. Tarixiy-an'anaviy tamoyil. Bu tamoyilga ko'ra so'z va qo'shimchalar tarixan, an'anaviy tarzda qanday yozib kelingan bo'lsa, hozir ham shunday yozilishi mumkin. Quyidagi qoidalar shu tamoyilga asoslanadi:

1) rus tilidan o'zbek tiliga otgan *schyot, podnos, podryadchik* kabi so'zlar – an'ana bo'yicha, tarixan *cho't, patnis, pudratchi* tarzida aytildi va shunday yoziladi.

2) fors-tojik tilidan o'zlashgan *dorboz*, *torozibon* kabi so'zlardagi – *boz*, -*bon* qo'shimchalari og'zaki nutqda –*voz*, -*von* tarzida aytilsa ham. uning an'anaviy shakli yozuvda saqlanadi.

3) talaffuzida noaniqlik bo'lgan *taqozo*, *hokazo*, *talafot* kabi so'zlarning tovush tarkibiga nisbatan ham tatbiq etiladi. Bu so'zlarni ikkinchi bo'g'inidagi o va a unlilari ba'zan a, ba'zan o unlisi kabi talaffuz qilinadi. Tarixan o (*taqozo*), a (*hokazo*) yozib kelingani uchun hozir ham shunday yoziladi.

Bu tamoyil mumtoz adabiyot tiliga ham tatbiq etiladi. Qadimda hozirgi-kelasi zamon qo'shimchasi –*r* (-*ar*)ning –*ur* shakli ishlatilgan. Bu shakl ba'zan hozirgi she'riyatda ham saqlanadi.

*Ba'zan tirnoqlar bezagi uchun
Sahardan shomgacha qilursiz toqat,
Ammo eringizni kutgali nechun
Topilmas tirnoqcha sabr-u qanoat. (A.Oripov)*

Mazkur she'rda maqsad ma'nosini ifodalovchi –gani qo'shimchasi – gali tarzida qo'llangan.

Eski o'zbek tilida chiqish kelishigi –*din* ba'zan hozirgi o'zbek adabiy tilidagi –*dan* o'mida qo'llaniladi: Sendin o'zgani desam.

So'roq ma'nosini ifodalash uchun –*mi* yuklamasi ba'zan –*mu* tarzida, ya'ni qadimgi shaklda qo'llanadi.

Demak, bu tamoyilga ko'ra so'zlar talaffuzidagi hozirgi holatiga qarab emas, balki an'ana tusiga kirib qolgan shaklini saqlagan holda yoziladi.

5. Differensiatsiya (farqlash) tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, shakli yoki talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar yozuvda turli shartli belgilar vositasida farqlanadi. Masalan:

1. **Urg'u** vositasida farqlash: *atlas* - mato, material; *atlas* - geografik atlas; *akademik* – akademiya a'zosi; *akademik* - akademik yil.

2. **Tutuq belgisi** orqali farqlash: *davo* (dori-darmon) - *da'vo*(arz, talab), *ayon* (ma'lum ravshan) – *a'y'on* (amaldorlar), *alam* (jismoniy og'riq) - *a'lam* (diniy arbob, bosh mufti) kabi.

3. **Harflar** vositasida so'z ma'nosini farqlash: *xol* (yuzdag'i xol) – *hol* (ahvol, holat).

6. Grafik tamoyil. Bu tamoyil assosidagi imlo qoidalari tovush bilan uning yozuvdag'i shakli o'rtasidagi munosabatlarni ifodalashga asoslanadi. Masalan, sirg'aluvchi *j* tovushi bilan qorishiq portlovchi *j* tovushlari

yozuvda bitta shakl – harf bilan berilishi (*jo 'ja-gijda* kabi), sayoz til orqa – *ng* tovushini ifodalovchi harflar birikmasi *ng* va *n* va *g* tovushlarini ifodalovchi *n* va *g* harflari yonma-yon kelganda ham *n* va *g* talaffuz etilishi grafik tamoyil asosida belgilangan: *ko 'ngil, singil, senga, ingliz* kabi.

Morfologik tamoyil o'zbek orfografiyasining yyetakchi tamoyili bo'lib, imloga doir ko'pgina qoidalar ana shu tamoyilga asoslanadi.

Fonetik tahlil namunasi	
1. So‘zda necha tovush va necha harf bor?	4. So‘z bo‘g‘inlarga ajratilib, bo‘g‘in turlari aniqlanadi.
2. Unli va undosh tovushlar aniqlanib, ular tavsiflanadi.	5. So‘zning urg‘usi aniqlanadi.
3. Tovush o‘zgarishlari aniqlanadi.	6. So‘z qaysi tamoyil bo‘yicha yozilgan?

Takrorlash uchun savollar:

1. Yozuv nima?
2. Kishilik tarixida qanday yozuvlar qo‘llanilgan?
3. O‘zbek xalqi ajdodlari qaysi yozuvlardan foydalangan?
4. Orfografiya nima? Orfografiyaning asosiy imlo qoidalarini aytинг.
5. Imlo qoidalari qanday tamoyillar asosida ishlab chiqiladi?
6. Harf va belgining farqini aytинг. O‘zbek alifbosida nechta harf va nechta belgi bor?
7. Alfavit nima? Uning ahamiyatini aytинг. O‘zbek yozuvining o‘ziga xos xususiyatlarini aytинг.
8. Fonetik tamoyil asosida ishlab chiqilgan asosiy imlo qoidalarini va ulami imlo qoidalarining qaysi turiga kirishini aytинг.
9. Morfologik tamoyilga asoslanadigan imlo qoidalarini aytинг.
10. Shakliy an'anaviy (tarixiy an'anaviy) tamoyilga asoslanadigan imlo qoidalarini aytинг.
11. Grafik tamoyil nimani belgilab beradi?
12. Bosh harflar qanday hollarda qo‘llanadi?
13. Qo‘shib, ajratib, chiziqcha bilan yoziladigan so‘zlar imlosini tushuntiring.

LEKSIKOLOGIYA

1-§. Leksikologiya haqida umumiy ma'lumot

Leksikologiya⁸ o'zbek tili kursining lug'at tarkibi (leksikasi)ni o'rGANADIGAN bo'limidir.

Tilda mavjud bo'lgan barcha so'zlar, iboralar shu tilning lug'at boyligini tashkil etadi va ularning yig'indisi **leksika** deb ataladi.

Leksikologiya tilning lug'at tarkibini ikki tomonlama:

1) **ichki** va 2) **tashqi** tomonidan tekshiradi. Tilning lug'at tarkibini ichki tomonidan o'rGANADIGAN sohasi **semasiologiya**⁹ deb yuritiladi. Unda so'z va iboralarning nutqda ma'no ifodalash xususiyati o'rGANILADI. Har qanday so'z tilda paydo bo'lishi bilan o'zining shakli va ma'nosiga ega bo'ladi, borliqdagi predmet, hodisa, belgi, harakatlarni ifodalaydi. So'z-dagi ma'no turli ta'sir va talablar asosida taraqqiy etib boradi. Demak, semasiologiya so'z hamda turg'un iboralarning ma'no xususiyatlarini tekshiradi.

Leksikologiyaning yana bir sohasi **etimologiya**¹⁰ deb yuritiladi. U tilning lug'at tarkibidagi so'z va iboralarning tarixan kelib chiqishini, yasama so'zlarning va boshqa tillardan kirgan so'zlarning ma'noli qismalarini izohlaydi. Demak, etimologiya so'zning ikki tomonini ham, ya'ni ichki – ma'no tomonini hamda tashqi – tovush tomonini ham tahlil qiladi.

Leksikologiya tashqi tomonidan lug'at tarkibining hozirgi ahvolini, tilning lug'at tarkibida sodir bo'layotgan turli o'zgarishlarni: so'zlarning qo'llanish darajasini, ba'zi so'zlarning eskirib iste'moldan chiqib ketishini (sekretar, oblast kabi), fan, madaniyat va texnikaning uzlucksiz rivojlanishi bilan tilning yangi so'zlar hisobiga boyishini, ba'zi so'zlar ma'nosida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni (ma'no ko'chish hodisasini) o'rGANADI.

Leksikologiyaning yana bir sohasi **leksikografiya**¹¹ deb yuritiladi. Leksikografiyaning vazifasi tildagi so'zlarni yozma ravishda to'plashdir. Leksikografiya so'z va iboralarni ma'lum bir sohalar bo'yicha to'plab, muayyan tartibda keltiradi (alifbo tartibiga soladi) va lug'at kitoblari shaklida nashr etadi.

Leksikologiya tilning fonetika va grammatika bo'limlari bilan bevosita bog'liq. Fonetika nutq tovushlarini o'rGANADI. Leksika shu tovushlar asosida shakllanadigan so'zni o'rGANADI, grammatika o'z qonun-

⁸ Leksikologiya – grekcha – *lexikos* – «lug'atga (so'zga) oid», *logos* – – «ta'lomit», «fikr» elementlaridan tuzilgan.

⁹ Semasiologiya – grekcha *semasio* – «belgi», «tamg'a» va logos – «ta'lomit» ma'nolarini bildiradi.

¹⁰ Etimologiya – grekcha *etymon* (etimon) – «haqiqat», logos – «ta'minot» ma'nolarini ifodalaydi.

¹¹ Leksikografiya – grekcha *lexikos* – «lug'at» va *grapho* – «yozaman» degan ma'noni bildiradi.

qoidalari asosida so'zlarni o'zaro bog'laydi va tilni fikr ifodalash uchun tayyorlaydi. Demak, tovush bo'lmasa, so'z bo'lmaydi, so'z bo'lmasa grammatikaning ham bo'lishi mumkin emas.

Ma'lumki, so'zlovchi tilning lug'at tarkibidan maqsadiga muvofiq tarzda foydalanadi. Bu leksikologiyaning uslubiyat bilan o'zaro bog'liq ekanini bildiradi.

Lug'at tarkibi shu tilda so'zlashuvchi xalqlarning moddiy va ma'naviy madaniyat tarixi bilan bog'liq. Shuning uchun leksikologiya tarix, arxeologiya, adabiyot, falsafa kabi ijtimoiy fanlar bilan ham yaqindan aloqadadir.

2-§. So'zning leksik (lug'avuy) ma'nosi

So'z nutq tovushlarining muayyan tartibda birikishidan hosil bo'lib, ma'no anglatuvchi til birligidir.

So'zning tovush tomoni fonetikada, grammatik tomoni grammatikada, ma'no tomoni leksikologiyada o'rganiladi. So'zning barcha tomonlari nazarda tutilsa, u til va nutqning eng muhim elementlaridan biri ekanligi anglashiladi.

So'z til birligi sifatida ma'no ifodalash xususiyatiga ega. So'zning ma'nosi narsa-hodisalar bilan bog'lanishidan kelib chiqadi, bu bevosita bog'lanish bo'lmay, borliqning inson ongida aks etishi orqali yuzaga keladi. Insonning borliqni anglashi, ongida aks ettirishi so'z ma'nosida o'z aksini topadi. Borliqni bilish narsa-hodisa haqida tushunchaga ega bo'lishdir. Tushunchada so'zning umumiyligi va muhim belgilari mujassamlashadi. Bu belgililar uni boshqa predmetlardan ajratib turadi.

Inson ma'lum bir predmet, belgi, harakat, holat kabilarning umumiyligi va o'ziga xos muhim xususiyati asosida ularni boshqa shu kabi predmet, belgi, harakatlardan ajratadi. Demak, so'z tushunchaning nomi, tushunchaga ega so'z ma'nosining asosini tashkil etadi. So'z asosida yotgan tushuncha so'zning leksik ma'nosi sanaladi. Demak, so'zning leksik ma'nosi uning material ma'nosi bo'lib, so'z ifoda etgan aniq bir predmet belgi, harakat, miqdor kabilardan iborat bo'ladi: *anor, daraxt* – predmet tushunchasini, *ekdi* – harakat, *qizil* – belgi, *o'nta, ko'p* – miqdorga ko'ra belgi, *men, sen* – shaxs tushunchasini ifodalaydi.

Demak, ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish so'z turkumlari lug'aviy ma'no bildiradi. So'zlarning lug'aviy ma'nodan tashqari, grammatik ma'nolarga ham ega bo'ladi. So'zning lug'aviy ma'nosi leksikologiyada o'rganiladi. Grammatik ma'no grammatikada o'rganiladi. Yordamchi so'z

turkumlari lug‘aviy ma’no ifodalamaydi, ular grammatik ma’no ifodalashga xizmat qiladi.

So‘z lug‘aviy ma’no-tushunchadan tashqari, insonning narsa va hodisaga bo‘lgan ijobiy yoki salbiy munosabatini ham bildiradi. Insonning ijobiy va salbiy munosabati so‘z hissiy-ta’siriylar bo‘yog‘i deb yuritiladi. Masalan, *yuz*, *aft*, *bashara*, *turq*, *chehra*, *oraz*, *chiroy* kabi sinonimlar qatorida *yuz* so‘zi odam a’zosining biri haqidagi tushunchani anglatadi, bu ijobiy yoki salbiy ma’no ottenkasiga ega bo‘lmagan betaraf so‘z. *Aft*, *bashara*, *turq* so‘zlarida so‘zlovchining asosiy-bosh tushunchaga qo‘sishma salbiy munosabatini ifoda etuvchi ma’no ham mavjud. *Chiroy*, *chehra*, *oraz*, *ruxsor* so‘zlariga so‘zlovchining ijobiy (hayrixohligi, yoqimli, go‘zal kabi ma’no) munosabati ham yuklatilgan. Bunday qo‘sishma ma’no ottenkalar kishilarning hissiyotiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. So‘zdagi salbiy hissiy-ta’siriylar bo‘yoq muayyan matn tarkibida oydinlashadi. Bet so‘zi «*Beti qursin*» gapida salbiy ma’no, «*Beti-betiga tushsa nima deydi*» gapida bu salbiy ma’no kuchsizlanadi. *Kitobning beti* birikmasidagi beti so‘zida salbiy ma’no umuman yo‘q.

Hissiy-ta’siriylar bo‘yoq tildagi hamma so‘zlarda bo‘lavermaydi. Masalan, ilm-fan, texnikaga oid atamalarda hissiy-ta’siriylar bo‘yoq bo‘lmaydi.

So‘zlar og‘zaki va yozma nutqda qo‘llanishiga ko‘ra ham farq qiladi. *Aft*, *bashara*, *turq* so‘zlarini ko‘proq og‘zaki nutqda, *chiroy*, *oraz*, *ruxsor* ko‘proq yozma nutqda, *yuz* so‘zi har ikkala nutqda qo‘llanadi. Ko‘rinib turibdiki, so‘zlar biror nutq uslubida qo‘llanishga moslashgan bo‘ladi, bu ulardagisi uslubiy belgi deb yuritiladi. Uslubiy belgi - so‘zning ma’lum uslubga mansubligini ko‘rsatuvchi belgi. Masalan, *metro* – so‘zlashuv uslubida *metropoliten* kitobiy uslubda qo‘llanadi.

Leksik ma’no deganda so‘z ifoda etadigan tushuncha, hissiy-ta’siriylar bo‘yoq va uslubiy belgilari yig‘indisi tushuniladi. Demak, tushuncha, hissiy-ta’siriylar bo‘yoq, uslubiy belgi leksik ma’no komponentlari hisoblanadi.

3 -§. Bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlar

Tildagi so‘zlar bir ma’noli va ko‘p ma’noli bo‘ladi. Gap ichida ham, gapdan tashqarida ham aynan bir ma’noni ifoda etuvchi o‘zlar **bir ma’noli so‘zlar**¹² deyiladi. Masalan, *kompas*, *marmar*, *morfologiya*, *taassurot*, *xulosa*, *gigiyena*, *g’oya*, *mimika*, *qobiliyat*, *fonema* va b.

¹² Bir ma’nolilik – monosemantizm (gr. mono – «bir», sementikos – «belgi», «ma’no») deb yuritiladi.

So'zlar ba'zan alohida holatda, nutqdan tashqarida bir xil ma'noni, gap tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda boshqa bir ma'no anglatishi mumkin. Masalan, *pasaymoq* so'zi gapdan tashqarida olinganda "yerga tomon yaqinlashmoq" ma'nosini bildiradi. Gap tarkibida esa *bilimi pasaydi*, *ko'rish sezgisi pasaydi* kabi boshqa ma'nolarni bildiradi.

Bu so'zlar birdan ortiq leksik ma'no ifodalayotgani uchun ko'p ma'noli so'z sanaladi.

Demak, nutqdan tashqarida bir ma'no, nutq tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'liq holda yana boshqa ma'no ifodalovchi so'zlar **ko'p ma'noli so'zlar¹³** deyiladi.

Ko'p ma'nolilik til taraqqiyoti davomida kelib chiqadi. Tildagi har qanday so'z, avvalo biror narsa yoki hodisani atash tufayli paydo bo'ladi, ya'ni bir ma'nonigina ifodalaydi. Keyinchalik esa shu so'zning ma'no taraqqiyoti tufayli ko'p ma'noli so'zga aylanishi mumkin. Ko'p ma'noli so'zlarda 2 xil ma'no farqlanadi: 1) **bosh** (asl, o'z) ma'no; 2) **yasama** (ko'chma) ma'no. Bosh ma'no so'zning nutqdan tashqarida ifodalagan ma'nosini bo'lib, u boshqa ma'nolarning kelib chiqishiga asos bo'ladi. Yasama ma'no bosh ma'noning taraqqiyoti bilan yuzaga keladi. Masalan, *og'iz* so'zining bosh ma'nosini insonning tana a'zosi, *g'orning og'zi*, *qopning og'zi* yasama ma'no. So'zning yasama ma'nosini gapdagagi boshqa so'zlar bilan bog'liq holda anglashiladi.

Ma'no taraqqiyoti qonunlariga ma'no ko'chishi, ma'no kengayishi, ma'no torayishi hodisalari kiradi.

3 -§. Ma'no ko'chishi

So'z ma'nosining ko'chishi besh xil bo'lib, ular quyidagilar:

1). **Metafora** (grekcha *metaphora* – «ko'chirma») narsa va hodisalar orasidagi o'xshashlik asosida ulardan birining ifodasi bo'lgan so'zni ikkinchisini ifodalash uchun qo'llashdir, metaforada shakliy o'xshashlik: belgi-xususiyat, harakat-holat nazarda tutiladi. Shu tufayli ot, sifat va fe'l turkumlarida metafora yo'li bilan ko'chish hodisasi mavjud. Masalan, *tish*, *yengil*, *pasaymoq* so'zlarining ma'nosini kuzating: *Tish*: 1) odamning tishi (bosh ma'no); 2) arranging tishi (yasama ma'no). *Yengil*: 1) *yengil eshik* (bosh ma'no); 2) *yengil ta'zim* (yasama ma'no). *Pasaymoq*: 1) *samolyot pasaydi* (bosh ma'no); 2) *bilimi pasaydi* (yasama ma'no).

Metaforaga quyidagilar asos bo'ladi:

1) odamning tana a'zolari nomlari: *bet*, *yuz*, *burun*, *qulqoq*, *ko'z*, *lab*, *tish*, *elka*, *oyoq*, *og'iz* kabi;

¹³ Ko'p ma'nolilik «polisemantizm» (tgi. poli – «ko'p», semantikos – «belgi», «ma'no») deb yuritiladi.

- 2) kiyimlar va ularning biror qismini nomlari: *etak, yoga* kabi;
- 3) hayvon, parranda va hasharotlarning biror a'zosining nomi: *qanot, dum, tumshuq*;
- 4) o'simlik va uning bir qismi nomi: *tomir, ildiz*;
- 5) quroq nomi: *nayza, pichoq*;
- 6) turli belgi, harakat nomlari bo'lgan so'zlar: *baland, past, olmoq, chaqmoq* kabi.

2. Metonimiya (qayta nomlash)— narsa, belgi va harakatlar o'rtaсидаги aloqadorlik asosida ma'no ko'chish hodisasi. Bu aloqadorlik o'rin hamda vaqt jihatdan bo'ladi. Metonimiyada bir predmet bilan ikkinchi predmet orasida doimiy real aloqa mavjud bo'ladi. Bunda: 1) narsaning nomi shu narsa ichidagi boshqa bir narsaga ko'chiriladi: *auditoriya* – xona; *auditoriya* kuldi – xona ichidagi odamlar; 2) narsaning nomi shu narsaga asoslangan o'lchov birligi nomiga ko'chiriladi: *qop* – narsa = *besh qop shakar* (o'lchov birligi); 3) o'lchov birligi nomi shu o'lchov birligi bilan bog'liq bo'lgan narsa nomiga ko'chiriladi: *to'qson besh* – o'lchov birligi = *to'qson besh choy* – choy navi; 4) muallifning nomi uning asarlariga ko'chiriladi: *Navoiyni ko'p mutolaa qilgan*.

3. Sinekdoxa (birga anglash). Narsa yoki shaxs qismi nomini aytish bilan o'zini (butunni) yoki narsaning nomini aytish bilan uning qismini tushunishga asoslangan ma'no ko'chish hodisasidir. 1) qism nomi butunga ko'chadi: *Dunyoda o'zimizdan keyin qoladigan tuyog'imiz...* (A. Qodiriy). *Tirnoq* (farzand ma'nosida), *ko'z* (mahalla qora ko'zlari), *quloq* (*Eshitgan quloq nima deydi?*), *qo'l*, *oyoq* (*egri qo'llar, qing'ir oyoqlar* – o'g'rilari ma'nosida), *bosh* (*Bu bosh nimalarni ko'rmadih!*), *yostiq* (hayot, umr ma'nosida – *Urush ko'planning yostig'ini quritdi*), *yurak* (*Sher yuraklar jangda chekinmaydilar!*), *bo'yin* (... *yo'g'on bo'yinlar bekor yurishibdi*), *tish* (*Sichqon tish tirjayib javob berdi...*), *soch* (*Jingalak soch burilib qaradi.*), *yuz* (*Rapida yuz yoyilib kuldi.*) so'zlari ham sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi. 2) butun nomi qismga ko'chadi: *qo'l* (*Besh qo'l barobar emas*), *panja* (*Besh panjangni og'zingga tiqma*), *osh* (umuman ovqat ma'nosidan *palov* ma'nosiga ko'chadi) kabi so'zlardagi ma'no ko'chishi sinekdoxaning shu turiga misol bo'la oladi.

4. Kinoya – so'zlarni aks ma'noda qo'llash hodisasi. Bunday ko'chishlar yozuvda qo'shtirnoqqa olinadi. Masalan: *Qo'shining oldingi qismi "dushman" lagerini egallahsga ulgurgan edi*.

5. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi narsalarning bajaradigan vazifasi o'xhashligi jihatidan ma'no ko'chishdir: *o'q* – yoy o'qi; *o'q* – miltiq o'qi, *tomir* – daraxt ildizi; *tomir* – qo'l tomiri, *siyoh* – yozuvda

qo'llanadigan qora rangdagi suyuqlik (*siyoh* – fors-tojikcha *qora deganidir*), *siyoh* – yozuvda shu vazifani bajaradigan har qanday rangdagi suyuqlik, *chiroq* – kerosin bilan yonadigan yorug'lik taratuvchi asbob; *chiroq* – elektr toki yordamida yorug'lik taratuvchi xuddi shu vazifani bajaradigan asbob, *ko'mir* – ilgarilari o'tinni ko'mib kuydirish orqali olinadigan yoqilg'i turi; *ko'mir* – yer ostidan qazib olinadigan va xuddi shu vazifani bajaradigan yoqilg'i turi.

4 -§. Ma'no torayishi

Bunda oldin keng ma'noni bildirgan so'z ma'nosidagi ayrim belgilar kamayib, uning ma'nosini torayadi. Qadimda *dehqon* deganda quyidagi ma'nolar anglashilgan: 1) katta yer egasi; 2) qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan shaxs; 3) o'z yerida boshqalar mehnatidan foydalanadigan shaxs. Hozirgi paytda bu so'zning bitta ma'nosini, ya'ni "qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi shaxs" degan ma'nosigina saqlanib qolgan. Yana bir misol: *yaroq* (yaramoq so'zidan olingan) – zarur bo'lган narsalarning jami; hozir esa faqat "hujum qilish yoki himoyalanish uchun ishlataladigan quroq" ma'nosigina saqlanib qolgan. Turdosh otlarning, sifat, son, olmosh, fe'l turkumidagi so'zlarning atoqli otga o'tishi ham ma'no torayishiga misol bo'la oladi: *zafar* (g'alaba) – turdosh ot = *Zafar* (ism) – atoqli ot; *go'zal* – sifat = *Go'zal* (ism) – atoqli ot; *sakson* – son = *Sakson ota* (ism) – atoqli ot; *kimsan* – so'roq olmoshi = *Kimsan* – odam ismi; *sotib oldi* – fe'l, *Sotiboldi* – atoqli ot.

5 -§. Ma'no kengayishi

Bunda so'z ma'nosini yangi mazmun hisobiga kengayadi, lekin bu ko'chma ma'nolar hisobiga yuz bermaydi, balki bosh ma'noning kengayishi hisobiga yuz beradi. Masalan: *suv* so'zi hozirgi paytda "ichimlik" ma'nosidan tashqari "anor suvi", "oshqozon suvi", "mineral suv" degan ma'nolarda ham ishlataladi. Bu ma'nolar ko'chma ma'nolar emas, balki bir ma'noning turli qirralaridir.

Atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishi ham ma'no kengayishiga misol bo'la oladi: *Makintosh* – ism, *makintosh* – kiyim turi; *Xosiyatxon* – ayollar ismi, *xosiyatxon* – atlas turi, *Volt* – mashhur fizik olimning familiyasi, *volt* – elektr toki kuchlanishi birligi.

6 -§. So'zlarning shakl va ma'no munosabatlari ko'ra turlari

Tildagi ayrim so'zlar shakliy jihatdan, ayrimlari ma'no jihatidan, bir xillari esa talaffuzi jihatidan o'xshash bo'ladi. Ayrim so'zlarning ma'no-

lari esa bir-biriga qarama-qarshi bo‘ladi. Ana shu xususiyatlarga ko‘ra so‘zlar quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

1. Omonimlar (*shakldosh so‘zlar*) - grekcha *homos* – “bir xil”, *onoma* yoki *onyma* – “nom” degan ma’nolarni ifodalab, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo ma’nosи har xil bo‘lgan so‘zlardir: *yuz* (ot) – *yuz* (son), *tut* (daraxt)–*tut* (harakat).

Omonimlar bir so‘z turkumiga (*yosh* – ko‘z yoshi, *yosh* – umr o‘lchovi), ikki xil so‘z turkumiga (*och* – sifat, *och* - fe'l), uch xil so‘z turkumiga (*oshiq* – ot, *oshiq* – fe'l, *oshiq* – sifat; *hur* – ot, *hur* – sifat, *hur* - fe'l) ham oid bo‘lishi. Bir turkum doirasidagi omonimlik asosan ot va fe'llarda mavjud. Bunday omonim so‘zlar qo‘sishimchalar qabul qilganda ham omonimligini saqlab qolaveradi. Omonimlar va ko‘p ma’noli so‘zlar ni o‘zaro farqlash zarur. Ko‘p ma’noli so‘zlar qancha ma’noga ega bo‘lmasin, bu ma’nolar o‘zaro bog‘langan bo‘ladi. Omonimlar boshqa-boshqa so‘zlar bo‘lgani uchun ularning ma’nolari o‘rtasida bog‘lanish bo‘lmaydi. “Ko‘p ma’noli so‘zlar o‘z va ko‘chma ma’nolarda qo‘llanishidan hosil bo‘lsa, omonimlar shakli o‘xhash ikkita va undan ortiq so‘zlardir”(20; 66).

Ko‘p ma’noli so‘zlar ma’nolari o‘rtasida aloqa uzilsa, omonim vujudga keladi: *kun* – quyosh (o‘z ma’no); *kun* – sutkaning quyosh bilan yoritiladigan yorug‘ qismi (ko‘chma ma’no); *dam* – nafas (o‘z ma’no), *dam* – temirchi bosqoni (ko‘chma ma’no), *dam* - hordiq (ko‘chma ma’no); *ko‘k* – rang (o‘z ma’no), *ko‘k* – osmon (ko‘chma ma’no), *gap* – nutq va til birligi (o‘z ma’no), *gap* – ziyofat (ko‘chma ma’no). Hozir bu so‘zlar o‘zaro omonimdir.

Omonimlarning quyidagi turlari mavjud:

1) leksik (lug‘aviy) omonimlar so‘zlar o‘rtasidagi omonimlikdir; *soch* – a‘zo, *soch* – harakat, *oq* – rang, *oq* – harakat.

2) frazeologik omonimlar iboralar, ya’ni ko‘chma ma’noli, ta’sirchanlikka ega bo‘lgan birikmalar o‘rtasidagi omonimlikdir: *boshga ko‘tarmoq* – e’zozlamoq = *boshga ko‘tarmoq* – to‘polon qilmoq; *ko‘z yummoq* – vafot etmoq = *ko‘z yummoq* – e’tibor bermslik.

3) grammatik omonimlar ikki xil bo‘ladi: a) **morfologik omonimlar** qo‘sishimchalar o‘rtasidagi omonimlik: *to‘kin* dasturxon (sifat yasovchi) – *ekin* (ot yasovchi); b) **sintaktik omonimlar** so‘z birikmalar yoki gaplar o‘rtasida bo‘ladi: so‘z birikmalarining omonimligi: *yolg‘ ondan hayron bo‘lmoq* (yolg‘on gapdan hayron bo‘lmoq) – *yolg‘ ondan hayron bo‘lmoq* (yolg‘ondakamiga, jo‘rttaga hayron bo‘lmoq). Gaplarning omonimligi: *Karimjon akam keldimi?* – *Karimjon, akam keldimi?* (1-gapda *Karimjon* so‘zi ega, 2-gapda bu so‘z undalma hisoblanadi).

2. Sinonimlar (ma'nodosh so'zlar) - grekcha *synonymos* yoki *synonymon* – “bir nomli” degan ma’noni bildirib, shakli har xil bo‘lsa ham, ma’nolari bir-biriga yaqin bo‘lgan so‘zlardir. Sinonim so‘zlar bir xil predmetlarni (*ovqat, osh, taom*), predmetning bir xil belgisini (*ishchan, harakatchan, tirishqoq*), bir xildagi harakatni (*asramoq, saqlamoq*) bildiradi.

Bunday so‘zlar ikki yoki undan ortiq so‘zdan iborat bo‘lgan sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu qatordagi ma’nosi betaraf bo‘lgan, ko‘p qo‘llanadigan so‘z asosiy so‘z (**dominanta, bosh so‘z**) deb ataladi: *chiroyli, go’zal, ko’hlilik*.

Ko‘p ma’noli so‘zlar ko‘chma ma’nosida boshqa so‘zlar bilan sinonim bo‘lishi mumkin: *o’qishni bitirmoq* – *o’qishni tugatmoq; ishni bitirmoq* – *ishni bajarmoq; sotib bitirmoq* – *sotib yo’qotmoq*.

Sinonim so‘zlar nutqning ta’sirli bo‘lishiga yordam beradi. Ular bir xil so‘z turkumiga oid bo‘ladi: *yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, oraz, jamol* (ot); *hayoli, andishali, oriyatli, iboli* (sifat); *yarim, ikkidan bir* (son), *hamma, bari, barcha* (olmosh); *gapirdi, so’zladi* (fe'l), *ko’p, mo’l, bisyor* (ravish); *va, hamda* (bog‘lovchi); *kabi, singari, yanglig’* (ko‘makchi); *xuddi, naq* (yuklama) va hokazo.

Tildagi o‘zlashma (boshqa tildan kirgan) so‘zlar o‘zbekcha so‘zlar bilangina emas, balki o‘zaro ham sinonim bo‘lishi mumkin: *respublika* (lot.) – *jumhuriyat* (arab.). Tub so‘zlar yasama so‘zlar bilan sinonim bo‘lishi mumkin: *his* (tub) – *sezgi* (yasama), *savol* (tub) – *so’roq* (yasama), *ho’l* (tub) – *quruh* (yasama). Sinonimik qatordagi so‘zlar eskirishi mumkin: *odat, rasm, urf, fan* (rasm, odat); *iltimos, o’tinch, tavollo*; *oqsoq, cho’loq, lang*.

Sinonimlarning quyidagi turlari mavjud:

- 1) **leksik (lug‘aviy) sinonimlar.** Bular ham ikki xil bo‘ladi:
a) **to‘liq sinonimlar** har jihatdan teng keladigan, o‘zaro farq qilmaydigan, birining o‘rnida ikkinchisini bemalol qo‘llash mumkin bo‘lgan sinonimlardir (bular yana **leksik dubletlar** deb qam yuritiladi): *kosmos – fazo, respublika – jumhuriyat, savol – so’roq*; b) **ma’noviy sinonimlar** ayrim ma’no nozikliklari bilan farq qiladigan, birining o‘rnida ikkinchisini har doim ham qo‘llab bo‘lmaydigan sinonimlardir: *ovqat, taom, yemish, xo’rak; k尔di, jilmaydi, tirjaydi, irjaydi, ishshaydi, irshaydi, xoxoladi*;
- 2) **frazeologik sinonimlar:** *boshi osmonda – og’zi qulog’ida - do’ppisini osmonga otmoq* (o‘ta xursand).
- 3) **leksik-frazeologik sinonimlar** so‘z va ibora o‘rtasidagi ma’nodoshlikdir: *yuvosh – qo’y og’zidan cho’p olmagan*;
- 4) **grammatik sinonimlar** ikki xil bo‘ladi: a) **morfologik sinonimlar:**

***adabiyotchi* – *adabiyotshunos*, *keldilar* – *kelishdi*.** Qo'shimcha va ko'makchmilarning o'zaro sinonimligi ham morfologik, ya'ni grammatik sinonimlar jumlasiga kiradi: *maktabga ketdi* – *maktab tomon ketdi*. b) **sintaktik sinonimlar** erkin so'z birikmalari yoki gaplar o'rtaсидаги sinonimlikdir: *dala ishlari* – *daladagi ishlar*; *kitobni o'qidi* – *Kitob o'qildi*.

3. Antonimlar (zid ma'noli so'zlar) - grekcha *anti* – "zid", "qarama-qarshi", *onoma* yoki *onyma* "nom" degani bo'lib, qarama-qarshi tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardir. Antonimik juftlikdagi so'zlar faqat bir xil so'z turkumlariga oid bo'ladi: *yer-osmon* (ot), *uzun-qisqa* (sifat), *ko'p - oz* (ravish), *keldi - ketdi* (fe'l).

Antonimik juft hosil bo'lishi uchun ikkita mustaqil tushuncha ma'no jihatdan o'zaro qarama-qarshi bo'lishi kerak. Fe'llardagi bo'lishli-bo'lishsizlik xususiyati antonimlikni vujudga keltirmaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar har bir ma'nosi bilan ayrim-ayrim so'zlarga antonim bo'lishi mumkin: *qattiq yer* – *yumshoq yer*; *qattiq (xasis) odam* – *saxiy odam*. Antonimik juftlar ko'chma ma'no ifodalashi mumkin: *tun-u kun* (ravishga ko'chgan), *achchiq-chuchuk* (otga ko'chgan).

Bir sinonimik qatordagi antonim so'z sinonimik qatordagi barcha so'zlarga antonim bo'ladi: *chiroyli* – *go'zal* – *xushro'y* – *ko'hlik* = *xunuk* – *badbashara* – *badburush* – *ta'viya*.

Antonimlikda uchta belgi bor: 1) shakliy jihatdan har xillik; 2) ma'no jihatdan har xillik; 3) ma'nodagi o'zaro zidlik. Ana shu uchta belgiga ega bo'lgan ikkita so'zgina o'zaro antonim bo'lishi mumkin.

4. Paronimlar (talaffuzdosh so'zlar) - ruscha *para*, ya'ni "juft" va grekcha *onoma* yoki *onyma*, ya'ni "nom" degani bo'lib, aytilishi bir-biriga yaqin, ammo yozilishi va ma'nosi har xil bo'lgan so'zlardir. Paronimlar ko'pincha bir tovush bilan bir-biridan farq qiladi: *asr* - *asir*, *shox* - *shoh*, *amr* - *amir*.

Paronimlar ba'zan og'zaki nutqda, badiiy asarlarda uchraydi. Ular bir so'z turkumiga ham, turli so'z turkumlariga ham oid bo'lishi mumkin: *zirak* (ot) - *ziyrak* (sifat); *asr* (ot) - *asir* (ot). Paronimlarning quyidagi turlari mavjud: 1) **lug'aviy (leksik) paronimlar**: *shox-shoh*, *asl-asil*, *nufuz-nufus*, *dara-dala*, *dadil-dalil*; 2) **frazeologik paronimlar**: *joni kirdi* (rohatlanmoq) – *jon kirdi* (tetiklashmoq), *og'ziga qaramoq* (tinglamoq) – *og'ziga qaratmoq* (mahliyo qilmoq).

Paronimiya adabiy me'yor bo'yicha talaffuz etmaslik natijasida yuzaga keladi.

5. Uvadosh so'zlar bir turdag'i narsa, belgi, voqe'a-hodisa, harakat ma'nolarini ifodalaydigan, bir mazmuniy guruhga mansub bo'lgan

so'zlardir: **kiyim turlari**: *ko'yak, shim, kostyum, do'ppi; rang turlari*: *oq, qizil, sariq; ruhiy holatni bildiruvchi harakat turlari*: *yig'lamoq, kulmoq, xo'rsinmoq*. Uyadosh so'zlarni sinonim so'zlardan farqlash kerak. Sinonimlar bir tushunchanining turli qirralarini ifodalaydi, uyadosh so'zlar esa bir-biriga yaqin tushunchalarni ifodalaydi.

7 -§. O'zbek tilining lug'at tarkibi

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibi o'zbek tilining butun tarkibiy taraqqiyoti davomida shakllangan. Tildagi so'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbalari ham har xil. So'zlarning paydo bo'lish davri va kelib chiqish manbaidan qat'i nazar, o'zbek millatiga mansub kishilar tilida qo'llanadigan barcha so'zlar o'zbek tilining lug'at boyligini tashkil etadi. Demak, tildagi barcha so'zlar yig'indisi lug'at tarkibini tashkil etadi. Tilning lug'at tarkibi qanchalik boy bo'lsa, unda fikrni mukammal ifodalash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Tilning lug'at tarkibi jamiyat taraqqiyoti jarayonida boyib boradi va o'zgarib turadi, ya'ni ayrim so'zlar ehtiyojning yo'qligi yoki uning o'mini bosadigan so'zning yuzaga kelishi bilan iste'moldan chiqib ketadi, yangi tushunchalarini ifoda etadigan so'zlar kirib keladi.

Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibini quyidagi turkum so'zlar tashkil etadi:

1. Kundalik turmushda ishlataladigan hamma uchun tushunarli bo'lgan so'zlar:

1) oziq-ovqatga doir narsalarning nomlari: *yog', guruch, mosh, loviya, piyoz, kartoshka, sabzi, polov, arpa, bug'doy, un, shakar, non;*

2) narsa-buyum, quroq nomlari: *bolta, tesha, randa, arra, kosa, tovoq, taroq, daftар, ruchka, kitob, qalam, mashina, samolyot, poezd, elak, chakich, belkurak, ketmon, qamchi, pichoq;*

3) tabiiy borliqqa oid nomlar: *quyosh, er, oy, yulduz, osmon, chaqmoq, zilzila, shamol, qor, yomg'ir, bulut, tuman, o't, suv, daryo, tog', tosh, daraxt, kecha, kunduz, tun, yorug'lik, oy, yil;*

4) tirik mavjudot va ularning tana a'zolari nomlari: *kishi, odam, er, xotin, chol, kampir, qari, yosh, dehqon, bog'bon, shifokor, o'qituvchi, do'st, dushman, mehnatkash, qush, hayvon, buzoq, mol, sigir, ot, mushuk, ilon, toshbaqa, chivin, qo'l, oyoq, bosh, tish jigar, qorin, ichak, kurak, burun, lab, ko'z;*

5) qarindoshlikka oid nomlar: *ota, ona, buva, buvi, momo, amaki, amma, xolla, tog'a, aka, opa, singil, uka, o'g'il, qiz;*

6) jamiyatga oid nomlar: vatan, mamlakat, yurt, xalq, armiya, davlat, tuzum, jamiyat, tashkilot, hokimiyat, sud, prokotura;

7) harakat bildiruvchi so'zlar: yurmoq, turmoq, o'tirmoq, yotimoq, uxlamoq, uyg'onmoq, yuvmoq, bormoq, kelmoq, kulmoq, yig'lamoq, gapirmoq, o'smoq;

8) miqdor bildiruvchi so'zlar: bir, ikki, uch, to'rtinchi, oltinchi, o'ninchi, ming, o'n ming, ko'p, oz, picha, sal;

9) olmoshlar: men, sen, biz, siz, u, ular, ana, manna shu, o'sha, ana shu, kim, nima, qaysi, qachon, qaer, hamma, barcha;

10) holat va belgi nomlari: yaxshi, yomon, kuchli, qo'rroq, to'g'ri, egri, baland, past, katta, kichik, achchiq, chuchuk, shirin, oq, qora, qizil, sho'x, eski, yangi, o'tkir, o'tmas, asta, sekin, tez;

2. Jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda tilda paydo bo'layotgan yangi so'zlar, iboralar: bakalavr, magistr, magistratura, menejment, broker, fermer.

3. Iste'moldan chiqib ketgan va ketayotgan so'zlar: pud, botmon, mingboshi, jallod, sekretar, revolyutsiya, oblast, rayon, ministr.

4. Kasb-hunarga doir so'zlar: ag'darma chok, bigiz, sakmanchi (qo'zilarga qarovchi chorvador), dehqon (kulolchilikda ishlatalidigan tosh o'g'ircha), randa, oxorcha, tahvilchi va boshqalar.

5. Fan-texnikaga doir atamalar: ega, kesim, gap, so'z turkumi, ot, tovush, atom, zaryad, chumchuq, hujayra, qo'shuv, oluv, bo'lув, ko'paytiruv, fizika, professor, dotsent, xirurg.

6. His-tuyg'ularni ifodalaydigan so'zlar: ura, yasha, hormang, rahmat, barakalla, oh, voh, uh, ehhe, likillamoq, jimir-jimir.

7. Shevaga oid so'zlar: satil (chelak), so'i (ishkon, supa), kura (xo'tik), et (go'sht), sipsa (supurgi), kosa (piyola).

8. Jargon va argolar: oftobi olam, olam panoh, loy, yakan (pul), danab (xotin), kalmata (so'z), otar (to'y), qiviz (non) va boshqalar.

8 -§. O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam

Ma'lumki, o'zbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy aloqada bo'lib kelgan. Bu aloqalar o'zaro aloqada bo'lgan xalqning tiliga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazadi. O'zaro ta'sir natijasida tilning barcha bo'limlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda o'zgarishlar yuz beradi. Tildagi o'zgarish va rivojlanish tilning leksikasida kuchli bo'ladi.

O'zbek xalqi qardosh bo'lmagan tojiklar bilan qadimdan aloqada bo'ldi. Shuning tarixiy sabablar bilan bog'liq holda arab, ruslar bilan

aloqada bo'ldi. Hozirgi davrga kelib bir qancha xorijiy davlatlar bilan do'stona aloqalar o'rnatgan. Bular o'zbek tili leksikasiga ko'plab so'zlarining o'zlashishiga sabab bo'lmoqda.

Hozirgi o'zbek tili leksikasi tarixiy jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. O'z qatlam.

2. O'zlashgan qatlam.

I. **O'z qatlam.** O'z qatlamga umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar kiradi.

1. Umumturkiy so'zlar. Ko'pchilik turkum xalqlar tilida qo'llanadigan, barcha turkiy tillar uchun umumiyligi bo'lgan so'zlar **umumturkiy so'zlar** deyiladi. Bu so'zlar turkiy qabilalarning goh qo'shilishi, goh ajralishi natijasida yuzaga kelgan, hozirda turkiy xalqlar deb nomlanadigan kishilar tiliga mansub so'zlardir. Oltoy tillar oilasining turkiy guruhida (turkumida) 24 ta til: **o'zbek, qozoq, uyg'ur, boshqird, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, ozarbayjon, no'g'oy, tatar, chuvash, yoqut, tuva, shor, qoraim, qumiq, gagauz, xakas, balqar, oyrot, karagas, turk, qorachoy, oltoy turklari tillari mavjud.**

Umumturkiy so'zlar hozirgi o'zbek tili leksikasining asosiy qismini, deyarli yarmini tashkil qiladi.

Umumturkiy so'zlar turli sohalarga oid bo'lib, ularga narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat, his-tuyg'u bildiradigan so'zlar kiradi: *kishi, oyoq, qo'l, bosh, ko'z, qosh, qizil, ko'k, yashil, oq, bir, ikki, uch, to'rt, o'n, kel, tur, yot, o'tir, ol, ur, yaxshi, yomon, sen, u, biz, siz, ular, asta, sekin, tez kabi.*

2. O'zbekcha so'zlar. O'zbek tili ichida o'zbek tili va boshqa til elementlari asosida yaratilgan so'zlar **o'zbekcha so'zlar** deyiladi. O'zbekcha so'zlar o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida, o'z qonuniyatlari asosida yaratiladi. Bunda quyidagi holatlar kuzatiladi:

1. Asli o'zbekcha so'zlarga shu tildagi so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilishi natijasida hosil qilingan so'zlar: *ter+im+chi, bir+lash+ma, qo'l+lan+ma, o't+kaz+gich, tur+g'un, bola+larcha.*

2. Boshqa tildan o'zlashgan so'zlarga o'zbek tilidagi yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan yasalgan so'zlar: a) tojikcha so'zlardan yasalgan so'zlar: *mard+lik, jang+chi, do'st+lik, pul+siz;* b) arabcha so'zlardan yasalgan so'zlar: *rahbar+lik, qimmat+li, shifo+la+moq, nifoq+chi, nomus+li;* d) ruscha-internotsional so'zlardan yasalgan so'zlar: *sport+chi, razvedka+chi, beton+la+moq, ekskavator+chi.*

3. Boshqa tillardan kirgan yasovchi qo'shimchalar yordamida o'z va o'zlashma so'zlardan hosil qilingan so'zlar: *til+shunos, mehnat+kash, chizma+kash, kitob+xon, ilm+iy, vagon+soz* va boshqalar.

II. O'zlashgan qatlam. Hozirgi o'zbek tilining lug'at tarkibiga tarixiy sabablarga ko'ra boshqa tillardan ko'plab so'zlar kirib kelgan. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar o'zlashgan so'zlar (olinma so'zlar) deb yuritiladi. O'zlashgan so'zlar **uyg'ur, tojik, arab, rus, nemis, frantsuz, ispan, ingliz** va boshqa tillarga oid.

O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlarni quyidagi qatlamlarga bo'lish mumkin:

1. Fors-tojikcha so'zlar: Bu so'zlarning o'zlashishiga sabab shuki, o'zbek va tojik xalqlari asrlar mobaynida qo'ni-qo'shni bo'lib yashab kelyapti. Shunga ko'ta, osmon, ofsjob, bahor, baho, barg, daraxt, mirob, dasta, bemor, g'isht, dasht, xonodon, shogird, xaridor, mard, kam, chala, balki, agar, ham kabi so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashishi tabiiy holdir. Misollardan ko'rinyaptiki, fors-tojikcha so'zlarda *poy, dast, dar* kabi qismlar qatnashyapti, so'zlar oxirida jarangsiz undoshlardan keyin *t*, jaranglidan keyin *d* tovushlari ishtirok etyapti;

2. Arab tilidan o'zlashgan so'zlar. Arabcha so'zlar o'zbek tiliga VII-VIII asrlardan boshlab kirgan. Bu hol arablarning Markaziy Osiyon bosib olishi bilan bog'liq. *Kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, ma'no, ilhom, kasb, qassob, san'at, asbob, bino, imorat, ovqat, g'alla, fil, parranda, hasharot, inson, oila, amma, xola, dimog', idora* kabi so'zlar arab tilidan kirib kelgan. O'zbek tilidagi arabcha so'zlar ko'proq ot va sifat turkumiga tegishli bo'lib, ularning belgilari quyidagilardir: a) ikkita unli yonma-yon keladi: *doim, shoir, muomala, shijoat, shuur, inshoot, murojaat, tabiiy*; b) tutuq belgisi (') ishtirok etadi: *ma'no, gal'a*; d) -iy, -viy qo'shimchalarini olib yasalgan bo'ladi: *asabiy, oilaviy*)

3. Ruscha-internotsional so'zlar. XIX asrning 2-yarmidan Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston chor Rossiyasining mustamlaka mamlakatiga aylandi. Rus tilining o'zbek tiliga ta'siri shu davrdan boshlandi. Rus tilidan, rus tili orqali boshqa tillardan ko'plab so'zlar o'zlashdi.

O'zbek tiliga rus tilidan va rus tili orqali Yevropa xalqlari tillaridan (fransuz, italyan, nemis, ingliz, ispan) so'z kirishi ikki tarixiy davrni o'z ichiga oladi:

1. XIX asrning 2-yarmidan XX asrning boshlarigacha bo'lgan davr.
2. 1917-yildan keyingi davr.

Rus tilidan so'zlar ikki yo'l bilan o'zlashdi:

1. Rus ishchilar, ustalari, rus askarlari, amaldorlarining mahalliy aholi bilan turli xildagi aloqalari tufayli og'zaki nutq orqali: *chilon* (chlen), *adbakat* (advokat), *apisor* (ofitser), *iskalat* (sklad), *axran* (oxrana), *choynay* (choynak) kabi.

2. Matbuot orqali: *ayrapilan* (aeroplano), *pabrik* (fabrika), *po'shta* (pochta), *zovut* (zavod), *uyez* (uyezd), *kredit* (kredit), *banka* (bank), *veksil* (veksil) kabi.

Rus tili orqali kirgan so'zlarning ba'zilari dunyodagi ko'pgina xalqlarning tilida tovush tomoni deyarli o'zgartirilmay ishlataladigan xalqaro so'zlardir. Ular, odatda, internotsional (baynalminal) so'zlar deb yuritiladi. O'zbek tiliga o'zlashgan internotsional so'zlar tarixiy jihatdan quyidagi tillarga mansub:

1. Rus tiliga: *sud, samolyot, stol, stul, tok* (elektr), *ruchka*.
2. Lotin tiliga: *reviziya, nota, metall, refleks, rezina, general, kapital, kanal, plan, direktor, radio*.
3. Grek tiliga: *grammatika, pedagog, talant, tezis, kafedra, poeziya, poema, metr, neft, taktika, parallel*.
4. Nemis tiliga: *raketa, kran, shuxta, rolik, politsiya* kabi.
5. Ingliz tiliga: *champion, futbol, dollar* kabi.
6. Frantsuz tiliga: *roman, palto, serjant, bank* kabi.

Rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan so'zlar ijtimoiy-siyosiy hayotga, sanoat, qishloq xo'jaligi, fan-texnika, madaniy-oqartuv, san'at, savdo, sport, harbiy sohaga oiddir.

Hozirgi Yevropa tillaridan so'zlar bevosita aloqalar orqali o'zlashmoqda.

O'zbek tilidan ham boshqa tillarga so'zlar o'tgan: *o'rik, anjir, somsa* (ruscha: *uryuk, injir, samsa*). *Karandash* (qora tosh), *kavardak* (qovurdoq), *yeralash* (aralash), *utyug* (o'tli yuk) kabi so'zlarning ham rus tiliga o'zbek tilidan o'tganligi isbotlangan. O'zbek tilida ishlatalayotgan *bekat* so'zi ham yevropa tillarida *piket* tarzida qo'llanayotganligi fanga ma'lum. Hozirgi paytda o'zbek milliy sport turlaridan bo'lgan *kurashning* xalqaro miqyos darajasiga ko'tarilishi munosabati bilan *kurash*, *yonbosh*, *chala*, *halol* kabi o'zbekcha so'zlar boshqa tillarda ham ishlatilyapti.

Xalqlar orasidagi turli xildagi aloqa tillarning lug'at tarkibining boyib borishiga xizmat qiladi.

9-§. O'zbek tili leksikasining ishlatalish doirasi

O'zbek tili leksikasi shu tilda gaplashuvchi kishilar tomonidan bir xilda qo'llanmaydi. Ayrim so'zlar keng jamoatchilik tilida qo'llansa, ba'zilari ma'lum hududda yashovchi yoki ma'lum kasb-hunar bilan shug'ullanuvchi kishilar nutqida ishlataladi. Shunga ko'ra o'zbek tilidagi so'zlar ikki guruhga ajratiladi:

1. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika.
 2. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika.
- O'zbek tili lug'at tarkibining asosiy qismini ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika tashkil etadi.

O'zbek tilida gaplashuvchi barcha kishilar tilida qo'llanadigan so'zlar **ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksika** deyiladi. Bunday so'zlardan yashash joyi, kasbi, hunari, jinsi, madaniy saviyasidan qat'i nazar o'zbek millatiga mansub barcha kishilar foydalanadi, shunga ko'ra ular **umumiste'moldagi so'zlar** yoki **faol leksika** deb ham yuritiladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ma'nosi hammaga tushunarli bo'ladi. Bu so'zlar ijtimoiy hayotning barcha sohalariga, barcha so'z turkumlariga oid bo'ladi. Umumiste'moldagi so'zlarning ko'p qismini umumturkiy so'zlar va o'zbekcha so'zlar tashkil etadi.

Boshqa tillardan kirgan so'zlar ham o'zbek xalqining barchasiga tushunarli bo'lsa, ular ishlatilish doirasiga ko'ra chegaralanmaydi. Masalan, arab tilidan o'zlashgan *shamol, soat, inoq, dohiy, mag'rur, hafa, maqol, hayot, millat, hikoya* so'zleri; fors-tojik tilidan o'zlashgan *go'sht, non, sozanda, suhabat, sabzavot, ombur* kabi so'zlar; rus tili va rus tili orqali boshqa tillardan kirgan *traktor, kino, teatr, tsirk, kartoshka, fabrika, zavod* kabi so'zlar umumxalq tilida qo'llanadi.

Demak, ishlatilish doirasi chegaralanmagan so'zlar o'z qatlamga ham, o'zlashgan qatlamga ham oid bo'lishi mumkin.

Ishlatilish doirasi chegaralangan leksika. Tildagi so'zlarning umumxalq tomonidan ishlatilmaydigan qismi **ishlatilish doirasi chegaralangan leksika** deyiladi. Bunday so'zlarning ishlatilishi ma'lum sabablarga ko'ra chegaralangan bo'ladi. Ishlatilish darajasi chegaralangan leksikaga dialektal so'zlar, atamalar, jargon va argolar kiradi.

Dialektal leksika ishlatilish hududga ko'ra chegaralangan so'zlar bo'lib, ular adabiy tilga kirmaydi. Ma'lum bir hududdagi kishilar nutqida qo'llanib, ulargagina tushunarli bo'lgan so'zlar **sheva so'zları** deyiladi. Sheva so'zleri yig'indisi dialektizm deb yuritiladi. *Dialektizm* – grekcha so'z bo'lib, *dialektoς* – «tilning mahalliy ko'rinishi» demakdir. Shuning uchun dialektizm umumtilning mahalliy ko'rinishi bo'lgan dialektlarga xosdir.

Misollar: *qorinja* (chumoli), *g'o'z* (yong'oq), *karvich* (g'isht) – Xorazm; *norbon* (narvon), *bodrak* (varrak), *poku* (ustara) – Buxoro; *mishiq* (mushuk) - Farg'ona; *inak* (sigir), *mo'rcha* (chumoli), *pishak* (mushuk) - Samarqand shevasida.

Shevadagi ba'zi so'zlar adabiy tilda ham bo'lishi mumkin. Lekin ular boshqa-boshqa ma'nolarni bildiradi. Masalan: *kosa* so'zi Xorazm

shevasida «piyola» ma'nosini, adabiy tilda «suyuq ovqat soladigan idish», *lagan* so'zi Xorazm shevasida kir yuvadigan tog'ora, adabiy tilda «qquyuq ovqatlarni soladigan idish» ma'nosini bildiradi.

Yozuvchilar badiiy asarda mahalliy koloritni berish, qahramonning nutqini individuallashtirish, uning qayerlik ekanini, tilidagi xususiyatlarni ko'rsatish maqsadida sheva so'zlardan foydalanadilar.

Kasb-hunar leksikasi. O'zbek xalqi qadimdan turli kasb-hunar bilan shug'ullanib keladi. Shuning uchun O'zbekistonda kasb-hunar tarmoqlari taraqqiy etgan. Jumladan, kulochilik, kashtachilik, duradgorlik, teimrchipilik, ovchilik, chovchilik, kosibchilik va hokazolar shular sirasiga kiradi. Turli kasb-hunarga doir so'zlar **kasb-hunar leksikasi** deyiladi. Hozirgi o'zbek tili leksik tarkibida kasb-hunarga doir so'zlar ko'p. Masalan: kulolchilikda *dog'chil* (xum yasashda ishlataladigan asbob), *aspak* yoki *ob yog'och*, *bandak*, *bog'ich* (idish chetini tekislash uchun ishlataladigan latta, charm yoki kigiz parchasi) kabi so'zlar, suvoqchilik sohasida *bozi* (yoki tokcha), *andava* (asbob), *loykash* (kishi), *gazcho'p* (asbob) kabi maxsus so'zlar bor. Ular shu hunar egalari tilida qo'llanadi va ular uchun tushunarlidir.

Yozuvchilar badiiy asarlarda qahramonlarning mehnat faoliyatini ko'rsatishda kasb-hunarga doir so'zlardan foydalanadilar.

Atamalar. Fan-texnika, san'atga doir ilmiy tushunchalarni aniq ifodalaydigan so'zlar **atamalar** deyiladi. Fan-texnika va ishlab chiqarish sohasida qo'llanadigan terminlarning jami **terminologik leksika** deb yuritiladi. Masalan: *fonetika*, *leksika*, *morfologiya*, *morfemika*, *sintaksis* – tilshunoslikka oid; *kvadrat*, *ildiz*, *teorema* – matematikaga doir; *sifatlash*, *o'xshatish*, *jonlantirish* – adabiyotshunoslikka doir atamalardir. Hozirgi kunda dunyoda fanning 500 dan ortiq tarmoqlari bor, ular har tomonlama taraqqiy etmoqda. Bu esa tilda atamalarning boyib borishiga olib keladi. Atamalar ilmiy nutqda qo'llanadi va ular bir ma'noli bo'ladi. Ular ikki xil usul bilan hosil qilinadi: a) umumxalq ishlataladigan so'zlar orasidan ayrimlarining ma'nosи torayib, umumxalq tilida bir ma'noni, ilmiy nutqda esa boshqa ma'noni ifodalaydigan bo'lib qoladi. Bunga o'xshagan atamalar tilimizda anchagina: so'z turkumlarining nomlari – *ot*, *sifat*, *son*, *fe'l*, *ravish*; matematikaga oid atamalarning ayrimlari – *ildiz*, *surat*, *to'plam* va h. *Fe'l* so'zi umumxalq tilida xarakter, *fe'l*-atvor ma'nosini, ilmiy tilda so'z turkumi nomini bildiradi. b) boshqa tillardan so'z olish orqali hosil qilinadi: *omonim*, *kasr*, *tangens*, *musbat*, *sinus*, *manfiy* va hokazo.

Jargon va argolar. O'tmishda xalqni ekspluatatsiya qiladigan sinf va killari, saroy ahllari, mansabdor shaxslar, savdogarlar, qalandar, maddoh-

lar, xalqni aldab yuruvchi gadoylar, o'g'rilar, firibgarlar o'z niyatlarini xalqdan yashirish uchun o'zlariga tushunarli so'z va iboralardan foyda-langanlar.

Tilda sinfiy ayirmalikni ko'rsatib turadigan bunday so'zlar «sinfiy dialektning so'zlar» - jargonlar deb yuritiladi.

Ayrim ijtimoiy guruuhlar tomonidan yaratilib, umumxalq tilidan farq qiladigan dabdbabali so'z va iboralar **jargonlar** deyiladi. Masalan: *oftobi olam* (podsho), *malhuz emas* (mulohaza qilingan emas), *ne'mati jannat* (yor, mahbuba), *shavaqqu' aylang* (umid bilan kuting), *tanzil* (foyda).

O'g'rilar, qimorbozlar orasida qo'llanadigan so'zlar **argolar** deb yuritiladi; *loy* (pul), *xit* (militisioner), *bedana* (to'pponcha), *xitola* (o'g'irla), *zamri* (jim tur), *atamri* (gapir), *atanda* (qoch) kabi.

Qadimda savdogarlarning, otarchilarning ham argolari bo'lgan: *yakan* (pul), *noyi* (yo'q), *xasut* (non), *dax* (yaxshi, durust) – otarchilar argosi; *sar* yoki *sari piyozi* (ming so'm), *saru nimsar* (bir ming besh yuz so'm), *kapara* (olti ming so'm).

10 -§. Tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi

Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida uning barcha bo'limlarida, jumladan, leksikasida ham o'zgarishlar yuz beradi. Bunda tildagi ba'zi so'zlar eskirib, iste'moldan-ishlatilishdan chiqib ketadi yoki yangi tushunchalarni nomlovchi so'zlar paydo bo'ladi. Bu hodisalar tilning leksik tarkibini 2 qatlamaq ajratishni taqozo etadi:

1. Zamonaviy qatlam (neytral qatlam).
2. Eskirgan qatlam.

Zamonaviy qatlam. Bu qatlam o'zbek tili leksikasining asosiy qatlami bo'lib, uni umumxalq leksikasiga – ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksikaga oid so'zlar, shuningdek, atamalar, kasbhunarga doir so'zlar tashkil etadi. Bu qatlamdagi so'zlar yangilik bo'yog'iga ham, eskilik bo'yog'iga ham ega bo'lmaydi.

Zamonaviy qatlamda so'zlarning nutqda ko'p yoki kam ishlatilishi, barcha kishilarning ishlatishi yoki ma'lum guruh kishilari nutqidagina ishlatilishi asosga olinmaydi.

Eskirgan qatlam. So'z ifodalaydigan predmet yoki tushuncha hayotda yo'qolishi, yoki ularning ma'nosini ifodalaydigan boshqa so'zlarning paydo bo'lishi munosabati bilan ayrim so'zlar asta-sekin qo'llanmay unutila boradi. Ular nutqda kam qo'llanadi. Ularning ba'zilarini tushunish mumkin, ayrimlarini ko'pchilik tushunmaydi, ular

badiiy va ilmiy adabiyotlarda qo'llansa, izoh talab etadi. Eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar **eskirgan leksika** deyiladi. Eskirgan leksika 2 turga ajratiladi:

1. Tarixiy so'zlar yoki istorizmlar.
2. Arxaik so'zlar yoki arxaizmlar.

Tarixiy so'zlar o'tmishdag'i narsa va hodisalarning nomi bo'lgan, ammo hozir eskirib qolgan so'zlardir. Tarixiy so'zlar jamiyatda yo'q bo'lib ketgan narsalar, shaxslar haqida gap borganda ishlatiladi. Hozirgi tilda ularning sinonimii yo'q. Masalan: *foytun, yasovul, taxt, kanizak, dinor* (tila pul), *chaqirim* (1 km), *tosh* (8 chaqirim – 8 km), *gaz* (71 sm), *botmon* (176, 128 kg), *misqol* (4,25 g.), *miri* (5 tiyin).

Ba'zi so'zlar til taraqqiyoti davomida turli xil narsalarni ifodalaydigan bo'lib qoladi. Bunday so'zlarning bir ma'nosi eskirsa, ikkinchi xil ma'nosi zamonaviy qatlamda ishlatiladi.

Masalan: *boy* so'zining ma'nosini qiyoslang: *Boy Yo 'Ichini zimdan kuzatdi* (*Oybek*). Sen *boy bo'laman deb nima ishlarni qilmading, oqibati nima bo'ldi*?

Arxaik so'zlar. Hozir mavjud bo'lgan narsa-hodisalarning eskirib qolgan nomlari arxaik so'zlar deyiladi. Arxaik so'zlar yig'indisi arxaizmlar deyiladi. *Arxaizm* – grekcha so'z bo'lib, archaios – «qadimgi» degan ma'noni bildiradi.

Eskirgan so'z ifoda etayotgan narsa-hodisalar hozirgi hayotda bor bo'lgani uchun uning eskirgan nomini almashtira oladigan zamonaviy qatlamga oid so'z mavjud bo'ladi. Aslida bir narsaning birdan ortiq nomi bo'lsa, ulardan til taraqqiyoti qonuniyatlariga javob bera oladigani tilda saqlanib qoladi, javob bera olmaydigani eskilik bo'yog'lga ega bo'lib, ishlatilmay qolib ketadi. Masalan, *sekretar* – kotib, mirzo, kotiba. Ular ichidan *kotib* so'zi hozirgi kunda kishilar tomonidan keng ko'lamda qo'llanilyapti. *Sekretar* so'zi eskirib, arxaiklashib qolgan. Arxaik so'zlar so'zlovchining ko'z oldida iste'moldan chiqib ketayotgan so'zlardir: *revolyutsiya* (inqilob), *tuman* (rayon), *viloyat* (oblast), *baynalmilal* (internotsional), *bitik* (kitob), *ulus*, *budun* (xalq), *o'miz* (ko'krak) kabi.

So'zlar butun holda arxaiklashishi yoki uning biror ma'nosi arxaiklashishi mumkin. Shunga ko'ra ular: a) leksik arxaizmlar; b) semantik arxaizmlar tarzida ikki xil bo'ladi.

Leksik arxaizmda so'z eskiradi: *gulgun, siymo* (obraz).

Semantik arxaizmda ma'no eskiradi: *chechak* – «gul» ma'nosida eskirgan, *bekat* – karvonlar to'xtaydigan joy ma'nosida eskirgan, *bag'ir* – «jjigar» ma'nosida eskirgan.

Arxaiklashish iboralarda ham, grammatic hodisalar doirasida ham yuz beradi. Iboraarning arxaiklashishi: *dasti alif-lom qilib, gardonini ham qilib; yogasini chop etmoq*: grammatic hodisalarining arxaiklashishi ham uchraydi: sifatdoshning *-din, -mish* shakllari, ravishdoshning *-bon, -ibon* shakllari, *-dur* – kesimlikni ko'rsatuvchi bog'lama eskirgan grammatic shakllardir.

Fonetik arxaizmlar ham mavjud bo'lib, unda tovush eskiradi: *sobun, qaboq* kabi (sovun, qovoq).

Neologizmlar. Kundalik hayotimizdag'i yangi narsalarni, ularning belgilarini, yangicha munosabatlarni, umuman yangi tushunchalarni ifoda etish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan so'zlar yoki yangi ma'noda qo'llangan eski so'zlar neologizmlar deyiladi. Neologizm grekcha so'z bo'lib, *neos* – «yangi» degan ma'noni bildiradi. Neologizm yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlardir. Masalan: *bakalavr, magistratura, kompyuter, kompyuter texnologiyasi, marketing, supermarket* kabi. Neologizmlar yangi paydo bo'lgan paytda, ishlatalish doirasiga ko'ra chegaralangan leksikaga kiradi. Neologizmning ma'nosi tushunarlislik kasb etsa, xalq orasida ommalashib ketishi mumkin. Bunda u yangilik bo'yog'ini yo'qotadi va umumxalq so'ziga aylanadi. Masalan: *brigada, televizor, traktor, kosmos, kosmonavt* va hokazo.

Ba'zi neologizmlar yangiligicha qolib ketishi, ishlatalish doirasi chegaralangan leksikadan o'r'in olib qolishi mumkin. Demak, neologizm – nisbiy tushuncha. Chunki har bir davr o'z neologizmiga ega bo'ladi.

So'z yoki so'zning ma'nosi neologizm bo'lishi mumkin.

So'z neologizm bo'lsa, leksik neologizm deb yuritiladi: broker, ...

Leksik neologizmlar tamomila yangi, hali o'zlashib ketmagan so'zlardir. Bunday so'zlar: 1) o'zbek tilida avvaldan mavjud bo'lgan so'z va yasovchi qo'shimchalar bilan yasalgan yangi so'zlardir: *aqldosh*; 2) boshqa tildan kirgan, hali umumxalq tiliga singib o'zlashib ketmagan yangi so'zlardir: *magistr, bakalavr*.

Leksik ma'nolardan biri yangi bo'lsa, semantik neologizm deb yuritiladi. Masalan: *tadbirkor, ishbilarmon*.

11 -§. O'zbek tili leksikasining boyish manbalari

O'zbek tilining leksikasi fan-texnika, san'at, ishlab chiqarishning taraqqiyoti bilan bog'liq holda boyib boradi. Tilning lug'at tarkibi 2 manba asosida boyiydi.

1. O'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida (ichki manba). Bunda so'z yasash orqali yangi so'zlar hosil qilinadi: *sinfdosh, limonzor, vazirlik*.

ijarachi, tinchliksevar. MDH. BMT kabi. Ichki imkoniyatga shevalardan adabiy tilga so'z olish ham kiradi: *aya, bolish, uvildiriq* (ikra) kabi.

2. Boshqa tillardan so'z olish (tashqa manba). O'zbek tiliga boshqa tillardan so'z o'zlashtirish turli davrlarda turlicha bo'lgan. Eng qadimda fors-tojik tillaridan, keyinroq arab tilidan, undan ham keyinroq rus tilidan va rus tili orqali Yevropa tillaridan so'z o'zlashtirish faollahgan. O'zlashgan so'zlar ham o'zbek tili leksikasida anchagina miqdorni tashkil etadi. Keyingi yillarda tilning leksik tarkibini so'z yasashdan ko'ra boshqa tillardan so'z o'zlashtirish hisobiga boyishi yyetakchilik qilmoqda.

Boshqa tillardan so'zlar ikki usul bilan o'zlashtiriladi: 1) so'zni aynan olish yo'li bilan; 2) kalkalab olish yo'li bilan.

So'zni aynan olish yo'li bilan tojik, arab tillaridan, shuningdek, rus tillaridan, rus tili orqali boshqa Yevropa tillaridan ko'proq o'zlashtirilgan. Masalan, *sinch, devor, yana, rubob, kitob, muktab, daraxt, mutolaa, muomala, traktor, sport* kabi.

Kalkalab o'zlashtirishda so'z aynan olinmaydi, balki so'zning ma'nosi o'zlashtiriladi. Ikkinci tildagi so'zning ma'nosi shu so'zning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa ko'chirish orqali ifoda etiladi. Kalkalab o'zlashtirishning 2 xil yo'li bor:

1. **To'liq kalka.** Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning barcha qismlari o'z til materialidan tuziladi. Masalan: *polugramatniy – chalasavod, ledokol - muzyorar*.

2. **Yarim kalka.** Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning bir qismi aynan saqlanib, bir qismi o'z til orqali beriladi. *Traktorist – traktorchi, tabelshik – tabelchi* kabi.

O'zga til so'zidagi ma'no o'z tildagi so'z bilan berilsa, bu semantik kalka deb ham yuritiladi. Masalan, *bo'g'in* so'zining ruscha «pokoleniye» ma'nosi.

12 -§. Frazeologiya

Nutqda ikki yoki undan ortiq so'zlarning o'zaro ma'no va grammatik jihatdan bog'lanishidan tuzilgan birikmalar ham qo'llaniladi.

Bunday birikmalarning ayrimlari nutq jarayonida tuziladi, ayrimlari esa tilda tayyor birikma shaklida mavjud bo'ladi. Ular bir-biridan o'ziga xos belgilari bilan farq qiladi.

Nutq jarayonida tuzilgan birikma kamida ikkita mustaqil so'zdan tashkil topadi va murakkab tushuncha ifodalaydi. Bunday so'z birikmasi ifodalaydigan tushuncha tarkibidagi so'zlarning ma'nosi asosida yuzaga keladi: *qiziqarli asar*. Bunday so'z birikmasi tarkibidagi so'zlar ayrim-

ayrim so'zlarga ajrala oladi: *qiziqarli asar – zerikarli asar*. Shuning uchun ular **erkin so'z birikmasi** deb yuritiladi.

Tilda ko'p vaqt bir qolipda qo'llanaverib, bo'linmaydigan holga kelib qolgan birikmalar mavjud: *og'zi qulog'ida*. Demak, so'z birikmalari ikki xil: a) erkin so'z birikmasi; b) turg'un so'z birikmasi. Turg'un birikmalar ikki xil: a) birikmali atamalar; b) iboralar.

Tilda ikki yoki undan ortiq so'zdan tarkib topib, ko'chma ma'no ifodalaydigan, ma'nosi bir so'zga teng keladigan turg'un birikmalar **ibora (frazeologik birlik)** deyiladi.

Iboralarning quyidagi xususiyatlari mavjud:

1. Iboralar ahamiyati va qo'llanishi jihatidan, odatda, so'zga teng keladi: *kapalagi uchib ketdi* (cho'chidi), *og'zing qani desa qulog'ini ko'rsatadi* (lapashang)

2. Iboralar ko'chma ma'no ifodalaydi va ta'sirchanlikka, obrazlilikka ega bo'ladi. Masalan, *qo'y og'zidan cho'p olmagan* iborasani o'qigan odam o't yeb turgan qo'y, uning og'zidagi cho'p kabi timsollarni ko'z oldiga keltiradi. *Yuvosh* so'zida esa bu kabi xususiyatlar yo'q.

3. Iboralar gap tarkibida yaxlit ko'rinishda bitta so'roqqa javob bo'ladi va bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *yulduzni benarvon uradigan* (yigit)- qanday (yigit)?

4. Ayrim iboralar tarkibiga boshqa so'zlarni kiritish yoki tarkibidagi so'zlarni o'zgartirish mumkin: *ko'zi tushdi – ko'zi menga tushdi; burni ko'tarilgan - burni ko'tarilib ketibdi – burni ko'tarilibdi* va h.

5. Iboralar ko'proq so'zlashuv va badiiy uslubda ishlataladi. Ulardan unumli foydalanish nutqning ta'sirchanligini oshiradi.

6. Birikmalargina emas, ayrim gaplar ham ibora holiga kelib qolishi mumkin: *ishtahasi ochildi, dili siyoh bo'ldi*.

Iboralarning barchasi ko'chma ma'no ifodalaydi va ularda emotSIONallik so'zga nisbatan kuchli bo'ladi. Shuning uchun iboralar nutqning ifodalaligini va ta'sirchanligini oshiradi.

Tilning iboralarni o'rganadigan bo'limi **frazeologiya**, iboralar yig'indisi esa **frazeologizm** deb yuritiladi.

Iboralar o'rtasida ham o'zaro sinonimlik, antonimlik, omonimlik, paronimlik hodisalari bo'lishi mumkin. (*Qarang: 8-§. So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.*)

13-§. Tasviriy ifoda (parafraza)

Narsa-buyumning nomini aniq atamay, uni tasvirlab anglatadigan so'z birikmasi **tasviriy ifoda** (yoki **parafraza**) deyiladi: qushlar - *qanotli*

do'stlar; fazogirlar - samo lochinlari; makkajo'xori - dala malikasi; paxta - oq oltin, rassomlar - mo'yqalam sohiblari. Tasviriy ifodalardagi bitta so'z har doim o'z ma'nosida bo'ladi, shu bilan ular iboralardan farq qiladi. Tasviriy ifodalar ham omonimlik, sinonimlik xususiyatlariiga ega bo'lishi mumkin. **Omonim** tasviriy ifodalar: *aql gimnastikasi* – 1) matematika; 2) shaxmat, *qora oltin* – 1) neft; 2) ko'mir. **Sinonim** tasviriy ifodalar: *g'azal mulkining sulton'i va o'zbek tilining asoschisi* – Alisher Navoiy; *uyg'onish fasli* va *fasllar kelinchagi* – bahor.

14 -§. Leksikografiya

Tildagi jamiki so'zlar, ularning tarixi, izohi, imlosi kabi muhim masalalar bilan lug'atshunoslik (yoki leksikografiya) shug'ullanadi. Mukammal tuzilgan lug'at va so'zliklar u yoki bu tilning boyligini o'zida to'playdi. Lug'atlar qadimdan yaratib kelingan. Masalan, Mahmud Koshg'ariy tomonidan XI asrda yaratilgan "Devonu-lug'otit-turk", XVI asrda usmonli turk tilida yaratilgan "Abushqa" lug'atlari tarixdan bizga ma'lum. Lug'atlar ikki guruhg'a bo'linadi:

1. **Qomusiy lug'atlarda** mashhur shaxslar, ilmiy, siyosiy, adabiy hamda ishlab chiqarishga xos tushunchalar, borliqdagi predmetlar, hodisalar haqida ma'lumot beriladi. "O'zbek milliy ensiklopediyasi", "Salomatlik ensiklopediyasi", "U kim, bu nima" kabi lug'atlar shular jumlasidandir.

2. **Lingvistik (tilshunoslik) lug'atlar** bir tilli va ko'p tilli bo'ladi. Bir tilli lug'atlarga imlo lug'ati (so'zlarni to'g'ri yozishga yordam beradi), chappa (ters) lug'at (so'zlar oxirgi harfi bo'yicha alfavit tartibida joylashtiriladi), orfoepik lug'at (so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga yordam beradi), morfem lug'at (so'zlarni asos va qo'shimchalarga ajratishga yordam beradi), o'zlashma so'zlar lug'ati (chet tillardan kirgan so'zlarga ta'rif beriladi), frazeologik lug'at (iboralar lug'ati), terminologik lug'at (ma'lum fan sohasi bo'yicha atamalarga izoh beriladi), **izohli lug'atlar** (tilda mavjud bo'lgan so'zlarga izoh beriladi), **chastotali lug'atlar** (ma'lum asarlarda so'zlearning qo'llanish darajasi haqida ma'lumot beradi), **paronimlar lug'ati** (tilda mavjud bo'lgan talaffuzdosh so'zlar haqida ma'lumot beradi).

1981-yilda yaratilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" ikki jilddan iboratdir. Bu lug'atda so'zlearning o'z va ko'chma ma'nolari haqida to'la ma'lumot beriladi.

Bunday lug'atlar ma'lum bir ijodkor asarlari bo'yicha ham yaratilishi mumkin. Masalan, Alisher Navoiy asarlari uchun yaratilgan 4 tomlik lug'atda 60 000 dan ortiq so'z berilgan.

Leksik tahlil namunasi	
1. So‘zning lug‘aviy ma’nosи.	antonimlik, paronimlik
2. So‘zning bir ma’noli yoki ko‘p ma’noli ekanligi aniqlanadi.	xususiyati aniqlanadi.
3. Ma’no ko‘chgan bo‘lsa, ko‘chish usuli aniqlanadi.	5.Umumxalq ishlatadigan so‘zmi yoki umumxalq ishlatmaydigan so‘zmi?
4. So‘zning omonimlik, sinonimlik,	6. Ibora mavjud bo‘lsa, uning ma’nosи izohlanadi

Takrorlash uchun savollar:

- “Leksikologiya” so‘zining ma’nosи va mohiyatini tushuntiring.
- So‘zning lujaviy ma’nosи deganda nimani tushunasiz?
- Ko‘p ma’noli so‘zlar haqida gapiring va misollar keltiring.
- Ko‘p ma’noli so‘z va omonimlarning farqi nimada?
- O‘z ma’no va ko‘chma ma’no haqida gapiring.
- Metafora usuli haqida gapiring.
- Metonimiya usuli haqida gapiring.
- Sinekdoxa usuli haqida gapiring.
- Kinoya usuli haqida gapiring.
- Vazifadoshlik asosida ma’no ko‘chish usuli haqida gapiring.
- So‘zlar shakl va ma’no munosabatlariga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
- Omonimlar va ularning turlari haqida gapiring.
- Sinonimlarning ta’rifini aytib, misollar keltiring.
- Sinonimik qator va dominanta (bosh so‘z) haqida gapiring.
- O‘zlashma va yasama so‘zlarining sinonimik xususiyatlari haqida gapiring.
- Sinonimlarning turlari haqida gapiring.
- Antonimlarning ta’rifmi aytинг va misollar keltiring.
- Ko‘p ma’noli so‘zlarining antonimik xususiyatlari haqida gapiring.
- Antonimlikdagi uchta belgi haqida gapiring.
- Paronimlar haqida gapiring.
- Paronimlarning omonimlarga o‘xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.
- Antonim, omonim sinonim va paronimlardan qaysilari so‘zning ma’no tomoni bilan, qaysilari shakl tomoni bilan bojliq?

MORFEMIKA (SO'Z TARKIBI)

So'zlar kopincha tarkibiy jihatdan turli qismlardan iborat bo'ladi: *Mustaqil lik-ning 16 yil-lik bayram-i nishon-la-n-di*. Ko'rinyaptiki, gap tarkibidagi so'zlar atash ma'nosini yoki grammatick ma'noni ifodalaydigan qismlarga bo'lindi. Bu qismlar asos va qo'shimchalar deb yuritiladi.

So'zning tub (atash) ma'nosini bildirib, mustaqil qo'llana oladigan qism asos deb ataladi: *gulzor*, *bog'bon*, *chizg'ich*, *paxtakor*. O'zak so'zdagi ma'noli qismlarning yetakchisi bo'lib, u boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydi. O'zak so'z tarkibida doim qatnashadi.

Asosga qo'shilib, turli ma'nolarni ifodalaydigan yoki so'zлarni bog'lash uchun xizmat qiladigan qism qo'shimcha deyiladi: *tokzor*, *qizcha*, *yozgi*, *kattaroq*, *ishla*, *keldi*, *birinchи*, *ishni*. Qo'shimchalar so'z tarkibida qatnashmasligi ham mumkin, ular ayrim qo'llanmaydi, doim o'zakka qo'shilib keladi.

Qo'shimchalar vazifasi va so'zga qo'shilib anglatadigan ma'nosiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. So'z vasovchi qo'shimchalar asosga qo'shilib, yangi ma'noli so'z hosil qiladigan qo'shimchalardir: *o't* - *o'tloq*, *arra* - *arrala*, *kuch* - *kuchli*, *hosil* - *serhosil*. So'z vasovchi qo'shimchalar unumli (-li, -la, -chi, ser-, -dosh, -kor) va unumsiz (-vul, -ag'on, -chil, -in, -a) bo'lishi mumkin.

2. Shakl vasovchi qo'shimchalar asosga qo'shilib, ma'noni bir oz o'zgartiradigan yoki so'zлarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladigan qo'shimchalardir. Bu qo'shimchalar bajaratadigan vazifasi hamda ma'nolari ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) *lug'aviy shakl vasovchi qo'shimchalar* asosga qo'shilib, unga ko'plik, kichraytirish, erkalash, chegaralash, kamlik, oshirish, kuchaytirish, gumon, taxmin kabi ma'nolarni ifodalaydigan qo'shimchlardir: *uycha*, *kitoblar*, *kattaroq*, *ozgina*, *yurib*, *onajon*, *bura*, *oqaringira(di)*, *chayqa*, *tepkila*. 2) sintaktik shakl vasovchi qo'shimchalar so'zлarni bir-biriga bog'laydigan qo'shimchlardirdir: Bularga *kelishik* (*kitobni* o'qidi, *uyga* ketdi, *daftarning* varag'i), *egalik* (*maktabimiz* hovlisi, *mening ukam*, *talabalar uyi*), *shaxs-son* (*biz keldik*, *men bordim*, *sen kelding*) qo'shimchalari kiradi. Bu qo'shimchalar yana sintaktik munosabat shakllari ham deyiladi.

O'zbek tilida qo'shimchalarning asosga qo'shilish tartibi, odatda, quyidagicha: asos + so'z vasovchi qo'shimcha + lug'aviv shakl vasovchi qo'shimcha + sintaknik shakl vasovchi qo'shimcha: *kitob+xon+lar+ning*.

Qo'shimchalar tuzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. Sodda qo'shimchalar boshqa qo'shimchalarga ajralmaydi: *ish-chi. aql-li, gul-la-di.*

2. Murakkab qo'shimchalar kamida ikkita qo'shimchaning qo'shilishidan hosil bo'ladi: *dehqonchilik, odamgarchilik, yordamlash, otlan, uydagi, yuzlab, butunlay, ochiqchasiga, tortgila, xomligicha, tepkila, turtkila, yugurgilamoh, ezg'ilamoh, akalarcha.*

Bu qo'shimchalar ma'lum so'zlar tarkibida kelganida boshqa ma'noli qismlarga ajralmaydi.

So'z yasalishi

So'z yasalishi tilshunoslikning mustaqil sohalaridan biri bo'lib, u yangi ma'noli so'z yasalishi, so'z yashash usullari, so'z yasalishiga aloqador bo'lgan hodisalarni o'rghanadi.

«So'z yasalishi» atamasi ikki xil hodisaga nisbatan qo'llanadi: 1) tilshunoslikning so'z yasalishi bilan bog'liq hodisalarni tekshiruvchi bo'limini; 2) umuman so'z yasalishi, so'z hosil qilinishini bildiradi.

Nutqda so'zlar **tub** yoki **yasama** shaklda qo'llanadi.

Yasovchi affikslarga yoki yasovchi qismlarga ega bo'limgan so'z **tub** so'z deyiladi: *inson, xalq, millat, suv, non, havo, yaxshi, ziyrak, xursand, besh, o'n, yigirma, biz, hamma, ba'zi, bormoq, kelmoq, o'qimoq, sekin, birga, hozir* va h.k.

Tilda mavjud usullar bilan yangi hosil qilingan so'z **yasama** so'z deb yuritiladi. Masalan, *tinchlilik, bog'bon, gulzor, jonlan, birlash, ko'kar, sezgir, zavqli* so'zлари o'zakka yasovchi affikslar (-lik, -bon, -zor, -lan, -lash, -ar, -gir, -li) qo'shish usuli bilan yasalgan bo'lsa, *Dilorom, Durbek, Oqtepa, bilakuzuk, sohibjamol, sofdir, erksevar* so'zлари yoki so'z shakllarini qo'shish, biriktirish usuli bilan hosil qilingan.

Tilda mavjud bo'lgan so'z (yoki so'zlar, so'z shakllar negizida ma'lum usullar bilan yangi ma'nodagi so'zлarni hosil qilish **so'z yasalishi** deyiladi.

O'zbek tilida so'z yasalishining **affiksatsiya, kompozitsiya, fonetik, semantik, abbreviatsiya** kabi usullari bo'lib, shulardan affiksatsiya va kompozitsiya usullari asosiy va yetakchi usullar hisoblanadi.

Affiksatsiya usuli. So'zga so'z yasovchi affiks qo'shish bilan yangi so'z hosil qilish **affiksatsiya usuli** deyiladi. Masalan, *paxtakor, sinfdosh, quvonch, do'stlik, ochiq, tirishqoq, serjilo, ilmiy, o'yla, kengay, shodlan, tinchi, tasodifan, oqilona, ko'pincha, ertalab* va boshqalar.

So'z yasovchi affikslar o'zbek tilida asosan suffiks tarzida qo'llanib, so'z o'zagidan so'ng qo'shilib keladi. Ba'zan bunday affikslar o'zak

oldiga prefiks tarzida qo'shilib, yangi ma'nodagi so'z yasashi mumkin. Masalan, *serhosil*, *serunum*, *badavlat*, *ba'mani*, *beminnat*, *beg'araz*, *noo'rin*, *nohaq*, *badfe'l*, *badbashara* va h.k.

O'zbek tilida so'z yasovchi affikslardan tashqari, o'z xususiyatlari bilan affikslarga juda yaqin turadigan *xona*, *noma*, *obod* kabi so'z-affikslar ham mayjud. Bunday so'z-affikslar tilshunoslikda affiksoidlar deb ham yuritiladi: *ishxona*, *mehmonxona*, *oshxona*, *qabulxona*, *tabriknoma*, *Xalqobod*. *Yangiobod*.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil ma'noli so'z yoki so'z shakllarining qo'shiluvi, birikuvi orqali yangi so'z yasash kompozitsiya usuli bilan so'z yasash deyiladi. Bu usul bilan qo'shma, ayrim juft so'zlar hosil qilinadi. Masalan, *guldasta*, *gultojixoroz*, *asalari*, *tomorqa*, *xushfe'l*, *rahmdil*, *olijanob*, *hozirjavob*, *havo rang*, *e'lon qilmoq*, *rad etmoq*, *olib kelmoq*, *olib chiqmoq*, *har gall*, *yonma-yon*, *zo'r-bazo'r*, *ketma-ket* va b.

Fonetik usul. Bu usulga ko'ra, so'zda fonetik o'zgarish yuz berib, yangi so'z hosil qilinadi. Chunonchi, so'z urg'usining o'mini almashtirish natijasida boshqa-boshqa so'z turkumiga doir so'zlar hosil bo'lishi mumkin: *yo'zma - fe'l*, *yozma' - sifat*, *su'zma - fe'l*, *suzma' - ot*, *fi'zik - ot*, *fizi'k - sifat*, *akade'mlk - ot*, *akadem'i'k - sifat* va b.

Semantik usul. Bu usulga binoan, so'z ma'nosida o'zgarish ro'y berib, ma'nosi boshqa-boshqa, shaklan o'xhash yangi so'z hosil bo'ladi: *kun* – sutkaning yorug' qismi, *kun* - quyosh, planet; *ko'k* – osmon, *ko'k* - favorangga o'xhash rang, *bir* – son, *birga*, *birdan*, *birda* – ravish.

Fonetik va semantik usul hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan nofaol tarixiy so'z yasash usullari deb qaraladi.

Abbreviatsiya usuli. Bu usulga ko'ra, bir butun holda qo'llanadigan to'g'ri ma'noli turg'un birikmalarining qismlari har xil yo'l bilan qisqartirilib so'z hosil qilinadi. Bu usul rus tilidan kirgan bo'lib, qisqartma otlar shu usulda yasaladi: *BMT* – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, *MDH* - Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi, *ATS* – Avtomatik telefon stantsiyasi, *ToshMI* – Toshkent Meditsina instituti, *filfak* – filologiya fakulteti, *akademlitsey* – akademik litsey, *peduniversitet* – pedagogika universiteti va b.

GRAMMATIKA

1 -§. Grammatika haqida umumiy ma'lumot

Grammatika – tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi tilshunoslikning bo'limi. Grammatika so'zlarning gapda o'zgarishi va ularning o'zaro birikib, so'z birikmasi, gap hosil qilishi haqidagi qoidalar to'plamidir.

Grammatika ikki qismdan: morfologiya va sintaksisdan iborat. Morfologiyada so'z turkumlari va ularga xos bo'lgan shakllar haqida baxs yuritsa, sintaksisda so'zlarning bir-biri bilan bog'lanib, gap, so'z birikmasi hosil qilishi tekshiriladi.

Ko'rinaradiki, grammatika ham leksikologiya singari so'zni o'rganadi. Ammo leksikologiya leksik so'zni – leksemani o'rgansa, grammatika grammatik so'zni – so'zning shaklini, so'z shaklini tekshiradi.

2 -§. So'z shakl va grammatik ma'no

Leksik so'z yoki leksema ma'no va ifoda birligidan iborat bo'lganidek («*kitob*» leksemasining ma'nosi, yoki mazmun plani - «*o'qish quroli*» tushunchasini anglatishi, ifodasi yoki ifoda plani k, i, t, o, b tovushlaridan tashkil topishidir), grammatik so'z, yoki so'z shakl ham grammatik ma'no ham grammatik ifoda (shakl) birliigidan iboratdir. Jumladan, *kitob* so'zi «*o'qish quroli*» tushunchasidan tashqari ot, birlik son, bosh kelishik tushunchalarini ham bildiradi. Bunda kitob so'zining «*o'qish quroli*» tushunchasini ifodalashi uning leksik ma'nosi sanaladi va shu so'zning otga mansubligi, birlik son va bosh kelishikda ekani uning grammatik ma'nosidir.

So'zning grammatik ma'nosi uning leksik ma'nosi bilan belgilanmaydi. Masalan, *suv*, *havo*, *shamol*, *bulut* kabi so'zlarning leksik ma'nolari turlicha, lekin grammatik ma'nolari bir xil, ya'ni bularning barchasi birlik, bosh kelishikdagi otlardir. Aksincha, birgina leksik so'z, leksema, ma'lum leksik ma'no anglatgani holda turli shakllarda qo'llanib, har xil grammatik ma'noni ifodalashi mumkin. Masalan, *o'qimoq fe'*lining tuslanishli shakllari turli grammatik ma'nolarni bildiradi: *o'qiyapman* so'z shakli hozirgi zamon davom fe'lining I shaxs birlik ma'nosini, *o'qiyapsan* so'z shakli hozirgi zamon davom fe'lining II shaxs birlik ma'nosini va h.k.

Demak, so'zning ma'lum turkumga mansubligini ko'rsatuvchi, so'zning ma'lum bir grammatik shaklini ifodalaydigan ma'no *grammatik ma'no* hisoblanadi. Ko'rinaradiki, grammatik ma'no o'z xususiyatiga ko'ra

ikki xil bo‘ladi: 1) ma’lum bir so‘z turkumi uchun umumiylar bo‘lgan ma’no, ya’ni *kategorial grammatik ma’no*; 2) xususiy grammatik ma’no so‘zining kategorial grammatik ma’nosini ma’lum so‘z turkumlari uchun xos bo‘lgan umumiylar bo‘lgan ma’no. Masalan, *non, suv, uy, dala* so‘zlarining har biriga xos bo‘lgan ma’no – **leksik ma’no**. Ammo ularning barchasi uchun umumiylar bo‘lgan ma’no ya’ni predmet ma’nosini **grammatik ma’nodir**. Ayni shu umumiylar bo‘lgan ma’no ularni bir turkumga, ya’ni ot turkumiga birlashtiradi. Shuningdek, *chiroyli, dono, fozil, kamtarin* so‘zlar uchun umumiylar bo‘lgan belgi ma’nosini va o‘qi, o‘rgan, mehnat qil, bor, kel so‘zlar uchun umumiylar bo‘lgan harakat ma’nosini kategorial grammatik ma’no sanaladi.

So‘zning xususiy grammatik ma’nosini ma’lum bir so‘z turkumi uchun mansub bo‘lib, bunday ma’noga otlarga xos bo‘lgan son, egalik, kelishik ma’nolari, fe’llarga xos bo‘lgan nisbat, mayl, zamon, shaxs-son, bo‘lishli – bo‘lishsizlik kabi ma’nolar kiradi.

3 -§. Grammatik ma’noni ifodalash vosita va usullari

O‘zbek tilida grammatik ma’no quyidagi vosita va usullar bilan ifodalanadi:

1. Affiksatsiya. Bunda grammatik ma’no so‘zning negiziga turli shakl yasovchi affikslarni qo‘sish bilan ifodalanadi: *maktablar, maktabga, oddiyroq, ishlandi* va h.k.

2. Yordamchi so‘zlardan foydalanish. Mustaqil ma’noli so‘zlar yordamchi so‘zlar orqali grammatik ma’noga ega bo‘lishi mumkin: *Daraxt mevasi bilan ko‘rkam, odam - mehnati bilan. (maqol)*

3. Takrorlash. So‘zlarini takrorlash ham grammatik ma’noni ifodalashga xizmat qiladi: *dasta-dasta gul, xirmon-xirmon paxta* kabi. Bunda *dasta, xirmon* so‘zlarini takrorlash bilan ko‘plik, mo‘llik ma’nosini ifodalangan.

4. Suppletivizm. Bu - o‘zaro bog‘langan, ma’lum bir tizimni tashkil qilgan grammatik ma’nolarni ifodalash uchun alohida-alohida so‘zdan foydalanish usuli. Masalan, o‘zbek tilida bir grammatik tizimni hosil qiladigan I va II shaxs kishilik olmoshlarining birligi *men* va *sen* so‘zlarini orqali, ko‘pligi *biz* va *siz* so‘zlaori orqali ifodalanadi.

5. Urg‘u, so‘zining grammatik ma’nosini ifoda qilish uchun xizmat qilishi mumkin: *akadémik* (ot), - *akademík* (sifat), *yangí* (sifat) – *yángi* (ravish), *termá* (sifat) – *térma* (fe'l)ning bo‘lishsiz shakli.

6. So‘z tartibi. So‘zlarning gapda oldinma-keyin kelish ham ba’zan grammatik ma’no ifodalashga yordam beradi. Masalan: 1. *Ajoyib odamlar*.

2. *Odamlar ajoyib*. Birinchi gapda *ajoyib* so‘zi otdan oldin kelib sifatlovchi vazifasini, ikkinchi gapda ushbu so‘z otdan keyin kelib kesim vazifasini bajargan.

7. Intonatsiya ham grammatik ma’no ifodalashda katta ahamiyatga ega. Bunda grammatik ma’no so‘zlarning gap sifatida shakllanishi bilan bog‘liq. Masalan: *Hamma keldi*. (Darak gap) - *Hamma keldi?* (so‘roq gap) - *Hamma keldi!* (undov gap).

4-§. So‘zning grammatik shakli

So‘zning biror grammatik ma’no ifodalaydigan ko‘rinishi uning grammatik shakli deyiladi. Grammatik shakl grammatik ma’noni ifodalashning eng zaruriy sharti, tilda ular biri ikkinchisiz mavjud bo‘lmaydi. Masalan, otlardagi ko‘plik ma’nosini *-lar* affiksli shakl orqali ifodalanadi: *gullar*; tushum kelishigi ma’nosini *-ni* affiksli shakl ko‘rsatadi va h.k.

Ø‘zbek tilida so‘zlar bir grammatik ko‘rsatkichli, ko‘p grammatik ko‘rsatkichli yoki grammatik ko‘rsatkichsiz shaklda bo‘lishi mumkin. Masalan: mamlakat – grammatik ko‘rsatkichsiz so‘z shakli; mamlakatlari – bir grammatik ko‘rsatkichli so‘z shakli; mamlakatlarida – ko‘p grammatik ko‘rsatkichli so‘z shakli.

Hozirgi o‘zbek tilida so‘zlarning grammatik shakllari affikslar, yordamchi so‘zlar vositasida, so‘zlarni juftlash yoki takrorlash orqali hosil qilinadi. SHunga ko‘ra so‘zlarning quyidagi grammatik shakllari farqlanadi:

1. Sintetik shakl. Bu shakl shakl yasovchi affikslar vositasida hosil bo‘ladi: *kitobning*, *kitobni*, *kitobga*, *kitobda*, *o‘qimoqduman*, *o‘qimoqdasan*, *o‘qimoqdamiz*, *o‘qimoqdasiz* kabi.

2. Analitik shakl. Mazkur shakl yordamchi so‘zlar orqali yuzaga keladi: *bolalar uchun*, *zavq bilan*, *o‘qib tur*, *o‘qib ko‘r* kabi.

3. Juft va takroriy shakl. Ikki so‘zni juftlash yoki bir so‘zni takrorlash bilan ham grammatik shakl yasaladiki, bunday shakl juft va takroriy shakl deb yuritiladi: *tog‘-tosh*, *katta-kichik* juft shakli umumlashtirish ma’nosini, *savat-savat* (non), *tog‘-tog‘* (paxta) takrorlash shakli ko‘plik, mo‘llik ma’nosini ifodalaydi, *katta-katta*, *tez-tez* takroriy shakl ma’noni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Demak, so‘zning u yoki bu shakli maxsus vosita va usullar yordamida yuzaga keladi. Ammo o‘zbek tilida so‘zlarning maxsus grammatik ko‘rsatkichga ega bo‘lмаган shakllari ham mavjud. Masalan:

institutlar – institut Ø (birlik son);

institutda – institut Ø (bosh kelishik);
ishlama – ishla Ø (bo'lishli fe'l shakli) kabi.

So'zning shakllari tizimida ko'rsatkichga ega bo'lмаган со'зning maxsus ko'rinishi nol ko'rsatkichli (Ø ko'rsatkichli) shakl deb yuritiladi. So'zning bunday ko'rinishi so'z shakllari tizimida belgilanadi.

So'zning grammatic shakllari tizimi paradigma (yunoncha paradeima – «namuna») deyiladi.

Paradigma o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) xususiy paradigma, 2) to'liq paradigma.

Bir turkumga oid so'zning muayyan shakllari tizimi xususiy paradigmani yuzaga keltiradi. Masalan, otlardagi son paradigmasi (*kitob-kitoblar*), otlardagi kelishik paradigmasi (*kitob-kitobning-kitobni-kitobga-kitobda-kitobdan*) va boshqalar xususiy paradigmalar hisoblanadi.

Bir turkumga xos xususiy paradigmalar yig'indisi to'liq paradigmani hosil qiladi. Masalan, otga xos to'liq paradigma: *kitob-kitoblar-kitob-kitobning-kitobni-kitobga-kitobda-kitobdan-kitobim-kitobing-kitobi-kitobimiz-kitobingiz...*

5-§. Grammatik kategoriya

Bir-biriga qiyosan olinadigan ikki yoki undan ortiq grammatic ma'no bilan shu ma'noni ifodalovchi grammatic shakllar tizimi grammatik kategoriya deyiladi.

Grammatik kategoriya so'zлами, so'z shakllarni, so'z o'rinalarini, so'z qurilmalarini birlashtiradi, umumlashtiradi. Shunga ko'ra grammatic kategoriyalarning to'rt turi farqlanadi: 1) so'zning grammatic kategoriyalar; 2) so'z shakllarning grammatic kategoriyalari; 3) so'z o'rinalarining grammatic kategoriyalari; 4) so'z qurilmalarining grammatic kategoriyalari.

So'z va so'z shakllarning grammatic kategoriyalari tizimi tilning morfologiyasini tashkil etsa, so'z o'rinalari va so'z qurilmalarining grammatic kategoriyalari tizimi tilning sintaksisini tashkil etadi.

Demak, grammatic kategoriyalarni morfologik kategoriyalarga va sintaktik kategoriyalarga ajratish mumkin.

Morfologik grammatic kategoriyalarga, birinchidan, so'z turkumlarining o'zi, ya'ni ot, sifat, son, fe'l kabilalar kirsa, ikkinchidan, ma'lum bir turkumga xos bo'lgan kategoriyalar, ya'ni otlarga xos bo'lgan son, egalik, kelishik kategoriyalari, fe'llarga xos bo'lgan bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayli, zamon, shaxs-son kategoriyalari kiradi.

Sintaktik grammaatik kategoriylar deyilganda, gap, gap bo'laklari: ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol kabilar nazarda tutiladi.

6 -§. So'z turkumlari

Nutqimizda mavjud so'zlar bir-biridan ma'no va grammaatik xususiyatlari jihatidan farq qiladi. SHu jihatdan so'zlar ayrim-ayrim leksik-grammatik guruhlarga, turkumlarga ajratiladi. So'zlarning ma'no va grammaatik belgilarining o'xshashligiga qarab guruhlarga bo'linishi so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratish uch tamoyilga tayanadi:

- 1) leksik-semantik tamoyil;
- 2) morfologik tamoyil;
- 3) sintaktik tamoyil.

Leksik-semantik tamoyilga ko'ra so'zlarni guruhlarga ajratishda, so'zning leksik ma'nosiga e'tibor beriladi. Masalan: tuz, non, tinchlik, daryo, tog', osmon kabi so'zlar predmet yoki predmetlik tushunchasini (bunday so'zlar ot so'z turkumi deb nomlangan); katta ko'cha, shirin olma, tiniq osmon, ko'k ko'ylik kabi ajratilgan so'zlar predmetning belgisini (bunday so'zlar sifat deb nomlangan), beshta daftар, yuzlab odam, o'ntadan o'quvchi, ikkinci kurs kabilarda ajratilgan so'zlar predmetning miqdorini, tartibini (bunday so'zlar son deb nomlangan); ayrim so'zlar bormoq, kelmoq, yozmoq, kulmoq, uxlamoq kabi harakat va holat tushunchasini (bunday so'zlar fe'l deb nomlangan); asta o'qidi, do'stona gapirdi, piyoda yurdi kabi ajratilgan so'zlar esa ish-harakatning belgisini (bunday so'zlar ravish deb nomlangan) bildiradi.

Chunonchi, ayrim so'zlar predmet, belgi, miqdor ma'nosini nomlab ko'rsatmasa ham, ularning mavjudligiga ishora qiladi: men, sen, bu, shu, qancha, har kim, qandaydir kabi (bunday so'zlar olmosh deb nomlangan).

Tilda shunday so'zlar ham (*bilan*, *va*, *ammo*, *uchun*, *chunki*, *albatta*, *yo'q*, *-mi*, *-chi*, *eh*, *oh*, *dupur-dupur*, *yalt-yult* kabi) borki, ular mustaqil holda leksik ma'no ifoda etmaydi, biror tushunchaning atamasi bo'la olmaydi. Bunday so'zlar hozirgi o'zbek tilida ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, modal, undov, taqlid so'zlar deb yuritiladi.

Morfologik tamoyilga ko'ra so'zlarni guruhlarga ajratishda ularning morfologik xususiyatlari asos qilib olinadi. So'zlarning qanday morfologik shaklda kelishi uning ma'no xususiyati bilan bog'liq. Masalan: predmet tushunchasini anglatadigan so'zlar (otlar) son, egalik, kelishik kabi grammaatik shakllarga; predmetning, ish-harakatning belgisini bildiradigan so'zlar (sifat va ravishlar) daraja shakliga: harakat yoki holat ma'nosini

bildirgan so‘zlar (fe‘l) nisbat, zamon, shaxs-son, mayl kabi grammatic shakllarga ega.

Predmet yoki shaxsga ishora qiluvchi so‘zlar (olmosh) ham morfologik jihatdan o‘zgarib, son, egalik, kelishik shaklida kela oladi.

Predmetning miqdori va tartibini anglatuvchi so‘zlar (son) morfologik jihatdan o‘zgarmaydi. Shuningdek, leksik ma’no anglatmaydigan so‘zlar (ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama, modal so‘z, undov va taqlid so‘zlar) ham morfologik shakllarga ega emas.

Sintaktik tamoyilga ko‘ra so‘zlarni guruhlarga ajratish esa uning sintaktik tomoni, ya’ni qanday so‘zlar bilan grammatic munosabatga kirishi, gapda bajaradigan sintaktik vazifasiga ko‘ra belgilanadi. Masalan: predmet ma’nosini anglatuvchi so‘zlar (ot) bosh kelishik shaklida ega va kesim vazifasini, qaratqich kelishigi shaklida aniqlovchi, tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi shakllarida to‘ldiruvchi va hol vazifalarida keladi: dars boshlandi, odamning ko‘rki, xatni yozdi, universitetda o‘qiydi kabi.

Belgi bildiradigan so‘zlar (sifat, son, ravish) predmet yoki harakat ifodalovchi so‘zlar bilan grammatic munosabatga kirishib, gapda aniqlovchi yoki hol vazifalarida keladi (to‘g‘ri so‘z, o‘z, beshta bola, ko‘p kitob, yaxshi o‘qiydi, birinchi keldi kabi).

Predmet, belgi, miqdorning mavjudligiga ishora qiluvchi, ular o‘rnida almashinib qo‘llanuvchi so‘zlar (olmoshlar) gapda nimaga ishora qilishi va qanday so‘zlar bilan birikishiga ko‘ra gapda ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifalarida keladi (men gapirdim, maqsadim – shu, bu bino, nimani o‘qiding. qaerda yashaydi kabi).

Tilda mavjud leksik ma’no ifoda etmaydigan so‘zlar esa (ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklama) leksik ma’no ifodalovchi so‘zlar orasidagi grammatic munosabatni shakllantiradi, ga pyoki uning tarkibidagi ayrim so‘zlarga qo‘sishcha ma’no qo‘sadi. Bunday so‘zlar sintaktik vazifa bajarmaydi.

Shuningdek, leksik ma’no ifodalamay, biror hodisaning atamasi (nomi) bo‘lmasa ham, leksik gap bo‘lagi sifatida yoki mustaqil holda so‘z-gap sifatida qo‘llana oladigan so‘zlar (modal, undov, taqlid so‘zlar) ham mavjud (kerak, zarur, bor, oh, eh, uf, ey, gup-gup, dupur-dupur kabi).

Demak, so‘zlarning gapda qanday gap bo‘lagi bo‘lib kelishi, uning qanday so‘zlar bilan aloqaga kira olishi, ma’nosiga va grammatic shakliga bog‘liqdir.

O‘zbek tili lug‘at tarkibidagi so‘zlar leksik-semantik, morfologik va sintaktik tamoyilga tayangan holda quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1) mustaqil so‘zlar, 2) yordamchi so‘zlar, 3) modal, undov va taqlid so‘zlar.

Mustaqil holda leksik ma'no ifoda eta oladigan biror morfologik shaklda kelib, gap bo'lagi vazifasini bajaradigan so'zlarga mustaqil so'zlar deyiladi. Mustaqil so'zlarga ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish kabi so'z turkumlari kiradi.

Mustaqil holda leksik ma'no ifoda etmay, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydigan, faqat so'zlar orasidagi sintaktik munosabatni ifodalaydigan yoki ularga qo'shimcha ma'no qo'shishga xizmat qiladigan so'zlar yordamchi so'zlar deyiladi. Yordamchi so'zlarga ko'makchi, bog'lovchi, yuklama kiradi.

Modal so'zlar modal ma'no ifodalashi jihatidan yuklamalarga o'xshasa-da, lekin undan farqli ravishda gapda gap bo'lagi (kesim, sostavli kesim tarkibida) vazifasida, butun bir gap tarzida kela oladi.

Undov va taqlid so'zlar mustaqil so'zlar kabi biror hodisaning nomi bo'la olmaydi, lekin gap bo'lagi vazifasida so'z-gap vazifasida kela oladi. SHuning uchun ham bunday so'zlar alohida guruhni tashkil etadi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Grammatik ma'noni ifodalash vositalari haqida gapiring.
2. So'z yasovchi qo'shimchalar yordamida qanday turkumlar yasaladi? Misollar.
3. So'zlarni qo'shib, juftlab yashashda qanday so'zlar hosil bo'ladi?
4. Qisqartma usul haqida gapiring.
5. Qaysi turkumlardagi so'zlar boshqa turkuma ko'chib, yangi so'z yasaladi?
6. So'zlarni takrorlash yordamida so'z yasalishi haqida gapiring.
7. Sodda tub va sodda yasama so'zlarga misollar keltiring.
8. Qo'shma so'zlarga misollar keltiring.
9. Qisqartma so'zlarning turli ko'rinishlariga misollar keltiring.
10. Juft so'zlarning qismlari qanday xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin?
11. Juft so'zlarning qismlari ma'no jihatdan qanday turlarga ega bo'lishi mumkin?
12. Takroriy so'zlar qanday ma'nolarini ifodalaydi?
13. Morfologiya va sintaksis bo'limlari-da qanday masalalar o'rganiladi?
14. "Grammatika" va "morphologiya" so'zlarining ma'nolarini izohlang.
15. "So'z turkumlari" deganda nimani tushunasiz?
16. Mustaqil so'zlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring.
17. Yordamchi so'zlarning xususiyatlari va turlari haqida gapiring.

1 -§. Otning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning nomini (keng ma'noda) bildiruvchi mustaqil so'z turkumiga ot deyiladi. Ot so'z turkumiga oid so'zlar *kim?* *nima?* *kimlar?* *nimalar?* *qayer?* savollaridan biriga javob beradi: *o'qituvchi, xonanda, tilshunos – kim?, yer, suv, tuz, non – nima?, shahar, joy – qayer?* kabi.

Keng ma'noda predmet ma'nosini ifodalash otning leksik xususiyatidir. Predmetlik ma'nosini tirik mavjudotlar (parranda, qush, chumoli kabi), yer va osmonga oid narsalarning nomi (*quyosh, oy, tog', tosh, daryo* kabi), kundalik turmushga oid narsalarning nomi (*tuz, non, choynak, qatiq* kabi), o'simliklarning nomi (*paxta, sholi, jo'xori, beda* kabi), voqeahodisa, belgi, xususiyat va munosabatlarning nomi (*to'y, anjuman, majlis, shodlik, ishonch, kurash* kabi), o'rın va vaqt nomlari (*yoz, kuz, pastlik, tepalik* kabi), shuningdek atab qo'yilgan shaxs va predmet nomlari (*Toshkent, Zulfiya, Sirdaryo, «O'qituvchi» nashriyoti* kabi) ifoda etadi.

Ot shu ma'no xususiyati jihatidan ikki turga bo'linadi: turdosh otlar va atoqli otlar. *Kitob, daftar, tinchlik* – turdosh otlar; *Samarqand, Akmal, «Qora ko'zlar» (roman), «Fan» (nashriyot)* – atoqli otlar.

Ot o'ziga xos morfologik xususiyatlarga ega, ya'ni:

1) Ot son kategoriyasiga ega, ya'ni predmet anglatuvchi so'zlar birlik va ko'plik sonda qo'llanadi. Otlar birlik sonda yakka bir predmetni ifodalaydi: *daraxt* – yakka bir predmet, birlik son shaklida kelgan; *daraxtlar* - noaniq ko'plik son shaklida kelgan;

2) ot egalik kategoriyasiga ega, ya'ni predmetning uch shaxsdan biriga (so'zlovchi, tinglovchi, o'zga shaxsga) taalluqliligin, qarashliligin, mansubligini bildiradi: *mening daftaram, sening ukang, uning quvonchi* kabi;

3) ot kelishik kategoriyasiga ega. Otlar oltita kelishik ma'nosiga ega bo'lib, bu kelishik shakllari otning boshqa so'zlarga bo'lgan sintaktik munosabatini ifodalaydi (*Barnoning kitobi, kitobni o'qidi, kitobdan foydalandi* kabi);

Ot o'ziga xos sintaktik belgilarga ham ega:

1) ot ot bilan bog'lanadi. Bosh va qaratqich kelishigidagi otlar *ana shunday xususiyatga ega: paxta g'ururimiz, farzandning baxti* kabi;

2) ot fe'l bilan bog'lanadi, ya'ni tushum, jo'nalish, o'rın-payt, chiqish kelishigidagi otlar fe'l bilan birikadi: *xatni o'qidi, xatga qaradi, xatda yozilgan, xatdan ko'chirdi* kabi;

3) ot ba'zan sifat, ravish, son, olmosh, taqlid va undov so'zlar bilan ham birika oladi: *osmon tiniq. uylar ko'p, beshta bola. maqsadim shu. dupur-dupur ovoz, holiga voy kabi;*

4) bosh kelishik shaklidagi ot gapda asosan, ega va kesim, ba'zan sifatlovchi-aniqlovchi, izohlovchi kabi gap bo'laklari vazifasida, shuningdek, undalma, nominativ gap tarzida keladi. Masalan: *O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat* (*I.Karimov*). *Olim kishi o'zining ilmi va odobiga tayanadi.* (*Oz-oz o'r ganib dono bo'lur*). *Seni ulug'layman, ey ona xalqim* (*A.O.*) *Subhidam. Quyosh yotog'idan bosh ko'tardi* (*P.Q.*);

5) Qaratqich kelishigidagi ot qaratuvchi-aniqlovchi vazifasida keladi: *Sen Pushkinding sevgan malagi* (*A.O.*);

6) tushum, jo'nalish, o'rinn-payt va chiqish kelishigi shaklidagi otlar to'ldiruvchi, hol, ba'zan kesim vazifasini bajaradi. Masalan: *Bayramni munosib mehnat tortiqlari bilan nishonlashdi* (*S.A.*). *Bog'chada daraxtlar oltin rang bilan tovlanardi* (*O.*). *Oltin o'tda bilinadi, odam mehnatda*. (*Magol*).

Demak, otning qanday sintaktik vazifada kelishi uning qaysi kelishik shaklida kelishi bilan bog'liqdır.

Shuningdek, ot so'z turkumi so'z yasalish xususiyatiga ega. Ot so'z turkumi faol so'z yasalish usullari morfologik, sintaktik va faqat ot so'z turkumi yasaydigan abbreviatsiya usuli bilan yasaladi: *xizmatchi, kulgi, taroq, gulzor, sevinch* (*morfologik usul bilan*); *belbog', ko'zoynak, baxtsaodat, ota-onas* (*sintaktik usul*); *DAN, ToshDPU* (*abbreviatsiya usuli bilan*) kabi.

Otlarda modal shakl yasalishi ham mavjud. Otlarda modal ma'no otning leksik ma'nosiga kengaytirish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, gumon, noaniqlik, kesatiq, ta'kid, umumlashtirish kabi qo'shimcha ma'nolarni qo'shish bilan hosil qilinadi: qizcha, qo'zichoq, bo'taloq, bolagina, Karimjon, Ra'noxon, un-pun, non-pon kabi.

2 -§. Otlarning ma'no turlari

Otlar ma'no jihatdan ikki turga bo'linadi: **atoqli otlar va turdosh otlar.**

Bir xildagi predmet (shaxs) yoki hodisalardagi birinchi ayirib ko'rsatadigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar atab qo'yilgan nomlardir. Atoqli otlarga quyidagilar kiradi:

1) kishilarning ismi va familiyalari: *Murod. O'ktam. O'tkir. Mahmudov. Ahmedov* kabi;

2) yozuvchi va shoirlarning taxalluslari: *Oybek, Uyg'un, Muqimiyl, Furqat* kabi;

3) uy hayvonlariga atab qo'yilgan nomlar: *Olapar, To'rtko'z, Mosh* kabi;

4) planeta, yulduzva sayyoralarning nomi: *Yer, Zuhra, Etti qaroqchi, Mirrix* kabi.

5) geografik nomlar (shahar, qishloq, tog', daryo, ko'l, cho'l, qit'a nomlari): *Samarqand, Chotqol, Pomir, Ohangaron, Chirchiq, Osiy* kabi;

6) oliy davlat va yuqori tashkilotlarning nomlari: *O'zbekiston Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Oliy Kengashi* kabi;

7) ilmiy muassasalar, oliy o'quv yurtlari, vazirliklar va korxonalar nomi: *Paxtachilik ilmiy-tekshirish instituti, Toshkent Davlat Pedagogika universiteti, Moliya vazirligi, Davlat banki* kabi;

8) yuqori mansab, oliy faxriy unvon nomlari: *O'zbekiston Prezidenti, Vazirlar Mahkamasi raisi, Bosh Qo'mondon* kabi;

9) turli anjuman, hujjat va rezolyutsiyalar, tarixiy voqealar nomi: *Ulug' Vatan urushi, Mustaqillik kuni, Toshkent anjumani* kabi;

10) fabrika, zavod, jamoa xo'jaligi, sport jamiyatlari, kino, teatr, kitob, gazeta, jurnal nomlari: «*Sharq yulduzi*» xo'jaligi, «*O'rtoq*» konditer fabrikasi, «*Yosh kuch*» sport jamiyati, «*Turkiston*» kontsert zali. «*Yulduzli tunlar*» romani, «*Ma'rifat*» gazetasi, «*Guliston*» jurnali kabi.

Atoqli otlar, odatda, bosh harf bilan yoziladi, shuningdek, ko'plik son shaklida qo'llanmaydi. Shu xususiyatlari bilan turdosh otlardan farq qiladi.

Bir turdag'i predmet, hodisalarning umumlashtiruvchi nomi turdosh ot deyiladi: stol, kitob, tanbur, baxt, g'oya, anjuman kabi. Turdosh otlar atoqli otlarga nisbatan ko'p miqdorni tashkil etadi. Turdosh otlar kichik harf bilan yoziladi.

Atoqli otlar turdosh otlarga yoki aksincha, turdosh otlar atoqli otga o'tishi mumkin. Masalan, frantsiyalik ustaning nomi *Batist* (atoqli ot) so'zi turdosh otga (matoning nomi) aylangan bo'lsa, *muhabbat* turdosh oti (abstrakt ot) atoqli otga (ismga) aylangan.

Turdosh ot ifodalangan tushunchaning xususiyatiga ko'ra konkret (aniq) va abstrakt (mavhum) otlarga ajratiladi. Bevosita predmet anglatadigan otlar konkret otlar deyiladi: *qalam, daftar, bola, tog'* kabi. Konkret otlarni bevosita sanash va ko'rish mumkin: *o'nta daftar, beshta bola* kabi. Birlik va ko'plik shaklida kela oladi: *bola* (birlik) – *bolalar* (ko'plik) kabi.

Mavhum tushunchani, belgini predmet sifatida ifodalaydigan otlar abstrakt ot deyiladi: *tinchlik, iroda, baxt, quvonch* kabi.

Abstrakt otlarni sanash va ko'rish mumkin emas. Ko'plik son shaklida qo'llanmaydi.

Turdosh otlar birlik shaklda kelib yakka bir predmetni yoki predmetlarning to'dasini ifodalashi mumkin. Shu xususiyatga ko'ra turdosh otlarning ikki turi mavjud: yakka ot va jamlovchi ot.

Birlik shaklda kelib bir turdag'i predmetlardan bittasini ifodalaydigan ot yakka ot deyiladi: *daraxt, stol, kishi, daryo* kabi.

Birlik shaklda kelsa ham, lekin bir turdag'i predmetlarning jamini, to'dasini ifodalaydigan ot jamlovchi ot deyiladi: *xalq, lashkar, to'da, olomon, ko'pchilik, ozchilik* kabi.

3 -§. Otlarda son kategoriyasi

Otlarga xos morfologik xususiyatlardan biri son kategoriyasidir. Otlarda son kategoriyasini bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan birlik son shakli va ko'plik son shakli tashkil etadi.

Birlik son shaklida qo'llanuvchi otlar yakka bir predmetni yoki yakkalikni ajratilmaydigan predmetni anglatadi: *qalam, daftар, tog', uy, talaba* kabi. Birlik son shaklida qo'llangan ot maxsus grammatik ko'rsatkichga ega emas. Shuning uchun otning bunday qo'shimcha olmagan shakli (nol ko'rsatkichli shakl) grammatik jihatdan birlik son shakli deb qaraladi.

Ko'plik son shaklida qo'llanuvchi otlar ikki yoki undan ortiq predmetni (yoki noaniq ko'plikni) anglatadi: *qalamlar, daftarlar, tog'lar, uylar, talabalar* kabi.

Otlarda grammatik ko'plik son shakli *-lar* affixsi bilan hosil qilinadi.

Ko'rinadiki, otlardagi birlik ma'nosi va ko'plik ma'nosi hamda bularni ifoda etuvchi shakllar yig'indisi son kategoriyasini hosil qiladi.

Otlarda son kategoriyasini birlik va ko'plik ma'nosida qo'llana oladigan otlarga xosdir. Sanash mumkin bo'lgan, bevosita predmetni anglatadigan konkret turdosh otlar birlik shakli bilan birga ko'plik son shaklida ham qo'llanadi: *xona – uchta xona – xonalar; bola – besh bola – bolalar* kabi.

O'zbek tilida birlik va ko'plik son shakliga ega bo'lgan otlar bilan bir qatorda faqat birlik shaklida qo'llanadigan otlar ham mavjud.

Bunday otlarga abstrakt otlar (*sevgi, ishonch, ko'ngil* kabi), donalab sanalmaydigan predmetlarni anglatuvchi otlar (*un, suv, yog', guruch* kabi), yakka bir predmetni anglatuvchi otlar (*til, bosh, yurak* kabi), juft predmetni anglatuvchi otlar (*ko'z, qosh, qo'l, etik, paypoq* kabi), atoqli

otlar (*Zulfiya. Toshkent. Sirdaryo* kabi) kiradi. Ayrim hollarda bu otlarga –*lar* ko‘plik affiksi qo‘shila oladi. Bunday holda –*lar* ko‘plik ma’nosini emas, balki quyidagi ma’nolarni ifodalab keladi:

1. Abstrakt otlar, yakka bir predmetni anglatuvchi otlar, juft predmetni anglatuvchi otlarda –*lar* affiksi qo‘shilganda ma’noni kuchaytiradi yoki ta’kidlaydi: *Kumushning qoshlari chimirildi* (*A.Qodiriy*).

2. Donalab sanalmaydigan predmetni anglatuvchi otlarga –*lar* affiksi qo‘shilganda, shu predmetning turi, navi, yoki mo‘llik kabi ma’nolarni bildiradi: *Zilol suvlar, eram kabi bog‘u-bo‘stonlar* (*G’ayratiy*).

3. Atoqli otlarga qo‘shilganda esa umumlashtirish, birgalik kabi ma’nolarni bildiradi: *Saidalar kelishdi* kabi.

Shuningdek, qarindosh-urug‘lik munosabatini bildiruvchi (*ota, ona, buvi, aka, opa* kabi) otlarga egalik qo‘shimchasidan keyin –*lar* affiksi qo‘shilganda, bu otlar hurmat ma’nosini anglatadi: *otamlar, opamlar, buvimilar* kabi.

Otlarda ko‘plik ma’nosini turli xil usullar bilan ifodalanadi.

1. Otlarda ko‘plik ma’nosini, asosan, –*lar* affiksini qo‘shish bilan hosil qilinadi. Ko‘plik ma’nosining bunday maxsus grammatic ko‘rsatkich bilan ifodalanishi ko‘plikning **morfologik usul** bilan ifodalanishi sanaladi: *eshiklar, ko‘chalar* kabi. Bunday otlarga grammatic jihatdan ham, semantik jihatdan ham ko‘plik son shaklida deb qaraladi. Otlarda ko‘plik ma’nosini, asosan shu usul bilan ifodalanadi.

2. Otlarda ko‘plik ma’nosini leksik ma’nosini ko‘p predmetni bildiradigan otlar orqali ham anglashiladi. Bunday otlar birlik shaklida bo‘lsa ham, bir turdag'i predmetlarning to‘dasini, jamini bildiradi: *to‘da, gala, aholi, xalq, olomon* kabi. Ko‘plik ma’nosining bunday jamlovchi otlar orqali ifodalanishi **leksik-semantik usul** deyiladi. Bunday ma’nodagi otlarga grammatic jihatdan birlik shaklda, lekin semantik jihatdan ko‘plikda deb qaraladi.

3. Otlarda ko‘plik ma’nosini ot oldidan miqdor bildiruvchi ravishlar, sanoq sonlar, guman olmoshlarini keltirish, so‘zlarni takrorlash bilan ham hosil qilinadi. Bu usul bilan ko‘plik ma’nosining ifodalanishiga sintaktik usul deyiladi: *ko‘p bola, uchta kitob, bir necha qiz, dasta-dasta gul, to‘da-to‘da odam* kabi.

4 -§. Otlarda egalik kategoriyasi

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga (ba‘zan predmetga) taalluqli ekanligini ko‘rsatuvchi umumiylar ma’nolar va bu ma’nolarni ifoda etuvchi shakllar tizimiga **egalik kategoriyasi** deyiladi.

Predmet yoki predmetlik tushunchasining uch shaxsdan biriga, ya’ni so‘zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o‘zga (III shaxs) shaxsga taalluqlilagini ifodalaydigan affikslar **egalik affikslari** deyiladi. Egalik affikslari shaxs ma’nosini bilan birga uning sonini (birlik yoki ko‘plik ma’nosini) ham ifodalaydi. Egalik affikslari quyidagi jadvalda berilgan.

Shaxs	Birlik	Ko‘plik
I shaxs	<i>-(i)m</i>	<i>-(i)miz</i>
II shaxs	<i>-(i)ng</i>	<i>-(i)ngiz</i>
III shaxs	<i>-i, -si</i>	<i>-i, -si</i>

Jadvaldan ko‘rinadiki, III shaxs egalik affiksi birlik va ko‘plik son uchun umumiy. Predmetning bir shaxsga yoki ko‘p shaxsga taalluqliligi egalik affiksi olgan ot bog‘lanib kelgan so‘zning grammatik son shakliga qarab aniqlanadi: uning kitobi – birlik, ularning kitobi – ko‘plikdir.

Shuningdek, egalik affikslari ot negizining unli yoki undosh tovush bilan tugashiga qarab ikki xil shaklda qo‘llanadi.

Shaxs	Birlik		Ko‘plik	
	unlidan so‘ng	undoshdan so‘ng	unlidan so‘ng	undoshdan so‘ng
I shaxs	<i>sovg‘a+ -m</i>	<i>daftar+ -im</i>	<i>sovg‘a+ -miz</i>	<i>daftar+ -imiz</i>
II shaxs	<i>sovg‘a+ -ng</i>	<i>daftar+ -ing</i>	<i>sovg‘a+ -ngiz</i>	<i>daftar+ -ingiz</i>
III shaxs	<i>sovg‘a+ -si</i>	<i>daftar+ -i</i>	<i>sovg‘a+ -si</i>	<i>daftar+ -i</i>

Egalik affikslari odatda, ko‘plik affiksidan keyin qo‘shiladi: *kitob+ -lar+ -im* kabi.

Egalik affiksi qo‘shilgan ot, odatda, qaratqich kelishigidagi (belgili va belgisiz shakldagi) boshqa ot, olmosh va otlashgan so‘z bilan bog‘lanadi: daraxtning bargi, ipak qurti, mening vazifam, yaxshining so‘zi kabi. Bu bog‘lanish egalik affiksini olgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigida kelgan so‘zga qaramli ekanligini ko‘rsatadi.

Egalik affiksini olgan ot ba‘zan chiqish kelishigidagi ot bilan ham bog‘lanishi mumkin. Masalan: talabalardan bir guruhi kabi. Bunday bog‘-lanishda egalik affiksini olgan ot yuqoridagi kabi qarashlilik ma’nosini emas, balki aloqadorlik, mansublik ma’nosini ifodalaydi. Demak, bu holda faqat grammatik egalik (aloqadorlik, mansublik) ma’nosini mavjud.

Egalik affiksi I va II shaxsda predmetning qaysi shaxsga tegishli ekanligini aniq ko‘rsatadi. Chunki bu shaxslar har vaqt kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: *mening burchim*, *sening burching*, *bizning burchimiz*, *sizning burchingiz* kabi. III shaxsda esa egalik affiksini olgan ot

qaratqich kelishigida kelgan olmosh bilan ham, ot va otlashgan so'zlar bilan ham bog'lana oladi: *uning burchi, farzandning baxti, ko'plarning orzusi* kabi.

Ba'zan uslub talabi nuqtai nazaridan shaxs va egalik affiksini olgan ot orasidagi munosabat o'zgacha bo'lishi mumkin, ya'ni II shaxs birlik sondagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning ko'pligi uchun qo'llanishi mumkin: senlarning maqsading kabi. Yoki, aksincha, otning II shaxs ko'plik shaklidagi egalik affiksini olgan ot shu shaxsning birligi uchun qo'llanishi mumkin: sizning opangiz kabi. Birinchi holda kamsitish, kesatiq kabi ma'nolar, ikkinchi holda esa hurmat ma'nosi ifodalananadi.

Ot ko'plik son shaklida kelib, ko'plik ma'nosini ifodalaganda, egalik affiksi *-lar* qo'shimchasidan keyin qo'shiladi: *opalarim* kabi. Lekin hurmat ma'nosi ifodalanganda, egalik affikslari *-lar* qo'shimchasidan oldin qo'shiladi: *opamlar, akamlar* kabi.

Egalik affikslari otning gapdag'i sintaktik vazifasini ko'rsatmaydi.

Ba'zi otlarga egalik affikslari qo'shilganda, so'z tarkibida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi. Bular quyidagilar:

1. *k, q* undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, bek kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik affikslari qo'shilganda, *k* undoshi g undoshiga, *q* undoshi g' undoshiga aylanadi va bu holat yozuvda ham saqlanadi: *tilak - tilagi, yurak - yuragi, bek - begi, kubok - kubogi, qishloq - qishlog'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli so'zlarga (ko'p hollarda) egalik affikslari qo'shilganda *k, q* undoshi asliga mos holda aytildi va yoziladi: *ishtirok - ishtiroki, ocherk - ocherking, erk - erki: huquq - huquqim, zavq - zavqi* kabi.

2. *O'rín, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil, singil* kabi otlarga egalik affikslari qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi i, u unilari talaffuzda aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rín - o'rnim, qorin - qornim, burun - burning, o'g'il - o'g'lim, ko'ngil - ko'ngli, singil - singlim* kabi.

3. *Parvo, obro', mavqe, avzo, mavzu* so'zlariga I va II shaxs egalik affikslari qo'shilganda, so'z tarkibida bir y tovushi qo'shib aytildi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying, obro'yim, obro'ying* kabi; III shaxsda esa *parvo, obro', mavqe, avzo* so'zlarini *parvoysi, obro'yi, mavqeyi, avzoyi* kabi, *mavzu* so'zi esa *mavzusi* tarzida aytildi va yoziladi.

5 -§. Otlarda kelishik kategoriyasi

Ot (yoki otlashgan so'z)ning boshqa so'zlarga bo'lgan sintaktik munosabatini ko'rsatuvchi ma'nolar va bu ma'nolarni ifodalovchi shakllar

tizimiga kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi oltita grammatic ma'no va uni ifoda etuvchi shakllarni o'z ichiga oladi. Bularga bosh kelishik, qaratqich kelishik, tushum kelishik, jo'nalish kelishik, o'rinpayt kelishik va chiqish kelishik kabi grammatic ma'nolar hamda bu ma'nolarni ifodalovchi -ning, -ni, -ga (-ka,-qa), -da, -dan kelishik shakllari kiradi. Har bir kelishik o'z nomi, ifoda shakliga ega, ma'lum bir so'roqlarga javob beradi.

Kelishiklar	Turlanishi	So'roqlari	
Bosh kelishik	Saida, kitob, Toshkent	kim?	nima?
Qaratqich kelishigi	Saidaning, kitobning, Toshkentning	kimning?	nimaning?
Tushum kelishigi	Saidani, kitobni, Toshkentni	kimni?	nimani?
Jo'nalish kelishigi	Saidaga, kitobga, Toshkentga	kimga?	nimaga?
O'rinpayt kelishigi	Saidada, kitobda, Toshkentda	kimda?	nimada?
Chiqish kelishik	Saidadan, kitobdan, Toshkentdan	kimdan?	nimadan?

Otlarda kelishik affikslari **turlovchi affikslar** deb ham yuritiladi. Otlarning kelishiklar bilan o'zgarishi **turlanish** deb yuritiladi.

Kelishik affiksi yo'q holat bosh kelishik bo'lib, bunday shakldagi ot ko'pincha boshqa so'zni o'ziga tobelaydi. SHuning uchun ham bosh kelishik deb yuritiladi. Qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rinpayt chiqish kelishigi shaklidagi ot gapda boshqa so'zlarga grammatic jihatdan tobe bo'ladi. Bu kelishiklar vositali kelishiklar deyiladi. Masalan: *Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan qutqaradi* (*U.Mahkamov*). Bu gapda *aql* so'zi bosh kelishikda bo'lib, affiksi bo'lmagan shaklda *qutqaradi* fe'liga nisbatan hokim holatda; *insonni* so'zi –ni tushum kelishigi shakli vositasida, *ayb* (-dan), *kamchiliklardan* so'zları –dan chiqish kelishigi vositasida *qutqaradi* fe'liga tobe bo'lib kelgan.

Kelishik shaklidagi otlar boshqa so'zlar bilan o'zaro sintaktik munosabatga kirishadi.

Qaratqich va qisman bosh kelishik shakli ot bilan otning, tushum, jo'nalish, o'rinpayt va chiqish kelishiklari, odatda, ot bilan fe'lning sintaktik munosabatini ko'rsatadi: *oilaning ko'rki, onani ardoqlumoq, sayohatga bordi, maktabdan qaytdi*.

Ba'zan kelishik shaklida otlar sifat, son, olmosh, ravish, undov bilan ham bog'lanib, ularga tobe bo'lib keladi: *ipakdan mayin, talabalaridan beshtusi*, *Barnoning o'zi, xonada ko'p. holiga voy kabi*.

Kelishik shaklida kelgan otning ma'nosi va vazifasi uning leksik, grammatik ma'nosi, qanday so'zlar bilan (fe'l, ot) bog'lanishiga qarab aniqlanadi. Masalan: jo'nalish kelishigining asosiy ma'nosi harakatning yo'nalish o'rnnini ko'rsatishidir: *maktabga bordi*. Bu ma'nodan tashqari jo'nalish kelishigida kelgan ot vosita, payt, atash, maqsad ma'nolarini ifoda qiladi: *rasmga qaradi, kuzga qoldirildi, singlisiga oldi, o'qishga keldi* kabi. Lekin kelishik ma'nolaridan biri asosiy ma'no sanaladi, kelishik nomi shu asosiy ma'noga ko'ra nomlanadi.

Bosh kelishikdagi ot shaxs, predmet, voqe-a-hodisalarining nomini ataydi. *Kim? nima? qayer?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. Bu kelishikning ko'rsatkichi yo'q, ya'ni nol ko'rsatkichli shaklda keladi. Bunday shakl tahlilda Ø belgisi bilan ifodalanadi.

Bosh kelishik shaklida kelgan otning asosiy sintaktik vazifasi ega vazifasida kelishdir. Masalan: *Himmatlilik o'zining saxovati bilan odamlar qalbiga singib ketadi*. (*O'.Mahkamov*)

Nutqda oz uchrasada, ega vazifasidagi so'z qaer? so'rog'iga ham javob bo'lib keladi, bunday holda o'tin predmeti ma'nosi anglashiladi. Masalan: *Toshkent – tinchlik* shahri.

O'zbek tilida bosh kelishikdagi ot yana bir necha sintaktik vazifani bajaradi.

1.Kesim vazifasida keladi: *Ilm – insoniyat gavhari (Bedil)*.

2.Izohlovchi vazifasida keladi: *Navro 'zda ona tabiat uyg'onadi*.

3.Sifatlovchi vazifasida keladi: *Po'lat pichoq qinsiz qolmas (Maqol)*.

Bunda bosh kelishik shaklida kelgan ot boshqa ot oldida kelib, *qanday? qanaqa?* so'roqlaridan biriga javob beradi.

4. Hol vazifasida keladi: *Yulduzlar chaman-chaman yonadi (O).*

5. Undalma vazifasida keladi: *Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot!* Undalma vasifasida kelgan bosh kelishikdagi ot gap bo'laklari bilan grammatik jihatdan bog'lanmaydi.

6.Nominativ (atov) gap vazifasida keladi: *Subhidam. Quyosh yotog'idan bosh ko'tardi (T.Q.)*.

Bundan tashqari bosh kelishikdagi otlar ko'makchi shaklda kelib to'ldiruvchi va hol vazifasini ham bajaradi. Masalan: *Ignal bilan quduq qazib bo'lmas (Maqol)*. *Yuksak quyosh kabi, yuksak oy kabi. Sep bilan bezalsin yurtning fazosi (Uyg'un)*.

Qaratqich kelishigi biror predmetning shu kelishikdagi otdan anglashilgan predmetga yoki shaxsga qarashli ekanligini ifodalaydi. Qaratqich kelishigida kelgan ot *kimning? nimaning? qaerning?* kabi so‘roqlardan biriga javob beradi. –*ning* affiksi bilan shakllanadi. Masalan: *Bilim va donishmandlik insonning bezagidir (A.Navoiy)*.

Ba’zan she’riyatda qaratqich kelishigi egalik affiksidan so‘ng –n shaklida ham qo‘llanadi: *Har bolam ufurgan nafasin atrii. She’rimning eng yetuk, eng yaxshi satri (G’.G’ulom)*.

Qaratqich kelishigidagi ot egalik affiksini olgan ot bilan grammatik jihatdan bog‘lanib, gapda aniqlovchining turi qaratuvchi vazifasida keladi. Qaratqich kelishigidagi so‘z qaratuvchi, unga bog‘lanib kelgan egalik affiksini olgan ot esa qaralmish sanaladi. Masalan: *Guruchning kurmagi bor, yomonning to‘g’mog‘i bor (Maqoli)*.

Qaratqich kelishigi ikki xil – belgili yoki belgisiz shaklda qo‘llanadi.

Qaratqich kelishigi –*ning* (-n) affiksi bilan qo‘llansa, belgili sanaladi. Belgili qaratqich kelishigidagi ot aniq qarashlilik ma’nosini ifodalaydi: *daraxtning ildizi, onaning baxti* kabi.

Qaratqich kelishigi –*ning* affiksi bilan qo‘llanmasa, belgisiz sanaladi: *umid uchquni, bahor fasli* kabi. Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o‘zi bog‘lanib kelgan ot anglatgan predmetning qaratqich kelishigidagi ot anglatgan predmetga aloqador hodisa ekanligini ifodalaydi.

Belgisiz qaratqich kelishigidagi ot o‘zi bog‘langan ot bilan ma’no va grammatik jihatdan juda zich bog‘langan bo‘lib, ular orasiga boshqa so‘z kiritish mumkin emas.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgili qo‘llanadi:

1.Qaratqich kelishigidagi ot shaxs otlari bo‘lganda: *Zulfiyaning xati, talabaning bahosi kabi*.

2.Butunning qismini anglatgan otlar: *uzukning ko‘zi, stolning oyog‘i*.

3.Qaratqich kelishigidagi so‘z o‘zi bog‘latgan otdan anglashilgan predmet bilan o‘zaro genetik aloqada bo‘lsa: *buvining nevarasi, sherning bolasi*.

4.Qaratqich kelishigidagi so‘z manba ma’nosini ifodalaganda: *olimning ma’ruzasi, talabaning fikri*.

5.Qaratqich kelishigidagi so‘z bilan qaralmish o‘rtasida boshqa so‘zlar kelganda: *shaharning baland imoratlari, yozning issiq shamoli* kabi.

6. Qaratqich kelishigida ot o‘zining maxsus aniqlovchisiga ega bo‘lganda: *alo‘chi o‘quvchining hulqi* kabi.

7. Qaratqich kelishigidagi so‘z tarkibida –*lar* ko‘plik affiksi qo‘llanganda: *qizlarning raqsi, gullarning hidni* kabi.

8. Qaralmish otlashgan so'zlar bilan ifodalanganda: *olmaning shirini. so'zning ozi. do'stlearning uchtasi* kabi.

Qaratqich kelishigi quyidagi hollarda belgisiz qo'llanadi:

1. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot abstrakt otlar bilan ifodalanganda: *muhabbat sehri. bilim manbai. ilm ahli. tafakkur gulshani* kabi.

2. Qaratqich va qaralmish munosabatidagi otlar payt ma'nosini anglatganda: *bahor fasli. oqshom payti. tong chog'i. yakshanba kuni* kabi.

3. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot ifodalagan predmetning qaralmish ifodalagan predmetga umumiy xosligini bildirganda: *ipak qurti. er islohoti* kabi.

4. Qaratqich kelishigi shaklidagi ot nomiga qo'yilgan, atab qo'yilgan otlar bilan ifodalanganda: *Navoiy teatri. Orol dengizi. Toshkent shahri* kabi.

5. Qaratqich kelishigi shaklidagi otlar bir-biriga tobe holda birin ketin kelganda, eng so'nggisidagi oldingilari belgisiz shaklda qo'llanadi: *Toshkent Davlat pedagogika universiteti. boshlang'ich ta'lim va defektologiya fakulteti boshlang'ich ta'lim bo'limining talabasi* kabi.

Tushum kelishigi ot ish-harakatni o'z ustiga olgan predmetni anglatadi. Tushum kelishigidagi ot, odatda, ish-harakatni o'z ustiga olgan predmetni, ya'ni ob'ekt ma'nosini ifodalaganda kimni? nimani? so'rog'iga javob beradi: *Hayot harakatni talab qiladi (Arastu).*

Tushum kelishigidagi otning negizi o'rinni ma'nosini anglatsa, qaerni? so'rog'iga javob beradi: *Hujrani yasatganmisan?* (*A.Qahhor*). *To'rtta karnay. oltita surnayning shovqini ko'kni tutdi* (*O.*).

Tushum kelishigi –ni affaksi bilan shakllanadi: *Ulug' kishilarni mehnat etiltiradi* («*Tafakkur gulshani*»).

Ba'zan she'riyatda egalik affiksidan so'ng –n shaklida ham uchraydi: *Olmazorlar gulin to'kadi. Meva bog'lab shoxin bukadi* (*H.O.*).

Tushum kelishigida kelgan ot fe'l bilan bog'lanadi va gapda asosan, vositasiz to'ldiruvchi vazifasini bajaradi.

Tushum kelishigi ham qaratqich kelishigi singari 2 xil shaklda qo'llanadi: belgili tushum kelishigi va belgisiz tushum kelishigi.

Belgili tushum kelishigi shaklidagi ot –ni (-n) affiksini olgan holda keladi: *Xushro'yning rahmsiz muhokamasidan oqqan bu haqiqatlar Zaynabni yig'latdi* (*A.Qodiriy*).

Belgisiz tushum kelishigi shaklidagi otda esa –ni affaksi qo'llanmaydi: *Gul tufayli tikan suv ichar* (*Maqol*).

Tushum kelishigining ham belgili va belgisiz shaklda qo'llanishi ma'no talabi va grammatik holatga ko'ra belgilanadi. Belgisiz tushum

kelishigidagi otning tushum kelishigida ekanligi uning mazmunidan va fe'lga bog'lanishidan bilinib turadi.

Belgisiz tushum kelishigidagi ot fe'l kesim bilan juda zich bog'langan bo'lib. ular orasiga boshqa so'zni kiritib bo'lmaydi: *Nazira singlisiga xat yozdi*.

Tushum kelishigi quyidagi hollarda faqat belgili qo'llanadi:

1.Tushum kelishigi shaklidagi ot atoqli ot bilan ifodalangan holda: *Saidani o'z qanoti ostiga oldi* (*A.Qahhor*).

2.Tushum kelishigidagi ot payt bildiruvchi otlar bilan ifodalansa: *Zulfiya ta'tilni yaxshi o'tkazdi*.

3.Tushum kelishigidagi ot o'z aniqlovchisiga ega bo'lsa: *Bu kuchli irodani, bu jahoniy qudratni har kimki mensimasa, o'ziga-o'zi zolim (G'.G'ulom)*.

4.Tushum kelishigidagi ot bilan uni boshqargan fe'l o'rtasida boshqa so'zlar kelsa: *Bog'ni bir bog'bon yaratadi. Ming odam bahramand bo'ladi (Hikmatlar xazinasi)*.

5.Tushum kelishigi shaklidagi ot, ya'ni kelishik affiksidan oldin egalik affiksi bo'lsa, belgili qo'llanadi: ... *Uzoq vaqt hayotda yo'lini topolmay yuribdi* (*A.Qahhor*).

Shuningdek, boshqa so'z turkumlari (olmosh, fe'lning harakat nomi shakli, otlashgan so'zlar) faqat belgili tushum kelishigi shaklida keladi.

Jo'naliш kelishigidagi ot ish-harakat yo'nalgan predmetni, shuningdek, harakatning bajarilish payti. ish-harakatning bajaralishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. Otlarda jo'naliш kelishigining asosiy ma'nosi harakatning yo'naliш nuqtasini ifodalashdir. Ob'ekt, payt, sabab, maqsad kabi ma'no xususiyatlarining ifodalanishi bu kelishik shaklini olgan va uni boshqargan so'zning leksik ma'nosiga bog'liq. SHu ma'nolariga ko'ra jo'naliш kishilik shaklidagi ot *kimga? nimaga? qayerga? qachon?* kabi so'roqlarga javob beradi.

Jo'naliш kelishigi -ga affiksi bilan shakllanadi: daftarga, osmonga kabi. Lekin so'z negizi k tovushi bilan tugasa, -ka shaklida: q tovushi bilan tugasa, -qa shaklida qo'shiladi: *terak-terakka, qishloq-qishloqqa* kabi.

Jo'naliш kelishigidagi otlar quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

1.Harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatganda, *kimga? yoki nimaga? so'rog'iga* javob bo'ladi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi: *Mahmadona, valdirovchi odam ochiq bir maktubga o'xshaydi* (*Oz-oz o'rganib dono bo'lur*).

2.Harakatning yo'naliш o'rmini anglatganda, *qaerga? so'rog'iga* javob bo'ladi va o'r'in holi vazifasida keladi: *Qishloqqa shahar tutash*.

ikkov hirga hamnafas (G'.G'ulom). Inson agar jahl qilsa osmonni ham verga olib tushudi (Bedil).

3.Harakatning bajarilishi vaqtini anglatganda qachon? so'rog'iga javob bo'ladi va payt holi vazifasida keladi: *To'y ko'klamga belgilandi.*

Shuningdek, jo'naliш kelishigi shakli fe'lning harakat nomi, otlashgan sifatdoshlarga qo'shilib harakatning bajarilish sababi va maqsadini anglatib, *nega? nima maqsadda?* so'roqlariga javob beradi va gapda sabab, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Men Farg'onadan ataylab siz bilan ko'rishishga, rozi bo'lsangiz, otpuska ichida to'y qilishga kelgan edim (Oydin). Turmushning qaynab turgan joyiga tushib qolganimga xursandman (A.M.).*

O'rin-payt kelishigidagi ot ish-harakatning bajarilish o'mini, paytini va ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. Bu kelishik shaklidagi ot qanday leksik ma'noni anglatishiga qarab o'rin, payt, ob'ekt ma'nolari haqida gapiriladi. SHu ma'nolariga ko'ra o'rin-payt kelishigi shaklidagi ot kimda? nimada? qaerda? qachon? kabi so'roqlarga javob beradi. O'rin-payt kelishigi –da affiksi bilan shakllanadi: *Sada tagidagi hovuzning zilol suvida yaproqlar suzadi (S.Z.). Ayvonda bosma guli bo'z ko'rpa yopilgan pastakkina tanchada qizlar o'tiradi (O.). SHavvozlarda shuncha hunar bor ekan-ku, bilmay yurgan ekanmiz (H.N.).*

O'rin-payt kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1.Ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatib, kimda? nimada? so'rog'iga javob beradi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Bolaga otaning mehnati singgan bo'lsa, so'ng u bolaning hulq-atvorida bilinadi (YUsuf Xos Hojib).*

2.Ish-harakatning bajarilish o'mini anglatib, qaerda? so'rog'iga javob beradi va gapda o'rin holi vazifasini bajaradi: *Vohidlarning qishlog'i-da boshqa erlarda juda kam uchraydigan halim va shirin olma bor. (O.Y.)*

3.Ish-harakatning bajarilish paytini anglatib, qachon? so'rog'iga javob beradi va gapda payt holi vazifasini bajaradi: *Bahorda shaftoli gullari ko'm-ko'k maysalar ustida to'kilib qoladi (M.I.).*

4.Ish-harakatning bajarilish holatini anglatib, qanday? so'rog'iga javob beradi va gapda ravish holi vazifasini bajaradi: *Ular musiqani chuqur sukutda tinglar edi (O.).*

Ba'zan predmet yoki hodisaning bo'lish o'mini, yoshini, holatini ifodalab, *qayerda? nechada? kimda? nimada?* so'roqlaridan biriga javob berib, gapda kesim vazifasini bajaradi: *Singlim uyda. Barno yigirma yoshda. Kuch birlikda.*

Chiqish kelishigi shaklidagi ot ish-harakatning kelib chiqish o'rni, manbai, payti, sababi, holati yoki ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. SHu ma'nolariga ko'ra chiqish kelishigi shaklidagi ot *kimdan?* *nimadan?* *qayerdan?* *qachondan?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. Chiqish kelishigi –dan affiksi bilan shakllanadi: *Inson-ga bilimdan durustroq biror narsa topilmaydi* («*Hikmatlar xazinasi*»).

Chiqish kelishigidagi ot gapda quyidagi sintaktik vazifalarda keladi:

1. Harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni, bir predmetni boshqa bir predmet bilan chog'lshtirish ma'nolarini anglatib, kimdan? nimadan? so'rog'iga javob beradi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi:

*Ilmdan bir shu 'la dilga tushgan on,
Shunda bilursankim, ilm bepoyon (Firdavsiy).*

2. Harakatning boshlanish o'rni, payti, harakatning bajarilish holati, sababini anglatib, *qayerdan?* *qachondan?* *qanday?* *nega?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi va gapda o'rin, payt, holat, sabab holi bo'lib keladi: *Ulug' musavvir Kamoliddin Behzod hali yoshlikdan Hazrat Mirning tarbiyalari bilan ulg'aydilar (P.Q.). Zumrad ignani palakka to'g'nadi-da, o'rnidan turdi (O.) Umaralining yurakdan yozgan iliq so'zлari uning ko'nglini shodlikka to'ldirib yubordi (O.). El tikilar va sevinchidan javdiraydi ko'zlarida yosh (H.O.).*

3. *Kimdan?* yoki *nimadan?* kabi so'roqlarga javob berib, gapda kesim vazifasida keladi: *Shaxnoza, zeriknaydigan bo'ldingiz, bu onangiz havaskor alpinistlardan ekan (S.Abdullayeva).*

6 -§. Otlarning yasalishi

Hozirgi o'zbek tilida ot so'z turkumi lug'at tarkibida mavjud bo'lgan so'zlarning miqdorini tashkil qiladi. Chunki ot so'z turkumi boshqa so'z turkumlariga nisbatan yangi so'zlar hisobiga tez boyib boradigan turkumdir.

O'zbek tilida ot morfologik, sintaktik va abbreviatsiya usullari bilan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko'ra so'z negiziga maxsus ot yasovchi affikslarni qo'shish bilan yangi ot yasaladi. Ot yasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil so'z turkumlari, shuningdek, modal va taqlid so'z negizlaridan yasaladi.

Morfologik usul bilan ot yasovchi affikslar ma'no jihatdan quyidagi guruhdagi otlarni yasaydi:

1.Shaxs va kasb-hunar otlarini yasovchi affikslar.

2.Narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasovchi affikslar.

3.O'rin-payt otlarini yasovchi affikslar.

4.Abstrakt ot yasovchi affikslar.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo'shilib, negizdan anglashilgan predmet bilan bog'liq shaxs otlarini va ma'lum bir soha, kasb bilan shug'ullanuvchi kasb-hunar otlarini yasaydi.

Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

-chi: tarbiyachi, terimchi, sportchi, tijoratchi, navbatchi

-dosh: fikrdosh, kursdosh, zamondosh, suhbatdosh, muallifdosh

-gar,-kor: zargar, kimyogar, g'allakor, san'atkor

-bon:,-boz: bog'bon, darvozabon, darboz, bedanaboz

-paz: oshpaz, somsapaz, kabobpaz

-kash: suratkash, aravakash, mehnatkash

-dor: chorvador, mulkdor

-shunos: tilshunos, tuproqshunos, tabiatshunos

-xon: kitobxon, gazetxon, g'azalxon

-soz: mashinasoz, traktorsoz, soatsoz

-do'z: do'ppido'z, etikdo'z, mahsido'z, gilamdo'z

-xo'r: choyxo'r, oshxo'r.

Shaxs va kasb-hunar oti yasovchi affikslardan -chi eng mahsuldor ot yasovchi affiks sanaladi.

Yuqorida qayd etilgan -kash, -xo'r, -paz, -do'z, -boz, -gar, -soz, -xon, -shunos so'z yasovchi affikslari tojik tilida fe'l o'zaklari bo'lib, o'zbek tilida so'z yasovchi affiks vazifasini bajaradi.

Narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasovchi affikslari, asosan, fe'l negiziga qo'shilib negizdan anglashilgan ish-harakat va holatning natijasi bo'lgan yoki ish-harakatni bajarish uchun qo'llaniladigan narsa, qurol otini yasaydi. Kam hollarda ot, sifat, taqlid so'z negizlari narsa, qurol, o'lchov birligi otlarini yasashga asos bo'la oladi. Bu affikslar quyidagilar:

-k (-ik), -ak, -q (-iq, -uq), -oq: elak, kurak, teshik, pirpirak, bo'lak, bo'yoq, so'roq, chopiq, topshiriq, yutuq, o'roq kabi.

-gich (-g'ich, -kich, -qich): suzgich, o'chirg'ich, qirg'ich, ko'rsatkich, tutqich, qisqich.

-gi (-ki,-qi,-g'i,-g'u): supurgi, kulgi, tepki, chopqi, tutatqi, yoqilg'i, cholg'u.

-m (-im,-um): to'plam, tishlam, chimdim, kiyim, unum.

-ma: qiyma, qatlama, dimlama (mahsulot nomi), tenglama, ayirma (matematik terminlar). isitma, jamg'arma.

- don: qalamdon, guldon.
 - indi: yuvindi, chirindi, qirindi.
 - qin (-qun, -g'in, -g'un): to'lqin, toshqin, uchqun, yong'in, yulg'un.
 - in (-un, -on): yig'in, tugun, to'zon.
 - ak (-oq): qarsak, varrak, qaltiroq.
 - a: sharshara, jizza.
 - os: gulduros, chuvvos.
 - gak (-kak): ilgak, eshkak.
 - doq: qovurdoq.
 - moq (-mak): quymoq (ovqat turi), chertmak.
 - cha: qizilcha, olacha.
 - chiq: yopinchiq.
 - ildoq: shaqildoq.
 - machoq: bekinmachoq, tortishmachoq.
 - noma: taklifnama, tashakkurnoma, vasiyatnama.
- Yuqorida sanalgan affikslardan –a, -os, -gak, -doq, -moq, -cha, -chiq, -ildoq, -machoq affikslari ot yasashda kam unum so'z yasovchi affikslar sanaladi.

O'rinn-joy oti vasovchi affikslar, asosan, ot negiziga qo'shilib, negizdan anglashilgan predmet mavjud bo'lgan, ekiladigan, dam oladigan, yashaydigan o'rinn-joy otini yasaydi. Bu affikslarga quyidagilar kiradi:

- zor: olmazor, gulzor, bug'doyzor
- loq: o'tloq, toshloq, qumloq
- iston: O'zbekiston, guliston, qabriston
- goh: oromgoh, sayilgoh
- xona (affiksoid): choyxona, oshxona, yotoqxona, sartaroshxona
- qoq: botqoq (fe'l negizidan yasalgan o'rinn-joy oti).

Abstrakt ot vasovchi affikslar ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, ba'zan modal so'z negizlariga qo'shilib, negiz anglatgan tushuncha bilan bog'liq abstrakt ma'nodagi ot yasaydi. Bular quyidagilar:

-lik (-liq): go'zallik, mardlik, yaxshilik (ot negizidan yasalgan); ko'plik, tezlik (ravish negizidan); birlik, yuzlik (son negizidan); qarindoshlik, bolalik (ot negizidan); o'zlik, manmanlik (olmosh negizidan); yo'qlik, borliq (modal so'z negizidan).

-ch (-inch): sevinch, quvонch, tayanch, qo'rqinch (fe'l negizidan yasalgan)

-chilik, -garchilik: pillachilik, temirchilik, ipakchilik, odamgarchilik (ot negizidan), xursandchilik (sifat negizidan), yo'qchilik (modal so'z negizidan yasalgan).

-gilik, -kilik: ko'rgilik, ichkilik (fe'l negizidan yasalgan).

Sintaktik usul bilan ot yasash. Bu usulga ko'ra ikki va undan ortiq so'z shakllari Biron qolipda birikib, bir predmetni anglatadigan yangi ot yasaladi.

Sintaktik usulga ko'ra qo'shma va juft otlar yasaladi.

Qo'shma ot ikki va undan ortiq so'zning birikishidan hosil bo'lib, bir predmetni anglatadigan yangi ot. Qo'shma ot tarkibidagi so'zlar dastlab ma'-no va grammatik jihatdan tobelanish yo'li bilan (qo'shimcha aniqlov-chi+aniqlanmish) tuzilgan so'z birikmasi bo'lib, keyinchalik shu sintaktik munosabatning yo'qolishi natijasida bir tushunchani, yangi bir predmetni ifoda etadi: *ko'zoynak, belbog*, *o'rinnbosar* kabi. Qo'shma ot bir bosh urg'u bilan aytildi.

Qo'shma ot qismlari orasidan quyidagi sintaktik munosabatlarning yo'qolishi natijasida hosil bo'ladi:

1. Aniqlovchi+aniqlanmish: *bilaguzuk, achchiqtosh, oshqozon, toshko'mir, bedapoya, so'zboshi, Beshariq, Kattaqo'rg'on.*

2. Ega+kesim: *Soykeldi, qoryog'di.*

3. To'ldiruvchi+kesim: *dunyoqarash, kungaboqar, muzyorar, othoqar, ish tashlash.*

4. Hol+kesim: *besh otar, iskabtopar, bosvoldi.*

5. Kesim+undalma: *Yoriltosh, ochildasturxon.*

O'zbek tilida rus, tojik va boshqa tillardan o'zlashgan parovoz, aeroport, dushanba, chorshanba, obdasta kabi otlar kelib chiqishiga ko'ra qo'shma ot bo'lsa-da, o'zbek tilida qo'shma ot ekanligi anglashilmaganligi tufayli sodda ot deb qaraladi.

Juft ot bir xil grammatik shaklda kelgan ikki so'zning grammatik jihatdan teng bog'lanishidan tuzilgan jamlovchi, bir umumiy ma'noni anglatadigan yangi ot. Juft ot qismlari orasidagi tenglik munosabati yozuvda chiziqcha bilan ko'rsatiladi. Bunday juft otning qismlari 2 xil bog'lanadi: a) bog'lovchilarsiz: ota-on, gul-lola; b) bog'lovchi vazifasidagi -u, -yu yuklamalari yordamida: *tog'-u tosh, olma-yu o'rik* kabi.

Juft ot qismlari bir so'z turkumiga oid bo'lib, qismlarining har biri o'z urg'usiga ega bo'ladi. Juft otlarning ma'nosi qismlar ma'nosining yig'indisidan kelib chiqadi: kuch-quvvat, aql-xush, ota-on.

Juft ot tarkibidagi qismlar quyidagi ma'no munosabatlarini ifodalaydi:

Har doim ham ikkita otning juftlanishidan yangi ot yasala bermaydi. Juft so'zning turkumini qismlarning qaysi turkumdan ekanligiga qarab emas, balki juft so'zning butunligicha qanday ma'no anglatishiga qarab aniqlash kerak bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, quyidagi turkum so'zlar juftlanib, ot yasaladi:

1. Ot: *yor-birodar, to 'y-tomosha.*
2. Sifat: *oq-qora, issiq-sovuq.*
3. Ravish: *kum-ko'st.*
4. Sof fe'l: *ur-yiqit, keldi-ketdi.*
5. Fe'lning harakat nomi shakli: *yurish-turish, yozuv-chizuv.*
6. Taqlidiy so'zlar: *adi-badi, qiy-chuv.*

Juft otlar quyidagicha yasaladi:

1.Juft otning har ikala qismi mustaqil ma'noli so'zlardan tuziladi: o'yin-kulgi, opa-singil

2.Juft otring bir qismigina mustaqil ma'noga ega bo'ladi: kiyim-kechak, bozor-o'char

3.Juft otning har ikki qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmasan so'z bo'lishi mumkin: g'ala-g'ovur, dali-g'uli.

Juft otlar takrorlangan holda kelishi mumkin, lekin bunday ot yasama ot sanalmaydi: choy-poy, ish-pish, don-dun kabilar. Bunday just otlar modal ma'no ifodalaydi.

Abbreviatsiya usuliga ko'ra turg'un so'z birikmalarini turli usullar bilan qisqartish orqali qisqartma ot hosil qilinadi. Qisqartma otlar abbreviaturalar deb yuritiladi. Bu usul bilan so'z yasash o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashtirilgan bo'lib, nutqda ixchamlikka erishish maqsadida qo'llaniladi.

Hozirgi kunda rus tilidan aynan o'zlashtirilgan bir qator qisqartma otlar bir qatorda rus tilidagi qisqartma otlarning o'zbek tilidagi shakli ishlatalmoqda. *GES, ZAGS – aynan o'zlashtirilgan, VAK – Vissaya Attestatsionnaya Komissiya, OAK – Oliy Attestatsiya komissiyasi, GA – gosudarstvennaya attestatsiya – DA – davlat attestatsiyasi* kabilar o'zbekcha qisqartma shakli hosil qilingan. Shuningdek, o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlari asosida yasalgan yangi qisqartma otlar lug'at tarkibidan joy olmoqda: *DTM, DAN, O'zFA* kabi.

Qisqartma otlar tuzilish jihatdan quyidagicha bo'ladi:

1.Qisqartirilayotgan so'zlarining birinchi tovushlaridan tuziladi: *BMT (Birlashgan millatlar tashkiloti), XXR (Xitoy Xalq Respublikasi), DTM (Davlat test markazi); DAN (davlat avtomobil nazorati).*

2.Qisqartirilayotgan so'zning bosh qismi va keyingi so'zlarining birinchi tovushlaridan: *ToshDIU (Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti), O'zFA (O'zbekiston Fanlar Akademiyasi).*

3.Birinchi so'zning bosh qismi va keyingi so'z to'liq olinadi: *pedkolledj (pedagogik kolledj), pedamaliyot (pedagogik amaliyot).*

4.So'zlarining bosh qismlaridan: *Toshunivermag (Toshkent universal magazini), ...*

7 -§. Otlarda modal shakl yasalishi

Otlarda so'z o'zgarish, so'z yasalish xususiyatlari bir qatorda modal shakl yasash hodisasi ham mavjud.

Otlarning leksik ma'nosiga qo'shimcha modal ma'no qo'shilishi bilan hosil qilinadigan shakl modal shakl yasash deyiladi. Otlar o'z leksik ma'nosiga qo'shimcha kichraytish, erkalash, hurmat, kuchaytirish, guman, noaniqlik kabi modal ma'nolarni ifodalaydi.

Otlarda bu modal ma'nolar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik usul va takrorlash usuli.

Morfologik usulga ko'ra otning leksik ma'no ifoda etuvchi qismiga modal shakl yasovchi affikslarni qo'shish orqali modal ma'no yasaladi. Bu usulga ko'ra otlarning kichraytish, erkalash, hurmat kabi modal shakkllari hosil qilinadi.

Otlarda modal shakl yasovchi affikslarga quyidagilar kiradi:

-cha: *qizcha, uycha*

-chak, -choq: *kelinchak, qo'zichoq, toychoq*

-loq, -aloq: *joyloq, bo'taloq, qizaloq*

-gina: *bolagina, qizgina*

-xon, -jon, -oy, -boy: *otaxon, onajon, Ra'noxon, Yulduzoy, Karimboy*.

Otni maxsus takrorlash yo'li bilan guman, kamsitish, umumlashtirish, noaniqlik kabi modal ma'nolar yasaladi. Bu usulga ko'ra modal shakl hosil qilishda takrorlanuvchi qismda turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi:

1.Ot unli tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qism boshqa p, m, s, ch, d, j, t tovush orttiriladi: *un-pun, ot-pot, o'rik-mo'rik, irim-sirim, irim-chirim, imi-dimi, alang-jalang* kabi.

2.Ot undosh tovush bilan boshlanganda, takrorlanuvchi qismdagи birinchi undosh p, m, s, ch, b tovushlaridan biri bilan almashtiriladi: *loy-poy, mosh-posh, non-pon, bosh-mosh, poda-moda, patir-satir, meva-cheva, g'idi-bidi* kabi.

3.Otning takrorlanuvchi qismida keng va cho'ziq unli qisqa va tor unli bilan almashadi: *don-dun, xashak-xushak* kabi.

4.Takrorlanuvchi qismda birinchi undosh ham, keng unli tovush ham almashadi: *latta-putta* kabi.

Ba'zan otning o'zi aynan hech o'zgarishsiz takrorlangan holda qo'l-lanib, kuchaytirish ma'nosini hosil qiladi: *tog'-tog', xirmon-xirmon* kabi.

Turkumdan turkumga ko'chish vositasida ot yasalishi (semantik usul). 1) sifatdan otga ko'chish: *o'g'il* (bola), *qiz* (bola), *ayol* (kishi), *chol*

(odam); 2) fe'lidan otga ko'chish: *kelajak* (O'zbekiston kelajagi buyuk davlatdir); 3) juft fe'llar otga ko'chadi: *keldi-ketdi*, *oldi-sotdi*, *qo'yidi-chiqdi*.

So'zlarni takrorlash yordamida ot yasash. *Lik-lik* (ko'kat turi), *pat-pat* (mototsikl), *bog'cha-bog'cha* (o'yin), *yugur-yugur* (shoshilish), *biyovbiyov* (qush), *shaqshaq* (qush).

8 -§. Otlarning tuzilish jihatdan turlari

Otlar tuzilishi jihatdan sodda ot, qo'shma ot, juft ot, qisqartma otlarga bo'linadi.

1. Sodda ot bir o'zak morfemadan tashkil topadi: *daraxt*, *kitoblar*, *gulzor*, *uycha* kabi.

2. Qo'shma ot ikki va undan ortiq o'zak morfemaning birikishidan hosil bo'ladi: *belbog'*, *atirgul*, *oqsoqol* kabi.

3. Juft ot ikki o'zak morfemaning o'zaro teng bog'lanishidan tuziladi: *aka-uka*, *o'y-xayol*, *temir-tersak* kabi.

4. Qisqartma otlar birikma qismlarini qisqartish yo'li bilan tuzilgan otlar: *AQSH*, *MDH*, *O'zMU* kabi.

5. Takroriy otlar: *choy-poy*, *in-iniga*, *tomir-tomiriga*, *don-dun*, *irim-sirim*, *yor-yor* (qo'shiq nomi).

Juft va takroriy otlar orasiga chiziqcha qo'yib yoziladi.

Agar juft otlar o'ttasida ikki otni bir-biri bilan bog'laydigan *u*, *yu* tovushlari bo'lsa, kirilcha yozuvda chiziqcha qo'yilmaydi: *Onayu bola-gulu lola*. Takroriy otlar bir otni takrorlash yordamida hosil qilinadi: *Aytilgan so'zlar jon-jonidan o'tib ketdi* Tilimizda takrorlangan, so'zning boshida kelgan undosh *p* eki *m* undoshidan biriga almashadigan yoki unli tovushdan oldin *p* tovushi orttiriladigan *choy-poy*, *non-pon*, *qop-mop*, *osh-posh*, *pul-mul* kabi takroriy otlar ham bor.

Ot tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	uning shaxs-soni aniqlanadi.
2. Ma'no turi (atoqli va turdosh otlar, turdosh otlar-ning turlari).	6. Kichraytirish, erkalash. hurmatlash ma'nolari bo'lsa, aniqlanadi.
3. Birlik yoki ko'pligi (soni)	7. Tuzilish turi.
4. Kelishigi.	8. Tub yoki yasamaligi.
5. Egalik qo'shimchasi bo'lsa.	9. Gapdag'i sintaktik vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Ot turkumining ta'rifi va so'roqlarini ayting, misollar keltiring.
2. Otlarning xususiyatlari va gapdag'i vazifalarini ayting.
3. Turdosh otlar deb qanday otlarga aytildi?
4. Qanday tushunchani ifodalashiga ko'ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
5. Birlik shaklda ko'plikni ifodalash-ifodalamasligiga ko'ra turdosh otlarning turlari haqida gapiring.
6. Atoqli otlarning ta'rifi va turlari haqida gapiring.
7. Turdosh otlarning atoqli otlarga, atoqli otlarning turdosh otlarga o'tishiga misollar keltiring.
8. Ottardagi birlik ma'nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
9. Ottardagi ko'plik ma'nosi qanday vositalar yordamida ifodalanadi?
10. Qanday otlar faqat birlikda qo'llanadi?
11. Faqat birlikda qo'llanadigan otlarga -lar qo'shimchasi qo'shilsa, qanday ma'no ifodalanadi?
12. -lar qo'shimchasi yana qanday turkumdagi so'zlarga qo'shiladi va qanday ma'nolarni ifodalaydi?
13. Otlarning turlanishi deganda nimani tushunasiz?
14. Kelishiklarni qo'shimchalari bilan aytib bering.
15. Qaysi kelishikdagi otlar qanday so'zlarga bojlanishi haqida gapiring.
16. Belgili va belgisiz kelishiklar haqida gapiring.
17. Qaysi kelishik qo'shimchalari qisqaradi?
18. Egalik qo'shimchalari qanday ma'noni ifodalaydi?
19. Egalik qo'shimchalari bilan bojliq tovush o'zgarishlari haqida gapiring.
20. Kichraytirish, erkakash va hurmatlash ma'nolarini ifodalovchi qo'shimchalarni misollari bilan sanab ko'rsating

SIFAT

I -§. Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning doimiy, o'zgarmas belgisini ifodalaydigan so'zlar sifat deyiladi.

Sifat mustaqil so'z turkumi sifatida uch xil belgiga ega:

1. Leksik-semantik belgisi. Sifat belgi ma'nosini bildiradi.
2. Morfologik belgisi: Sifat *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi. Sifat ifodalaydigan belgi tushunchasi keng bo'lib, ma'nosiga ko'ra bir necha guruhga ajratiladi:

a) rang-tus ma'nosini bildiradigan sifatlar: *oq*, *qizil*, *sariq*, *havo rang*, *kul rang*, *yashil*, *zangori*;

b) hajmi ma'nosini bildiradi: *keng*, *tor*, *baland*, *past*, *uzun*, *chuqur*, *yirik*, *mayda*;

d) shakl va ko'rinish ma'nosini bildiradi: *dumaloq*, *yassi*, *egri*, *qiyshiq*, *do'ng*;

e) maza-ta'm ma'nosini bildiradi: *shirin*, *achchiq*, *nordon*, *sho'r*, *taxir*, *chuchmal*, *bemaza*:

f) xarakter-xususiyat ma'nosini bildiradi: *muloyim*, *odobli*, *shirinso'z*, *chaqqon*, *sho'x*, *yalqov*, *dangasa*, *chechan*, *qo'rs*, *qaysar*. Xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlar ijobjiy yoki salbiy xususiyatlarni ifodalaydi;

j) hid ma'nosini bildiradi: *sassiq*, *qo'lansa*, *badbo'y*, *xushbo'y*, *muattar*;

h) holat ma'nosini bildiradi. Holat bildiruvchi sifatlar ikki xil bo'ladi:

1) psixik holatni ifodalaydi: *xursand*, *xafa*, *shod*, *kasal*, *injiq*;

2) tabiiy holatni ifodalaydi: *yosh*, *qari*, *keksa*.

Sifat belgini bevosita yoki bavosita ifodalaydi. Predmetning doimiy belgisini bildiradigan belgini bevosita ifodalaydigan sifatlar asliy sifat deyiladi. Sifatning yuqoridagi ma'no turlari sifatni bevosita ifodalaydi.

Asliy sifatlar belgini darajalab ko'rsata oladi: *katta*, *kattaroq*, *eng katta kabi*.

Juft sifatlar asosan asliy sifatlardan tarkib topadi: *yosh-qari*, *yaxshi-yomon* kabi.

Belgini bavosita, ya'ni biror narsa va hodisaga nisbat berish, o'xshatish orqali ifodalaydigan sifatlar **nisbiy sifat** deyiladi.

Nisbiy sifatlar boshqa so'z turkumlaridan yasaladi va xoslik, o'xshashlik, o'rin yoki paytga munosabat, mo'ljal ma'nolarini bildiradi:

a) xoslik ma'nosini ifodalaydigan sifat ot turkumidagi so'zga -iy, -viy qo'shimchasini qo'shish bilan yasaladi: *zamonitoriy, oilaviy, ma'nnaviy, sivosiy*;

b) o'xshashlik ma'nosini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so'zga -simon, -sifat birliklarini qo'shish bilan yasaladi: *odamsimon, hayvonsifat, devsifat*:

v) o'rin va payt ma'nolarini ifodalaydigan sifatlar ot turkumidagi so'zlarga -gi, -qi, -ki, -dagi affikslarini qo'shish bilan yasaladi: *qishki, vozgi, bahorgi, bulturgi, tushki, kechki*;

g) mo'ljallanganlik, xoslik, o'lchov ma'nolarini ifodalovchi sifatlar ot turkumidagi so'zlarga -lik affiksini qo'shish bilan yasaladi: *ko'rpalik, ko'rpachalik, toshkentlik, ko'yaklik*.

Sifat ba'zan ravish o'mida qo'llanib, harakatning belgisini bildirishi mumkin: *ma'noli gapirmaq, chiroqli yozmoq, yaxshi o'qimoq* kabi.

Sifatning belgisini darajalab ko'rsatishi (*qizil, qizilroq, eng qizil, qip-qizil*), yasalish sistemasiga egaligi otlashishi uning morfologik belgilardan hisoblanadi.

3. Sifatning sintaktik belgisi. Sifat gapda otga, ba'zan fe'lga bitishuv usuli orqali bog'lanadi va o'zi bog'lanib kelayotgan so'zga tobelanadi.

Sifat otga bog'lanib kelganda, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Misol: *Biz do'stlarining eng yaxshi do'sti, dushmanlarning eng kuchli dushmani ekanligimizni ham oqil odamlar tushunsin.* (Y.Shukurov).

Sifat fe'lga bog'lanib kelganda vaziyat holi vazifasini bajaradi. Misol: *Yulduzlar odatdagidan ko'ra toza, kattaroq, yorqinroq ko'rindardi.* (P.Qodirov).

2 -§. Sifat darajalari

Predmetlardagi bir xil belgini miqdorga ko'ra nisbatlab farqlash hodisasi sifat darajasi deyiladi. Sifatlarda uch xil daraja bor:

1. Oddiy daraja. Predmetning belgisi boshqa predmetdagi xudi shunday belgiga qiyos qilinmasa, oddiy darajadagi sifat deyiladi. Oddiy darajadagi sifat belgining me'yorida ekanini ko'rsatadi va u maxsus ko'rsatkichga ega bo'lmaydi: *go'zal tabiat, shirin qovun, keng hovli*.

2. Qiyoziy daraja. Predmet belgisining boshqa predmetdagi xudi shunday belgidan ortiq yoki kam ekanligining ifodalaydigan sifatlar qiyoziy darajadagi sifat deyiladi. Qiyoziy daraja quyidagi usullar bilan hosil qilinadi:

1) morfologik usul. Oddiy darajadagi sifatga -roq affiksini qo'shish yordamida yasaladi. Bunda gap mazmunidan chog'ishtirish, qiyoplash

ma'nosi anglashilib turadi. Misol: *Shu lahzada unga Farhod har vaqtdagidan donoroq va hatto savlatliroq ko'rinib ketdi. Donoroq, savlatliroq* sifatlaridan oldin kelgan chiqish kelishigidagi so'z (har vaqtdagidan) qiyoslash mazmun munosabatini ifodalayapti. *O'shandan buyon halol dehqonchilik qiladi; o'rtadan ko'ra pastroq... xo'jaligi bor.* (*A.Qahhor*). Bu misolda *pastroq* so'zi belgining kamligi bildiryapti, qiyoslash ma'nosini o'rtadan ko'ra so'zlarini ifodalayapti.

2) leksik usul. Qiyosiy darajadagi sifat oldidan **sal, picha, och, bir oz, xiyol, aytarli** so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *sal baland, bir oz baland,*

3) leksik-morfologik usul: *picha kattaroq, xiyol achchigroq.*

4) fonetik usul. Unlilar cho'zib, undoshlar esa ikkilantirilib aytildi: *balaand, chuquur, tekkis* kabi.

3. Orttirma daraja. Predmetdagi belgining boshqa predmetdagи shunday belgiga nisbatan eng ko'p, oliv darajada ekanligini ifodalash orttirma daraja deyiladi. Sifatning orttirma daraja shakli quyidagi usullar bilan ifoda qilinadi:

1) leksik usul. Oddiy darajadagi sifat oldidan *eng, juda, nihoyatdu, behad, g'oyat, g'oyatda, hammadan* kabi so'zlarni keltirish bilan: *juda chiroqli, nihoyatda shirin, g'oyatda mehribon* kabi.

Leksik usulda ba'zan belgi bildiruvchi sifatlar o'mida boshqa so'zlar ishlatalishi mumkin: *zahar (garndori), olov (sho'x)*.

Sifat tovush o'zgarishlarisiz takrorlash orqali ham orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta, shirin-shirin*.

- sifat oldidan to'q, jiqqa, tim, g'irt kabi so'zlarni keltirish bilan: jiqqa ho'l, tim qora.

- sifat oldidan so'z birikmalari va iboralarni qo'llash orqali: haddan ziyod (chiroqli), quling o'rgilsin (jonon).

2) fonetik usul. Bunda sifatni tovush o'zgarishlari orqali takrorlash yo'li bilan.

- sifatning birinchi bo'g'ini ikkinchi bo'g'inidagi undosh bilan takrorlanadi: dum-dumaloq, pak-pakana, but-butun kabi.

- sifatni birinchi bo'g'inidagi p undoshi qo'shib takrorlanadi: sap-sariq, qip-qizil.

- sifatning oldindi ikki tovushi ajratilib, unga p,m tovushlaridan biri qo'shiladi va undan keyin so'zning o'zi takrorlanadi: yap-yangi, ko'm-ko'k.

- sifatning birinchi bo'g'inidan keyin -ppa shakli qo'shiladi: soppa-sog', to'ppa-to'g'ri.

3 -§. Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar

Sifat belgini ozaytirib yoki kuchaytirib ifodalashiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

- a) ozaytirma sifat;
- b) kuchaytirma sifat.

Ozaytirma sifat o'zakdan anglashilgan belgining me'yordan ozligini bildiradi. Ular morfologik va leksik usullar bilan yasaladi:

1. Morfologik usul. Sifatlarga -ish, -imtir, -mtir affikslarini qo'shib ozaytirma sifat hosil qilinadi: *ko'kish*, *qizg'ish*, *oqimtir*, *qoramtir*. -ish qo'shimchasi qo'shilgan ba'zi sifatlar o'zagida tovush o'zgarishlari sodir bo'ladi: *sariq+ish-sarg'ish*. Bu so'zda o'zakdag'i unlisi tushib qolgan, q undoshi g' undoshiga almashgan. *Qizil* sifatiga -ish qo'shilishi bilan o'zakdag'i -il tovushlari tushib, g' tovushi orttirilgan.

Sifatlarga -*gina*, -*kina*, -*qina* affiksleri qo'shilip, belgilarni kuchsizlanirish ozaytirishi mumkin. Bunda -k bilan tugagan sifatlarga -*kina*, -q bilan tugagan sifatlarga -*qina*, qolgan sifat shakllariga -*gina* affaksi qo'shiladi. Misol: *tuzukkina*, *oriqqina*, *sariqqina*, *kattagina*.

2. Leksik usul. Sifatning oldidan och, nim so'zlarini keltirish bilan belgi kamaytililadi: *och pushti*, *nimqizil*.

Kuchaytirma sifatlar o'zakdan anglashilgan belgining ortiqligini bildiradi. Kuchaytirma sifatlar leksik va morfologik usul bilan hosil qilinadi.

a) morfologik usul. Bu usulda sifatni tovush o'zgarishlari orqali takrorlash yo'li bilan:

- Sifatning birinchi bo'g'ini ikkinchi bo'g'inidagi undosh bilan takrorlanadi: *dum-dumaloq*, *pak-pakana*, *but-butun*

- Sifatning birinchi bo'g'iniga -p undoshi qo'shib takrorlanadi: *sap-sariq*, *qip-qizil*.

- Sifatning oldingi ikki tovushi ajratilib unga p, m tovushlaridan biri qo'shiladi va undan keyin so'zning o'zi takrorlanadi: *yap-yangi*, *ko'm-kok'*.

- Sifatning birinchi bo'g'inidan keyin ppa shakli qo'shiladi: *soppasog'*, *to'ppato'g'ri*.

b) leksik usul. Sifat tovush o'zgarishlarisiz takrorlanib orttirma daraja hosil qilinadi: *katta-katta*

Qiyosiy darajadagi sifat oldida ma'noni kuchaytiruvchi yana, yanada, yana ham so'zları kelishi mumkin: *yanada yaxshiroq*, *yana ham balandroq*, *yana jonliroq*.

4 -§. Sifatlarning otlashishi

Sifat turkumidagi so'zlar ba'zan ot turkumidagi so'zlarning ma'nosini ifodalab, uning vazifasini bajarib kelishi mumkin. Bunda sifat o'zining leksik va grammatik ma'nosini yo'qotib, predmetlik ma'nosini ifodalaydi. Gapda sifat bog'lanib kelayotgan otning tushib qolishi natijasida sifat uning predmetlik ma'nosini ham, morfologik belgisini ham, sintaktik vazifasini ham o'z ustiga oladi. Misol: *Yaxshi topib gapiradi*, *yomon qopib gapiradi* gapida yaxshi, *yomon* sifatlari tushib qolgan, kim? so'rog'iga javob bo'lgan, bosh kelishikdagi, ega vazivasidagi ot (*odam*) vazifasini bajargan. *Odam* oti gapda tushib qolgani tufayli yaxshi, *yomon* sifatlari otlashishgan. Bu hodisa gap tarkibida yuz bergen. Bunga nutqning ixchamlikka intilishi sabab bo'ladi. Sifatlarga oid so'zlarning hammasi ham otlashavermaydi. Asosan belgi-xususiyat bildiruvchi sifatlar, kishilarning laqabini bildiruvchi (tajang, maymoq, cho'tir, daroz) sifatlar, hayvonlarning tusini bildiruvchi (saman, to'riq, bo'z, qashqa) sifatlari otlashadi.

Otlashgan sifatlar aniqlovchilik vazifasidan chiqib, otga xos ega, kesim, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi, undalma vazifasini bajaradi. Misol: *Aqlsizlar gap bermaydi otasiga*. (*A.Po'lat*) *Mard bo'lgandan keyin yomonni ham yaxshilik bilan engar ekan*. (*P.Kodirov*) *Yaxshining so'zi qaymoq, yomonning so'zi to'qmoq*. (*Maqol*) *Yaxshilar, uni eslangu!*

5-§. Sifatlarning yasalishi

Sifatlar quyidagicha yasaladi: 1. Sifat yasovchi qo'shimchalar bilan.
2. So'zlarni qo'shish bilan. 3. So'zlarni takrorlash bilan.

1. Sifat yasovchi qo'shimchalar quyidagilardir:

1) otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-li: *rasmli* *kitob*, *kuchli* *shamol*

-dor: *aybdor*, *vafodor*

ba-: *badavlat*, *baquvvat*

ser-: *serhosil* *olma*.

-mand: *kasalmand*, *davlatmand*

Yuqoridagi qo'shimchalar asosdan anglashilgan belgiga egalikni bildiradi.

-siz: *tuzsiz* *ovqat*.

be-: *beg'ubor*, *bexabar*

Bu qo'shimchalar esa (*no-* *qo'shimchasi* bilan *birgalikda*: *noaniq*, *notinch*) asosdan anglashilgan belgiga ega emaslikni ifodalaydi.

-lik: *toshkentlik* (*bola*)

-iy.-viy: *tarbiyaviy* *soat*, *devoriy* *soat*.

-gi.-ki.-qi: *bahorgi* *ishlar*, *qishki* *kiyim*
(paytga xos belgini bildiradi).

-aki, -oqi: *jizzaki*, *jirttaki*, *pistogi*

-yi: *havoyi*.

-chan: *ishchan* *bola*.

-simon: *odamsimon* *maymun*
(o'xshashlik ma'nosini bildiradi).

-kor.-gar: *isyonkor*, *zulmkor*, *javobgar*, *ig'yogar*.

-i: *qishloqij*, *qozoqij*, *jannati*

-cha: *farg'onacha*, *erkakcha*, *arabcha* (*o'yin*)

-namo: *avliyonamo*, *darveshnamo*

-parvar: *xalqparvar*, *adolatparvar*

-on: *charog'on*, *za'faron*

-aki: *dahanaki*, *og'zaki*

bad-: *badbaxt*, *badnafs*

-shumul: *olamshumul*, *jahonshumul*

-don: *gapdon*, *bilimdon*

-kash: *dilkash*, *hazilkash*

-bop: *palovbop*, *qishbop*

xush-: *xushfe* 'l., *xushhavo*

-in: *erkin*, *otashin*

-vor: *devonavor*, *afsonavor*

-parast: *mansabparast*, *maishatparast*

bar-: *barhayot*, *barvaqt*

-chil: *xalqchil*, *izchil*.

-lik(-liq): *ko'ylaklik* (*chiit*), *bolalik* (*chog'lar*)

-i: *jannati* (*kampir*)

-loq: *baqalog*, *qo'shaloq* (*g'o'za*)

-kor: *devkor* (*ish*), *fusunkor* (*husn*)

-kash: *zahmatkash* (*odam*), *noskash* (*kampir*)

-chi: *gapchi* (*odam*), *vahimachi* (*ayol*)

-von: *zo'ravon* (*odam*)

-qa: *loyqa* (*suv*)

-omuz: *hazilomuz* (*gap*), *zaharomuz* (*hazil*)

-xo'r.: *g'amxo'r* (*odam*), *go'shtxo'r* (*hayvon*)

-soz: soatsoz(usta)

-dekk(-day): muzdek(suv), jo jabirday(jon)

2) Fe'lidan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-choq, -chak, -chiq: maqtanchoq, kuyunchak, qizg'ananchiq

-gir, -g'ir, -kir, -qir, -qur sezgir, topqir, o'tkir, olg'ir,
uchqur

-ma: qaynatma sho'rva, burma ko'yylak

-k (-uk, -ik, -ak) chirik, teshik, tuzuuk, g'alvirak

-q(-uq, -iq, -a'oq) iliq, siniq, buzuq, qolqoq

-oq: qochoq, qo'rkoq, baqiroq

-qi: sayroqi qush,

-qoq, -g'oq: tirishqoq, uyushqoq, toyg'oq

-ag'on: bilag'on, chopag'on

-mon: bilarmon, qirarmon

-kun, -qin, -g'in, tushkun, ozg'in, jo shgin.

-g'un, -qun: turg'un, tutqum

-(a)rlı: etarlı, zerikarlı

-ch: tinçh, jirkanch

-g'ich: yulg'ich (odam)

-ong'ich: tepong'ich, suzong'ich

-ovuch: hurkovuch, iskovuch

-mas: o'tmas(pichoq), indamas(odam)

-(i)ndi: asrandi (bola)

-a: ko'tara (savdo) -msiq: qarimsiq, achimsiq

3) Boshqa turkumlardan sifat yasovchi qo'shimchalar :

Ravishdan: -gi: kechagi, daslabki

Sifatdan: no: noma'lum, noto'g'ri.

-lom: sog'lom

Taqlid so'zdan: -ldoq: bijildog, likildog

2. So'zlarni qo'shish, bog'lash va juftlash bilan quyidagi turdag'i sifatlar yasaladi:

1) qo'shma sifatlar quyidagicha yasaladi va yoziladi:

a) ot va otdan. Bular qo'shib yoziladi: bodomqovoq, sheryurak;

b) sifat va otdan. Bular qo'shib yoziladi: qimmatbah;

v) ot yoki ravishga -ar qo'shimchali fe'lni qo'shish bilan yasaladi.

Bular qo'shib yoziladi: tezoqar daryo, ertapishar (o'rik)

g) otga aro, umum, yarim, g'ayri, nim, rang so'zlarini qo'shish bilan.

Bular qo'shib yoziladi: xalqaro, umumkomanda, yarimavtomat, g'ayridin, nimpushti.

Qo'shma sifatlar a) ikki tub so'zdan tashkil topadi: *sovuuqgon, xom semiz, kamgap*; b) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: *ishyoqmas, erksevar, tilbilmas, o'zbilarmon*.

2) **birikmali** sifatlar tarkibi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'ladi va ular orasidagi munosabatlar aniq sezilib turgan bo'ladi, bunday sifatlar aralash, *yo'q, ko'p, och, to'q, to'la, chala, yarim, bir, ikki* kabi so'zlar ishtirokida hosil qilinadi: *qum aralash* (loy), *tengi yo'q, ko'p tarmoqli, olyi ma'lumotli, och qizil, qorni to'q, to'q qizil, to'la huquqli, chala mulla, bir tomonlama, ikki qavatlari, yuqori hosilli* (dala), *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulug'* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

3) **juft** sifatlar quyidagicha yasaladi: 1) qarama-qarshi ma'noli so'zlardan: *katta-kichik, uzun-qisqa, maza-bemaza, sezilar-sezilmas, bilinar-bilinmas, kirdi-chiqdi*; 2) sinonim ko'rinishdagi so'zlardan: *erka-arzanda, boy-badavlat, sog'-salomat, uzuq-yuluq, ola-chipor, soya-salqin, mo'min-qobil, xor-zor*; 3) yaqin ma'noli so'zlardan: *och-nahor, shaldir-shuldir, o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq, kuydi-pishdi*.

Juft sifatlar chiziqcha bilan yoziladi, -*u*, -*yu* yuklamalari bilan bog'lansa, chiziqcha qo'yilmaydi: *yakkayu yagona farzand*.

3. **So'zlarni takrorlash bilan ham sifatlar yasaladi:** Bu usul yordamida sanoqli miqdordagi sifatlarga yasaladi: *yo'l-yo'l* (ko'ylak), *manman* (odam), *shiqshiq* (tugma), *liplip* (chiroq), *chaqchaq* (odam),

6-§. Sifatlarning tuzilish turlari

1. **Sodda** sifatlar bir o'zakdan iborat bo'ladi: *aqli, yaxshi*.

2. **Qo'shma** sifatlar - *rahmdil, ertapishar, havo rang*. Bunday sifatlar: 1) ikki tub so'zdan tashkil topib, ot+ot (*kulcha yuz bola*), ot+sifat, sifat+ot (*sovuuqgon*), ravish+ot ko'rinishlarida bo'ladi: *ommabop, xom semiz* (yigit), *kamgap*; 2) biri tub, ikkinchisi yasama so'zdan iborat bo'ladi: *sovuuqgon, ishyoqmas, erksevar, tilbilmas*.

3. **Birikmali** sifatlar: *uzun tolali* (paxta), *yoshi ulug'* (inson), *gapga usta* (odam), *oqishdan kelgan* (yigit).

4. **Juft sifatlar** - *o'ydim-chuqur, och-nochor, nozik-nihol, ola-quroq*.

5. **Takroriy sifatlar** - *baland-balad, uzun-uzun, yo'l-yo'l* (ko'ylak).

Sifat tahlili namunasi	
1 So'rog'i.	4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
2 Darajasi.	5. Tuzilish turi.
3. Ozaytirma sifatmi yoki kuchaytirma sifatmi?	6. Tub yoki yasamaligi.
	7. Gapdag'i sintaktik vazifasi

Takrorlash uchun savollar:

1. Sifatning ta’rifi va so‘roqlarini aytинг.
2. Sifatning ma’no jihatdan turlarini misollar bilan ko‘rsating.
3. Asliy va nisbiy sifatlar haqida gapiring.
4. Sifat darajalari deb... (davom ettiring).
5. Ortirma daraja hosil qilishning leksik va morfologik usullari haqida gapiring.
6. Ortirma daraja hosil qilishning semantik va fonetik usullari haqida gapiring.
7. Qiyosiy daraja qanday ifodalanadi?
8. Ozaytirma daraja qanday yasaladi?
9. Otdan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
10. Fe’ldan yasalgan sifatlarga 5 ta misol keltiring.
11. Boshqa so‘z turkumlaridan yasalgan sifatlarga 3 ta misol keltiring.
12. Qo‘shma sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
13. Juft sifatlar qanday yasaladi va yoziladi?
14. So‘zлами takrorlab yasalgan sifatlarga misollar keltiring.
15. Otlashgan sifatlar qanday qо‘s Shimchalarни olishi mumkin?
16. Qaysi turkumdagи so‘zлар sifat o‘rnida qо‘llanadi? Misollar keltiring.
17. Qo‘shma sifatlar qanday so‘zлardan iborat bo‘ladi?
18. Birikmali sifatlar haqida gapiring va misollar keltiring.
19. Juft sifatlarning turlariga misollar keltiring.
20. Boshqa so‘zлarning sifat o‘rnida qо‘llanishiga misollar keltiring.

I-§. Sonning leksik-grammatik xususiyatlari

Predmetning miqdorini, sanog‘ini, joylashish tartibini, ba’zan ish-harakatning bajarilish tartibini, miqdoriy belgisini bildiradigan mustaqil so‘z turkumi son deyiladi. Son *necha?* *nechanchi?* *nechta?* *qancha?* kabi so‘roqlardan biriga javob beradi.

Son otga bog‘lanib, u ifodalagan predmetning konkret miqdoriy belgisini, ba’zan fe’lga bog‘lanib, u ifodalagan harakatning miqdoriy belgisini anglatadi: *to’rtta daftar*, *ikki oy o’qidi*, *birinchi keldi* kabi. Arifmetik amallarda esa son otga, fe’lga bog‘lanmagan holda keladi. Bunda son ifodalagan miqdor mavhum ma’noga ega bo‘ladi: *ikki qo’shuv uch*. Arifmetik hisoblashda qanday predmetlar miqdorining qo’shilishi bilan besh hosil bo‘lishi aniq emas.

Sonlar ko‘pincha raqamlar bilan yoziladi:

- 1) arab raqamlari bilan 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.
- 2) rim raqamlari bilan: *birliliklar*: I (1), II (2), III(3), IV(4), V (5), VI (6), VII (7), VIII (8), IX (9); *o’nliliklar*: X (10), XX(20), XXX(30), XL(40), L (50) LX (60), LXX (70), LXXX (80), XC(90); *yuzliklar*: C (100), CC (200), CCC (300), CD (400), D (500), DC (600), DCC (700), DCCC (800), CM (900); *mingliklar*: M (1000), MM (2000), MMM (3000) ...

Badiiy asarlarda sonlar so‘z bilan yoziladi: *To’rt yil kutdi*.

Nutqimizda tez-tez ishlatiladigan 23 ta sodda son bo‘lib, boshqa sonlar shularning qo’shilishidan hosil bo‘ladi: *nol*, *bir*, *ikki*, *uch*, *to’rt*, *besh*, *olti*, *etti*, *sakkiz*, *to’qqiz*, *o’n*, *yigirma*, *o’ttiz*, *qirq*, *ellik*, *oltmish*, *etmish*, *sakson*, *to’qson*, *yuz*, *ming*, *million*, *milliard*.

Eski yozuv tilida tuman (o’n ming), lak (yuz ming) kabi sonlar bo‘lgan. Tarixiy asarlarda manna shu sonlar uchraydi.

Son predmetning aniq (beshta daftar) yoki noaniq (besh-oltita daftar) miqdorini bildirishi mumkin. Lekin har ikki holda ham son yozuvda raqam bilan ifodalangan. Ravish so‘z turkumiga doir *ko’p*, *oz*, *kam*, *mo’l* kabi so‘zlar ham predmetning noaniq miqdorini bildiradi, lekin bu so‘zlar raqam bilan ifodalanmaydi. Shuning uchun ham bu so‘zlar son so‘z turkumiga oid emas.

Son so‘z turkumi o‘ziga xos quyidagi leksik-grammatik xususiyatlarga ega:

1. Sonning leksik-semantik xususiyati uning belgi ma’nosini ifodalashidir, ya’ni predmetning miqdor, sanoq va joylashish tartibiga

ko'ra (ba'zan harakatning joylashish tartibi, miqdoriy belgisini anglatadi. Demak, son miqdor tushunchasining nomi bo'ladi.

2. Son ma'no jihatdan predmetning sanog'ini, donasini, taxminiy miqdorini, umumiy miqdori (jamligi), taqsimlanish miqdori, joylashish tartibi; shuningdek ish-harakatning bajarilish tartibi, miqdori kabi modal ma'nolarni ifodalaydi. Shu ma'no xususiyatlariga ko'ra son ikki turga: sanoq son va tartib sonlarga bo'linadi. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi maxsus modal shakl yasovchi affiksler mavjud: uchta, beshovlon, ikala, yuzlab, to'rtadan, uch-to'rt, o'ninch kabi. Bu affiksler faqat sonlarga qo'shiladi.

3. Son morfologik jihatdan o'zgarmaydi, ya'ni egalik, kelishik, ko'rlik affikslni olmaydi, chunki son asosan otga bog'lanib kelib, aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Uy egasi Otabekning yoniga ikkita yostiq olib qo'ydi va bittani o'z yonboshiga ham oldi.* (A.Qodiriy.)

Son hech qachon belgi ifodalovchi so'zni o'ziga tobe qilib kelmaydi - aniqlovchi olmaydi.

Son ba'zan fe'lga bog'lanib kelib, harakatning miqdoriy belgisini anglatganda, hol vazifasini bajaradi: *Otabek qutidor tomonidan quvilganidan keyin, Marg'ilonga yetti-sakkiz marta kelibdi* (A.Qodiriy.)

4. Son bog'lanib kelgan ot qo'llanmaganda, otga qo'shilib kelgan so'z o'zgartiruvchi affiksler, ya'ni egalik, kelishik hamda shakl yasovchi ko'plik affiksini olishi mumkin. Bunday morfologik jihatdan o'zgagan son **otlashgan son** sanalib, gapda ot bajargan ega, to'ldiruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim kabi sintaktik vazifalarni bajaradi: *Birov tosh, birov gul, o'z joyida ikkovi ham yaxshi (Shukrullo).* *Bilagi zo'r birni yiqar. bilimi zo'r mingni.* (Amir Temur o'gitlari). O'nning yarmi besh

Otlashgan son fikrni stilistik jihatdan ixcham obrazli ifodalashi uchun xizmat qiladi (maqol, matal, aforizmlarda ko'p uchraydi). Sonning hamma turlari ham morfologik jihatdan o'zgarmaydi (chama son hosil qiluvchi -tacha, -lab, -lar qo'shimchalari kasr songa qo'shilmaydi).

5. Sonlarning hisob so'zlari (numerativlar) bilan birga qo'llanishi uni boshqa so'z turkumlaridan ajralib turuvchi o'ziga xos belgilaridan biri sanaladi. Hisob so'zlari ot so'z turkumiga doir bo'lib, u son bilan bog'lanib kelgan ot va fe'l orasida ishlataladi: *ikki tup daraxt, besh kilogramm olma, o'n kilometr yurdi, to'rt sahifa o'qidi* kabi.

Sonlar hisob so'zlari bilan ham, hisob so'zlarisiz ham qo'llanadi (Bu so'zlar haqidagi quyida to'xtalamiz).

6. Son so'z yasalish tizimiga ega emas. Boshqa so'z turkumlaridan son yasalmaydi. Lekin sondan boshqa so'z turkumlari yasalishi mumkin: *birlik, beshlik (ot), ikkilan (fe'l), bittalab (ravish)* kabi.

2 -§. Sonning ma'no turlari

Son ma'no jihatdan va grammatik xususiyatlarga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: **sanoq sonlar va tartib sonlar**.

1. Sanoq son predmet yoki ish-harakatning sonini, miqdorini, belgisini bildiradi: *uch bola, ikkita kitob, besh tonna paxta, olti kilogramm sotib oldi* kabi.

Sanoq sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zlar bilan qo'llanish xususiyatiga ega: *ikkita qalam, besh talaba, o'ntacha o'quvchi - hisob so'zlarisiz; olti tup daraxt, uch litr sut, o'n oy o'tdi, ikki marta chaqirdi* - hisob so'zlar bilan kelgan.

Hisob so'zlar ko'p hollarda predmetning, ba'zan ish-harakatning hisobini ko'rsatuvchi o'lchov birligi bo'lib, u orqali predmetning ish harakatning miqdori belgilanadi. Hisob so'zlar sanoq son bilan sanaladigan predmet, ish-harakat anglatuvchi so'z orasida kelib, ularni og'irligiga, uzunligiga, hajmiga, vaqtiga va shunga o'xshash xususiyatlarga ko'ra o'lchovini bildiradi: ikki bosh uzum, uch kilogramm olma, bir qultum suv, ikki gektar er kabi.

O'zbek tilida hisob so'zlar ot so'z turkumiga oid bo'lib, ular qo'llanilishiga ko'ra quyidagi ma'nodagi otlarni o'z ichiga oladi:

1. Predmetni yakkalab, donalab hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlar: *dona, nusxa, bosh, tun, nefar* kabi.

2. Butunning bo'lagini hisoblash uchun ishlatiladigan hisob so'zlar: *burda, parcha, varaq, og'iz, luqma, siqim, tilim, chimdim, xarch, qop, arava, mashina, chaqmoq* kabi.

3. Juft predmetlar hisobini ko'rsatuvchi hisob so'zlar: *juft, par, jo'ra* kabi.

4. Og'irlilikni o'lchash uchun ishlatiladigan hisob so'zlar: *gramm, kilogramm, tsentner, tonna* kabi.

Eski o'zbek tilida *misqol, qadoq, botmon* kabi otlar og'irlilik miqdorini hisoblash uchun ishlatilgan: *Namangan va Andijon tumanlarida ikki ming hotmongacha yer sug'orilar edi. (A.Qodiriy)*

5. Uzunlik o'lchovi uchun ishlatiladigan hisob so'zlar: *millimetrik, santimetr, metr, kilometr, qadam, qarich, quloch* kabi.

Bu hisob so'zlarining *gaz, tanob, tosh, chaqirim* kabi sinonimlari mavjud bo'lib, hozir bu so'zlar arxaiklashgan hisob so'zlar sanaladi.

6. Suyuqlik hajmini ifodalovchi hisob so'zlar: *litr, kosa, stakan, piyola, qoshiq, ho'plam, hovuch, chelak* kabi.

7. Pul qiymatini ifodalovchi hisob so'zlar: *tiyin, so'm, dollar* kabi.

Tanga, chaqa, tilla so'zлari ilgari pul qiymatini hisoblash uchun ishlataligil bo'lib, hozirgi kunda arxaik so'zлar qatoridan o'rин olgan: Solih maxdum ... bir tangalik go'sht, sakkiz pullik piyoz olib hovliga kirdi. (A.Qodiriy)

8. Vaqt o'lchovi uchun ishlataladigan hisob so'zлari: *asr, yil, oy, hafta, sutka, kun* so'zлari hamda sutkaning bo'laklarini ifodalovchi *soat, daqqaq, minut, sekund* kabi so'zлar kiradi.

Asr, yil, oy, hafta, sutka, kun so'zлari turli kelishik affikslarini olib kelishi, shuningdek, ko'makchilar bilan birga ham qo'llanishi mumkin: *Oybek 30-yillardan boshlab Alisher Navoiy hayoti va ijodi to'g'risida materiallar yig'a boshlagan edi* (Z.Saidnosirova).

9. Yosh hisobi uchun qo'llanadigan hisob so'zлari: *yosh, yashar, kunlik, oylik* kabi.

10. Harakat miqdorini ko'rsatish uchun ishlataladigan hisob so'zлari: *marta, karra, bor, hissa, qatla, daf'a, sidra* kabi.

Sanoq son ma'no xususiyatlarga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) miqdor son; 2) dona son; 3) chama son; 4) jamlovchi son; 5) taqsim son.

1) **miqdor son** bir turdagи predmetlarning umumiyligi miqdorini, ba'zan ish-harakatning umumiyligi miqdoriy belgisini anglatadi: *uch kishi, ikki qop guruch, besh yil o'qimoq* kabi.

Sizga munosib yigit, balki etti iqlimda ham yo'qdir (P.Qodirov). *Tejamkor kishi pulini keragidan ortiqcha sarflamaydi, o'n so'mga olinadigan narsa uchun hovliqib yuz so'm satf etmaydi* («Odob bo'stoni va axloq gulistoni»).

Miqdor sonlar hisob so'zlarisiz va hisob so'zлari bilan qo'llanadi.

Miqdor sonni hosil qiluvchi shakl yasovchi affikslar mavjud emas

2) **dona son** bir xil predmetlarning yakkalab, donalab sanaladigan umumiyligi miqdorini anglatadi.

Dona son miqdor son negiziga -ta affiksini qo'shish bilan yasaladi: o'nta o'quvchi, beshta daftar kabi. Shuningdek, dona son miqdor sondan so'ng donalikni ifodalaydigan *dona, tup, nusxa, nafer, tuyuoq, bosh* kabi hisob so'zlarini keltirish bilan hosil qilinadi: *yuz nusxa kitob, ikki bosh qo'y, besh dona qalam, uch tup daraxt* kabi.

G'avoslarning rahmi kelib, unga bitta qimmatbaho tosh hadya qildilar («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Vaqti kelsa, o'nta quruq gapdan bitta dalil, o'nta qonun-qoidadan bitta amaliy mashg'ulot a'lo* (A.Soliyev). *Gulshan kirganida uch nafer kaniz sanoliya tikmoqda edi* (A. Qodiriy). *Javonda Abu Ali ibn Sino hazratlarining tibbiyot masalalariga oid yigirma jildlik «Kitob ush shifo»si turardi* (O Yoqubov)

3) chama son predmetning, ish-harakatning noaniq, taxminiy miqdorini anglatadi.

Chama son quyidagicha yasaladi:

1. Miqdor son negiziga *-tacha* affiksini qo'shish bilan: *beshtacha*, *o'ntacha*, *yuztacha* kabi. *Ikki tomonga uch qavatdan oltmishtacha joy qilingan*. (A.Q.)

Hisob so'zlari bilan birga qo'llanadigan sonlarda *-cha* affiksi hisob so'ziga qo'shilib keladi: *Ikkala to'rg'ay taxminan bir-birlaridan ellik metrcha narida uchib sayrashyapti* (S.Ahmad).

2. Miqdor son negiziga *-larcha* affiksini qo'shish bilan (mildor jihatdan yirik sonlarga qo'shiladi): *o'nlaracha*, *yuzlarcha*, *minglarcha* kabi: *Menga bir bechora, notavonning sevinch ko'z yoshi minglarcha qimmatbaho toshlardan afzaldir* («Oz-oz o'r ganib dono bo'lur»).

3. Miqdor son negiziga *-lab* affiksini qo'shish bilan (bu affiks ham miqdor jihatdan yirik sonlarga qo'shiladi): *o'nlab*, *yuzlab*, *minglab* kabi: *O'zbekistonda butun jahondan yig'ilgan yuzlab millatlar va elatlar yashaydi* («O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga sharh»).

4. Ketma-ket kelgan ikki sonni juft holda keltirish orqali: *bir-ikki*, *uch-to'rt* kabi: *Hanifa xolaning sandig'ida bo'lajak kelunga atab yig'ilgan besh-o'n kiyimlik atlas va boshqa yaxshi matolar bor edi* (B.Qodirov).

Ba'zan *-ta* affiksi bu juft sonlarning har bir qismiga yoki ikkinchi qismiga qo'shilib keladi: *bitta-ikkita*, *uch-to'rtta* kabi: *Daraxtlar orasidan sarg'ayib bir-ikkita yulduz ko'rindi* (O'.Umarbekov).

5. Hisob so'zlari bilan qo'llangan miqdor sonlarga *-lar* ko'plik affiksi hamda kelishik affiksini qo'shish bilan yasaladi. Bunda ko'pincha vaqt bildiruvchi hisob so'zi oldin keladi: *Saida uyga kech soat o'n birlarda qaytdi* (A.Qahhor). Bunda ish-harakatning bajarilishidagi payt, vaqtga nisbatan taxmin ma'nosi ifodalananadi.

Ba'zan bu affikslar hisob so'ziga ham qo'shiladi: *Ro'zimat qorong'ida ko'ziga yigirma besh yoshlarda ko'ringan edi*. (A.Qahhor)

5. Chama sonlar taxmin ma'nosini ifodalovchi *chamasi*, *chog'li*, *taxminan*, *qariyb*, shuningdek, *yaqin*, *ortiq*, *kamida* kabi so'zlarning ishtiropi bilan ham hosil qilinadi: *Maktabda o'n chog'li bola yig'ilgan* (O). *Ko'chalarning ikki yuziga sakson besh mingdan ortiqroq ko'chat o'tkazildi* (A.Qahhor).

4) jamlovchi son bir turdag'i predmetlarning miqdorini jamlab, to'dalab ko'rsatadi.

Jamlovchi son miqdor songa quyidagi affikslarni qo'shish bilan hosil qilinadi:

a) miqdor songa *-ov* affiksini (ikkidan yettigacha bo'lgan sonlarga) qo'shish bilan ikkov *in how to rive b'shoy olday nayn kabi* Ba'zan o'sonidan ham yasaladi *o'movi kabi*. Bu affiks bilan yasalgan son otlashgan holda kelib, doimo egalik affikslari bilan birga (1 shaxs birlik egalik affiksidan tashqari) qo'llanadi, ya'ni ular ko'pchiligi predmetning miqdoriga ko'ta belgisini ko'rsatmaydi, miqdor ma'nosi bilan birga predmetlik ma'nosini anglatadi: *Ular ikkovi birining og'zidan biri olib, Qobilni past urib, Anvarni maqtab ketdilar* (*A.Qodiriy*). *Maqsud akaning qaytganini eshitganimiz hamon Oybek men Mirtemir uchchovimiz suyunib yugurdik* (*Z.Saidnosirova*).

b) miqdor songa *-ala* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *ikkala, uchala, to'rtala, beshala* kabi. *Olti va yetti* sonlariga ham qo'shiladi. (*Ikki va olti* sonlariga qo'shilganda negiz oxiridagi *i* unlisi tushib qoladi). *Teshaboy ikala otni jilovidan ushlab tolning naryog 'iga olib o'tib ketdi* (*S.Ahmad*).

d) miqdor songa *-ovlon* affiksini qo'shish bilan yasaladi: *ikkovlon, uchovlon*. Bu affiks ham ikkidan yettigacha bo'lgan sonlarga qo'shiladi: *Oltovlon ola bo'lsa og'zidagin oldirar, to'rtovlon tugal bo'lsa tepadagin endirar* (*Magol*).

Otga bog'lanib kelgan jamlovchi son sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi: Haqiqat uchun, Vatan uchun jonini avamayan ikala pahlavon sal o'tmax ranyda mardona halok bolib (*S.Fukratov*)

Lekin jamlovchi son gapda ko'pincha ega, to'ldruvchi, qaratqich-aniqlovchi, kesim vazifasida keladi: Ikkovlari kech salqinda adir tagida bitta-bitta yurib ketishyapti (*S.Ahmad*). Uchalasining maqsadi bir. Talabalarning beshoviga ham mukofot topshirildi.

5) taqsim son predmetlarning miqdor jihatdan teng taqsimlanishini, guruhlanish miqdorini anglatadi.

Taqsim son quyidagicha yasaladi:

a) miqdor son negiziga *-tadan* affiksini qo'shish bilan: *Azim har yelkasiga to'rtadan odam sig'adigan yigit bo'libdi* (*A.Qahhor*).

2. Donalik anglatadigan sonni takrorlash yo'li bilan: bitta-bitta, uchta-uchta kabi. Ba'zan so'nggi qismga *-dan* chiqish kelishigi affiksi qo'shilishi ham mumkin: bitta-bittadan, uchta-uchtadan kabi.

3. Miqdor sonlarning takrorlanishi bilan yasaladi: *ikki-ikki, uch-uch* kabi.

3 -§. Bir sonining o'ziga xos grammatick xususiyatlari

Sonlar ichida *bir* soni o'ziga xos grammatick xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bir soni yuqorida qayd etilgan sonlarga xos leksik-grammatick

xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga o‘ziga xos ayrim xususiyatlarga ham ega.

1. Ulgari tilga olunmagan predmet nomini ifodalaydigan ot oldida kelib, gumon va noaniqlik ma’nosini ifodalaydi: *Maqsud aka Oybek ikkovimizga kula-kula bir voqeani aytib bergen edi.* (*Z.Saidnosirova.*)

Miqdor anglatadigan so‘zлari, so‘roq olmoshlari yoki *narsa* so‘zidan oldin *bir* so‘zini kiritish bilan gumon, noaniqlik ma’nosidagi ravishlar yasaladi: *bir necha, bir qancha, bir nima, bir narsa, bir zum, bir payt* kabi.

Bir so‘ziga -ov, -on, -or affiksi qo’shilishi bilan ham gumon ma’nosini bildiruvchi gumon olmoshlari yasaladi: *birov, biron, biror* kabi.

2. *Bir* so‘zi fe'l, ot, sifat, ravish oldida kelib, kuchaytiruv ravishi (*juda. g’oyat*) va kuchaytiruv yuklamasi (*hatto*) kabi ma’noni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Bir chiroqli, bir yoqimli shamol turdi.* (*Said Ahmad*)

3. *Bir* so‘zi sifatlovchi-sifatlanmish orasida kelganda ham ma’noni kuchaytiradi: *Gulnor uchun ulug’ bir baxt shu uchrashuv bo’ldi.* (*A.Q.*) *Juvon asabiy bir harakat bilan ro’molini olib o’radi.* (*A.Q.*)

4. Ayiruv chegaralov yuklamalari (-gina, faqat) vazifasini bajarib, ayirish, chegaralash kabi ma’nolarni ifodalaydi: *Kamtarlik ham bir xislat* («*Tafakkur gulshani*»). *Mening ishonchim bir sensan.* Bunda bir so‘zi – gina, faqat vazifasini bajargan.

5. Bog’lovchi vazifasida kelib, uyushiq gap bo‘laklarini yoki qo’shma gap qismlarini bog’lashga xizmat qiladi: *Bir kattaning gapiga kir, bir kichikning* (*Magol*).

6. *Bir* so‘zi o‘zi bog’lanib kelgan so‘z bilan «hech kim», «hech qanday» olmoshlar ma’nosida keladi: *Kunlik normasini bajarmagan bir kishi qolmadi.*

7. Kesim vazifasini bajarib kelganda, birdamlik, o‘xshashlik, umumiylilik ma’nosini ifodalaydi: *Kemaga tushganning joni bir* (*Magol*). *Odamning tili bilan dili bir bo’lsin.*

Bir sonidan olmosh, ravish, ot va fe'l yasaladi: *bir necha, bir narsa, bir zum, bir payt, bir vaqt, birlik, birik* kabi.

4 -§. Sonlarning otlashishi

Gapda otning so‘rog‘iga javob bo‘ladigan va ot kabi ko‘plik, egalik, kelishik shakllarida kela oladigan son **otlashgan son** hisoblanadi: *Beshga uchni, ikkimiz, ikkinchilar.* Otlashgan sonlar xuddi otlar kabi ega, ot-kesim, to‘ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi va hol vazifalarini bajaradi: *Besh -o‘nning yarmi Beshni uchiga qo’shsa, sakkiz bo’ladi. Imtihonlar yibirmanchida bo’ladi*

5 -§. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari

Sonlar tuzilish jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **Sodda sonlar** bir o'zakdan iborat bo'ladi: *bir, uch.*
2. **Qo'shma sonlar** ikki yoki undan ortiq sonning birga yozilishidan tuziladi: *o'n uch, bir yuzo'n sakkiz.*
3. **Juft sonlar** ikkita turli o'zakning juftlashishidan tuziladi: *besh-olti, yetti-sakkiz, o'n besh-o'n olti.*
4. **Takroriy sonlar** bir o'zakning takrorlanishidan tuziladi: *ikki-ikki, to'rtta-to'rtta, o'nta-o'nta.*

Juft va takroriy sonlar chiziqcha bilan yoziladi.

Son tahlili namunasi	
1. So'rog'i.	5. Otlashgan yoki otlashmaganligi.
2. Butun yoki kasrligi.	6. Tuzilish turi.
3. Ma'no turi.	7. Gapdagи sintaktik vazifasi.
4. Hisob so'zi bor-yo'qligi.	

Takrorlash uchun savollar:

1. Qanday so'zlarga son deyiladi?
2. Sonning nomini bildiradigan sonlar qanday qo'shimchalarni olishi mumkin?
3. Narsa-buyumlarning son-sanojini bildiradigan sonlarni so'zlarga bojlab 5 ta misol keltiring.
4. Sonlar qanday raqamlar bilan ifodalanadi?
5. Nutqimizda tez-tez qo'llanadigan 23 ta sodda sonni birma-bir sanang.
6. Eskirgan sonlarga misol keltiring.
7. Butun va kasr sonlarning o'zaro farqini tushuntiring.
8. Kasr sonning turlari haqida gapiring.
9. Aralash sonlar haqida gapiring.
10. Miqdor sonlar haqida gapiring.
11. Hisob so'zlarining ma'no guruhlari haqida gapiring.
12. "Bir" so'zining qanday ma'nolari bor?
13. Dona va tartib sonlar haqida gapiring.
14. CHama sonlar qanday hosil qilinadi?
15. Jamlovchi sonlar qanday hosil qilinadi?
16. Taqsim sonlar qanday hosil qilinadi?
17. Ot, sifat turkumidan yasalgan sonlarga 4 ta misol keltiring.
18. Otlashgan sonlar qanday qo'shimchalarni oladi?
19. Sonlarning tuzilish jihatdan turlari haqida gapiring.
20. "Beshtacha kitob" birikmasidagi sonni yoddan to'liq tahlil qilib bering.
21. Omonimlik xususiyatiga ega bo'lgan sonlar haqida gapiring.
22. Sinonimlik xususiyatiga ega bo'lgan sonlar haqida gapiring

I-§. Olmoshning ta’rifī va leksik-grammatik xususiyatlari

Gap ichida ot, sifat, son, ravish, ba’zan so’z birikmasi va gap o’mida qu’llana oladigan, aniq lug’aviy ma’noga ega bo’lmagan so’z turkumi olmosh deb ataladi: 1) ot o’mida: *Karim juda quvondi, chunki u o’z orzusiga erishgan edi.* 2) sifat o’mida: *Kechagi kitobingni berib tur, men shu kitobdan misollar olmoqchiman.* 3) son o’mida: *Menda ikkita qalam bor, senda nechta bor?* 4) ravish o’mida: *Men bugun ketaman, sen qachon ketasan?* 5) so’z birikmasi o’mida: *Yomon so’z bosh qozig’idir, shunday so’zni gapirmagan ma’qul.* 6) gap o’mida: *Sen mehnat qilishni yoqtirmaysan, bu esa insondagi eng yomon xislatdir.* Olmoshlar turlanadi, gapda ko’pincha ega, to’ldiruvchi, aniqlovchi va undalma bo’lib keladi: *Hamma keldi. Bizni tabriklang. SHu kitobni bering. Hoy sen, beri kel!*

Olmoshlar gapda so’zlarni o’rinsiz takrorlashdan qutqaradi, fikrni ixcham, qisqa qilib ifodalashga yordam beradi. Olmoshlar quyidagi grammatik xususiyatlariga ega: 1) so’z yasalish xususiyati yo’q (lekin olmoshlar asosida ot, fe’l, ravish, sifat yasalishi mumkin: o’zlik, sensirama, o’zicha, menbop); 2) juftlanib, boshqa so’z turkumi vazifasida keladi: o’sha-o’sha, shu-shu (ravish); 3) olmoshlar otlarga xos so’z o’zgartiruvchi qo’shimchalarni olishi mumkin: unga, shunisi; 4) olmosh hech vaqt o’zidan oldin aniqlovchi olmaydi. Olmoshlarni gapda bajargan vazifasiga ko’ra quyidagi turlarga bo’lsa bo’ladi: 1) ot toifasidagi olmoshlar. Bular otlarning so’roqlariga javob bo’ladi, otlarga o’xshab so’z o’zgartuvchi qo’shimchalarni qabul qiladi va gapda ot bajargan vazifalarni bajaradi. 2) sifat toifasidagi olmoshlar. Bular sifatlarga o’xshab sifatlovchi-aniqlovchi, kesim va hol vazi-falarini bajaradi, otlashish xususiyatiga ega. 3) son toifasidagi olmoshlar. Bular miqdorni ifodalash uchun qo’llanadi va gapda sifatlovchi-aniqlovchi, kesim, ba’zan hol vazifalarini bajaradi.

2-§. Olmoshlarning ma’no turlari

1. Kishilik (shaxs) olmoshlari uchta shaxsni bildiradigan quyidagi olmoshlardir: *men, sen, u, biz, siz, ular.* Kishilik olmoshlari otlar kabi turlanadi. *U* kishilik olmoshiga jo’nalish, o’rin-payt, chiqish kelishigi qo’shimchalari qo’shilganda, bir *n* orttiriladi: *unga, unda, undan.* Qaratqich, tushum kelishigi va qarashlilik shakli qo’shimchasi *-niki* qo’shilganida esa, *-ni* tushiriladi: *men+ning=mening, sen+ni=seni.*

sen+niki=seniki. Ayrim vaqtarda *biz, siz, ular* olmoshlari birlik ma'nosida ham ishlatiladi, bunda *biz* olmoshi kamtarlik, bajirilgan ishda o'zining rolini oshirmsaslik kabi ma'nolarni ifodalaydi. *Siz, ular* esa hurmat ma'nosini bildiradi, bunda *siz* olmoshiga ko'plikni ifodalash uchun -*lar* qo'shimchasi qo'shiladi. Bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari deyarli qo'shilmaydi. Kishilik olmoshlari gapda ega (*Men keldim*), to'ldiruvchi (*Seniga ayaman*), qaratqich aniqlovchi (*Uning ukasi kelibdi*), ot-kesim (*Mening do'stim sensan*) vazifalarini bajaradi.

2. O'zlik olmoshi narsa-buyumni aniqlab yoki ta'kidlab ko'rsatish uchun ishlatiladigan *o'z* so'zidir. Bu olmosh narsa-buyumning shaxsga xosligini, tegishliligini yoki shaxsning tanholigini bildiradi: *o'z uyi, o'z ukasi*. O'zlik olmoshi egalik qo'shimchasini olib, kishilik olmoshlariga sinonim bo'ladi: *o'zim - men, o'zing - sen, o'zi - u*. Bu olmosh kishilik olmoshlari bilan qo'llanganda, ularga ta'kid ma'nosini yuklaydi: *men o'zim, sen o'zing*.

O'zlik olmoshi turlanganda kelishik qo'shimchalaridan oldin egalik qo'shimchalari bo'lishi shart: *o'ziga, o'zingdan* va b. **O'z olmoshi** belgisiz kelishik ko'rinishida qo'llanishi mumkin: *O'z uying – o'zingning uying*.

3. Ko'rsatish olmoshlari narsa-buyumni, kimsani ko'rsatish uchun ishlatiladigan olmoshlari: *u, bu, shu, o'sha, ana, mana, ana u* yoki *anovi, mana bu* yoki *manavi, ushbu* (ko'tarinki, tantanali ma'no ifodalaydi). Ko'rsatish olmoshlari oldingi gap, gap ichidagi ma'lum bir so'z yoki so'z birikmasi o'mida qo'llanadi va ularga ishora qiladi yoxud biror-bir so'zni aniqlab keladi. So'z ma'nosini aniqlab keluvchi bunday olmoshlar aniqlanayotgan so'zdan oldin keladi: *o'sha odam*.

Kishilik olmoshi *u* bilan ko'rsatish olmoshi *u* ni gapdag'i ma'nosiga qarab farqlash mumkin. Bunda *u* kishilik olmoshi *kim?* so'rog'iga (*U keldi*), ko'rsatish olmoshi *u esa qaysi?* so'rog'iga javob bo'ladi (*U kishi keldi*). *U, bu, shu, o'sha* olmoshlari jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklarida turlanganda yoki ularga -*day*, -*dek*, -*aqa*, -*cha* qo'shimchalari qo'shilganda, qo'shimcha oldidan bir *n* tovushi orttiriladi: *unga, bunga, shunday, o'shanday, uncha, shunaqa, o'shandedek*.

U, bu olmoshlari juftlanib har xil narsa va shaxs, *unaqa-bunaga* tarzida belgining ortiqligi, *uncha-muncha* tarzida oz miqdor ma'nolarini ifodalaydi. Ko'rsatish olmoshlari gapda asosan aniqlovchi (*Bu kitob ukamniki*) va kesim (*Men aytgan odam shu*) vazifalarini bajaradi. Otlashsa, ega (*Shu mening maqsadimdir*), to'ldiruvchi (*Buni tushundim*), qaratqich aniqlovchi (*SHuning egasi sensan*), hol (*Bunda bulbul kitob o'qiydi*) bo'lib ham kela oladi.

4. So'roq olmoshlari biror narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi so'roqni bildirgan olmoshlardir. So'roq olmoshlarining nimaga nisbatan so'roq bildirishini quy'idagi jadvaldan bilsa bo'ladi:

Nº	So'roq turi	Olmoshlar
1.	Shaxsga so'roq	<i>Kim?</i>
2.	Narsaga so'roq	<i>Nima?</i>
3.	Belgi-xususiyatga so'roq	<i>Qanday? Qanaqa? Qaysi?</i>
4.	Miqdorga so'roq	<i>Qancha? Necha? Nechta?</i>
5.	Tartibga so'roq	<i>Nechanchi?</i>
6.	Sabab-maqсадага so'roq	<i>Nega? Nimaga ?</i>
7.	O'rин-joyga so'roq	<i>Qaerda? Qayda? Qayoqqa?</i>
8.	Paytga so'roq	<i>Qachon?</i>
9.	Mavjudlikka so'roq	<i>Qani?</i>

Kim birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik va kelishik qo'shimchalarini oladi: *Kim so'zladi?* *Nimalarni ko'rding?* *Nimang bor?* *Nima* olmoshi belgisiz kelishik shaklida kelishi mumkin: *Nima(ni) olding?*

Qanday. qanaqa, qaysi olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi: *qanaqa odam. qaysi kitob. Qaerda. qayda. qani, qayoqqa, qachon, nega* olmoshlari o'rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlash uchun ishlatiladi: *Qachon keldi? Qaerda yuribdi? Ukang qani? Qayoqqa ketdi? Nega keldi?*

5. Belgilash olmoshlari predmet va shaxslarning yig'indisini bildiradi yoki ularni ayirib ko'rsatadi, shuning uchun ularni ikkiga bo'lish mumkin: 1) jamloвchi belgilash olmoshlariga *hamma, barcha, bari, jami, jamiyki, butun, yalpi* so'zлari kiradi. 2) ayiruvchi belgilash olmoshlariga har so'zining o'zi (*Har qovunlarki...*) va *har kim, har nima, har bir, har qaysi* kabi so'zlar kiradi va bu olmoshlar to'pdan ajratilgan shaxs, narsa, belgilarni bildiradi. Har so'zi ayrim yoziladi.

Hamma, barcha, bari olmoshlari ko'plikni anglatadi. Belgilash olmoshlari egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *Hammalari jim. Har kimga aytaverma.*

6. Bo'lishsizlik olmoshlari inkor ma'nosini bildirgan olmoshlardir. Bular hech so'zining o'zi va shu so'zning ba'zi so'roq olmoshlari bilan birikishidan hosil qilinadi, hech so'zi ayrim yoziladi. Bu olmoshlar egalik, kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *U hech kimni ko'rmadi. Hech kimim yo'q.*

Hech so'zi yakka holda qo'llanganda, ko'pincha fe'llar oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi (lekin butunlay ravish turkumiga o'tmaydi): *U hech qiynalmadidi.*

Bo'lishsizlik olmoshlari ishtirok etgan gaplarning kesimi inkor shaklida bo'ladi: ***Hech qachon unutmaydi***.

Kimsa so'zi ham bo'lishsizlik olmoshlari o'rnida qo'llanishi mumkin: ***Buni kimsa (hech kim) bilmasligi kerak***.

7. **Gumon olmoshlari** narsa, belgi yoki voqeа haqidagi noaniq tasavvurni bildirib keladigan olmosh turidir. Ular *alla-* yordamida yoki -dir qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: *allakim*, *allanima*, *allanarsa* (*narsadir emas*), *allaqaysi*, *allaqaer*, *allaqayoq*, *allanechuk*, *allaqancha*, *allanechanchi*, *kimdir*, *nimadir*, *qachondir*, *qandaydir*, *qaerdadir*, *qaergadir*, *negadir*. Gumon olmoshlari so'roq olmoshlariga *bir*, *ham* so'zlarini qo'shish orqali yasalishi ham mumkin: *Uni kim ham chaqirayotgan edi-ya*. *Akasi unga bir nima deganday bo'ldi*. (Ba'zan *bir nima* birikmasi bo'lissiz olmosh o'rnida kelishi mumkin: *Buni ko'rib bir nima demadi*.) Bu olmoshlар birlik va ko'plikda (*allakimlar*) keladi, kelishiklarda turlanadi: (*kimnidir*). egalik qo'shimchasini oladi (*allakimim*). *Birov* so'zi ham *kimdir*, *allakim* so'zlariga sinonim bo'lgani uchun gumon olmoshi hisoblanadi. *Birov* so'zi, shuningdek, *har kim*, *hech kim*, *bitta* degan so'zlarga ham sinonim bo'lishi mumkin.

3-§. Boshqa turkumga oid so'zlarning olmoshga ko'chishi

Quyidagi turkumlarga tegishli ayrim so'zlar olmoshga ko'chadi: 1) ot: *odam*, *kishi*, *inson*, *narsa*, *ish*; 2) sifat: *ba'zi*, *boshqa*, *ayrim*, *tubandagi*, *quyidagi*; 3) son: *bir*. Umuman olganda, *bir*, *har*, *hech* so'zları bilan keladigan ko'pgina so'zlar olmoshga ko'chishi mumkin: *hech narsa*, *bir narsa*, *har erda*.

Eski o'zbek tilida *men* olmoshi o'rnida *kanina* (hozir ham ishlatalidi), *faqir*, *kaminai kamtarin*, *qulingiz*, *bandai ojizingiz* kabi so'zlar qo'llangan (25; 28).

4-§. Olmoshlarning tuzilish turlari

1. **Sodda olmoshlar** barcha olmoshlар guruhida mavjud: *men*, *shu*, *o'z*, *kim*, *hamma*, *hech*, *birov*.

2. **Qo'shma olmoshlar** faqat ko'rsatish, belgilash, bo'lishsizlik olmoshlari guruhida mavjud: *ana shu*, *har kim*, *hech nima*.

3. **Juft olmoshlar** faqat kishilik, ko'rsatish olmoshlari guruhida bor: *sizu biz*, *u-bu*.

4. **Takroriy olmoshlar** ko'rsatish, o'zlik, so'roq, belgilash olmoshlariga tegishlidir: *shu-shu*, *o'z-o'zini*, *kim-kim*, *harcha-harchasi*.

Olmosh tahlili namunasi

1. So'rog'i.	4. Tuzilish turi.
2. Qaysi turkum o'mida kelganligi.	5. Gapdag'i sintaktik vazifasi
3. Ma'no guruhi.	

Takrorlash uchun savollar:

1. Olmosh deb qanday so'zlarga aytildi?
2. Olmoshlarning grammatik xususiyatlarini sanab ko'rsating.
3. Kishilik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
4. O'zlik olmoshi va uning xususiyatlari haqida gapiring.
5. Ko'rsatish olmoshlari va ularning ususiyatlari haqida gapiring.
6. So'roq olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
7. Belgilash olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
8. Bo'lissizlik olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
9. Guman olmoshlari va ularning xususiyatlari haqida gapiring.
10. Olmoshlar bilan boqliq tovush o'zgarishlari haqida gapiring.
11. Qaysi turkumga oid so'zlar olmoshlarga ko'chadi?
12. Olmoshlarning tuzilish turlari haqida gapiring.
13. Turlanadigan olmoshlar haqida gapiring.
14. Turlanmaydigan olmoshlarga misollar keltiriting.
15. Omonim xarakterdagi olmoshlar haqida gapiring.
16. O'zaro sinonim bo'la oladigan olmoshlar haqida gapiring.
17. -lar qo'shimchasi qo'shilganda kuchaytirish ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
18. -lar qo'shimchasi qo'shilganda kinoya ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
19. -lar qo'shimchasi qo'shilganda hurmat ma'nosini ifodalaydigan olmoshlar haqida gapiring.
20. Qaysi olmoshlar daraja ko'rsatkichlarini olishi mumkin?

1 -\\$. Fe'lning leksik-grammatik xususiyatlari

Shaxs va predmetning ish-harakati va holatini ifodalaydigan mustaqil so'zlar **fe'l** deyiladi. Masalan: *Men olimlarga, ilohiyotchilarga, tarixshunoslarga hurmat-ehtirom ko'satdim va e'zozladim.* (*A.Temur*). *Mehnat insonda ijodiy kuch uyg'otadi* (*Tafakkur jurnali*).

Grammatikada harakat va holat tushunchasi juda keng. Fe'l holat, belgining yuzaga kelishi, o'zgarishi kabi jarayonlarni ham harakat tarzida anglatadi: *o'rik gulladi, yaproqlar sarg'aydi, bola uxmlayapti* kabi.

Fe'llarning barchasi bir umumiy *nima kilmoq?* degan so'roqqa javob bo'ladi.

Fe'l o'ziga xos morfologik belgilarga ega, ya'ni:

1) ish-harakatning predmetga (to'ldiruvchiga) munosabati fe'ldagi o'timli va o'timsizlik ma'nosini hosil qiladi: *o'qimoq, yozmoq* - o'timli fe'l; *o'tirmoq, chiniqmoq* - o'timsiz fe'l;

2) ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkorni anglashilishiga ko'ra fe'llar bo'lishli va bo'lishsizlik ma'nosini bildiradi: *ayt* - bo'lishli, *aytma* - bo'lishsiz; *bilgan* - bo'lishli, *bilgani yo'q* - bo'lishsiz fe'l;

3) ish-harakat bilan uning bajaruvchisi, obyekt va subyektlar orasidagi munosabat nisbat ma'nosini hosil qiladi: *kiydi* - aniq nisbat, *kiyindi* - o'zlik nisbat, *kivildi* - majhullik nisbat, *kiydirdi* - ortirma nisbat;

4) ish-harakatning vogelikka munosabati mayl ma'nosida aks etadi: *bordi, bormoqda, bormoqchi* - aniqlik mayli; *boray, borgin, borsin* buyruq-istik mayli; *borsa* - shart mayli;

5) ish-harakatning nutq so'zlanib turgan payt bilan munosabati fe'ldagi zamon ma'nosini hosil qiladi: *o'rgandim* - o'tgan zamon, *o'rganayapman* - hozirgi zamon, *o'rganmoqchiman* - kelasi zamon;

6) ish-harakatning biror grammatik shaxs (birlik yoki ko'plikda) tomonidan bajarilishi yoki bajarilmasligi fe'ldagi shaxs-son ma'nosida aks etadi. Fe'l shaxs-son qo'shimchalari bilan tuslanadi: *qiziqdym, qiziqdin, qiziqdik, qiziqdik, qiziqdingiz, qiziqdilar*.

Demak, fe'l o'timli-o'timsizlik, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifodalash kabi o'ziga xos morfologik belgilarga ega.

Shu bilan birga fe'lning sifatdosh ravishdosh, harakat nomi kabi o'ziga xos vazifadagi shakllari ham mavjud (*ishongan odam* - sifatdosh;

ishonib, ishongach – ravishdosh; *ishonish, ishonmoq kerak* - harakat nomi). Fe'lning bu vazifadagi shakllari gapda ma'lum bir gap bo'lagi vazifasini bajarishga moslashgan bo'ladi.

Fe'l o'ziga xos maxsus so'z yasalish tizimiga ham ega: *bahola, ulg'ay, tinchi, suvsira* – affiksatsiya usul bilan yasalgan fe'llar; *xursand bo'lmoq, javob bermoq, sotib olmoq* - kompozitsiya usuli bilan yasalgan yasama fe'llar.

Fe'llarda modal shakl yasalishi ham mavjud, u o'z ichida turli xil qo'shimcha ma'nolami aks ettiradi: *kulimsira* – kuchsizlik, *turtkila* – davomiylik, *yozib bo'ldi* – tugallanganlik kabi.

Fe'l o'ziga xos sintaktik vazifalarga ham ega:

1) sof fe'l gapda, asosan, kesim vazifasini bajarib keladi. Masalan: *Insonni mehnat, odobni yaxshi fazilat bezaydi* (*Hikmatlar xazinasi*);

2) fe'lning vazifadosh shakllari sifatdosh, sifatlovchi-aniqlovchi, ravishdosh, hol, harakat nomi, ega, qaratuvchi-aniqlovchi, to'ldiruvchi kabi gap bo'laklari vazifasini ham bajarib keladi. Masalan: *O'zingga yog'gan narsani boshqalarga ham ravo ko'r* (*Hadis namunalari*). Dunyoda eng yomoni faqat o'zini bilib o'zgani unutib yashashdir (*I.Karimov*). *Ilm-fanga intilish* insonning eng oliy ma'naviy harkatlaridandir (*Pedagogika tarixi*).

2 -§. O'timli va o'timsiz fe'llar

O'timli va o'timsiz fe'llar fe'l anglatgan harakatning predmetga munosabati orqali belgilanadi.

Fe'ldagi anglashilgan harakatning tushum kelishigi formasidagi ot bilan (yoki otlashgan so'z bilan) ifodalangan predmetga o'tganligini bildiradigan fe'llar o'timli fe'l deyiladi.

Masalan: *Hammamiz shu tuproqning suvini ichganmiz, non-tuzini eganmiz* (*I.Karimov*).

Bu gap *ichganmiz, yeganmiz* fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigi shaklidagi *suvini, non-tuzini* so'zlar bilan ifodalangan predmetga o'tadi. Demak, o'timli fe'llar tushum kelishigi shaklidagi ot bilan bog'lanadi.

Ba'zan fe'l anglatgan harakat yoki holat predmetning bir qismiga o'tishi yoki harakat o'tgan predmet shu harakatning bajarilishida vosita bo'lishi mumkin. Bunday holda o'timli fe'llar jo'nalish va chiqish kelishigi shaklida qo'llangan otlar bilan ham birikadi. Qiyoslang: *nonni oling - nondan oling, otni mining - otga mining*.

Biron predmetga bevosita o'tmaydigan harakatni anglatadigan fe'llar o'timsiz fe'l deyiladi. Masalan: *Ko'ngil quvonchi uning kuchsizligidan dalolat beradi* (*Tafakkur gulshani*). Pokiza aql insonni ayb va kamchiliklardan *qutqaradi* (*U Mahkamov*).

Bu gaplardagi *dalolat beradi*, *qutqaradi* fe'llaridan anglashilgan harakat bevosita tushum kelishigida kelgan otni boshqarmagan, boshqa predmetga o'tmagan, balki harakat bajaruvchining o'zida qolgan.

Fe'ldagi o'timli va o'timsizlik ma'nosini ikki xil usul bilan ifodalanadi:

1. Leksik-semantik usul. Bunda fe'llar o'z leksik ma'nosiga ko'ra biror affiks olmagan, hech qanday shakl o'zgarishisiz (o'zak-negiz holida) o'timli yoki o'timsiz bo'ladi. Masalan: *ol, och, ko'r, yoz, ich, qo'y, so'ra, ber* kabilar o'timli; *bor, kel, o'tir, uxla, yot, yur* kabilar o'timsiz fe'llardir.

2. Morfologik usul. Bunda fe'l o'zak-negiziga qo'shiladigan fe'l nisbatini yasaydigan qo'shimchalar (o'zlik, majhullik, orttirma nisbat qo'shimchalari) o'timli va o'timsiz fe'llarni belgilab beradi. Fe'l o'zak-negiziga nisbat qo'shimchalar qo'shilganda, fe'lning o'timli-o'timsizligi quyidagicha yuz beradi:

1) o'zlik va majhullik nisbat qo'shimchalari o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: *so'radi* - o'timli fe'l, *so'raldi* - o'timsiz fe'l; *ko'rди* - o'timli fe'l, *ko'rindi* - o'timsiz fe'l. *So'radi* o'timli fe'liga qo'shilgan -*in* majhullik nisbat qo'shimchasi, *ko'rди* o'timli fe'lga qo'shilgan -*in* o'zlik nisbat qo'shimchasi *so'radi*, *ko'rди* fe'llarini o'timsiz fe'llarga aylantirdi;

2) orttirma nisbat qo'shimchalar, aksincha, o'timsiz fe'lni o'timli fe'lga aylantiradi: *kuldi* - o'timsiz fe'l, *kuldirdi* - o'timli fe'l; *yurdi* - o'timsiz fe'l, *yurgizdi* - o'timli fe'l; *uxladi* - o'timsiz fe'l, *uxlatdi* - o'timli fe'l.

3) orttirma nisbat qo'shimchalar orqali o'timli fe'ldan yana o'timli fe'l hosil qilinadi: *esladi* - o'timli fe'l, *eslatdi* - o'timli fe'l; *ichdi* - o'timli fe'l, *ichirdi* - o'timli fe'l.

Qo'shma fe'llarda o'timli va o'timsizlik ma'nosini yyetakchi qismiga qarab belgilanadi. Masalan: *aytib berdi*, *ko'ra boshladi*, *yozib chiqdi* qo'shma fe'llarda *aytib*, *ko'ra*, *yozib* yetaksi qismning o'timli ekanligi shu fe'llarning o'timli ekanligini ko'rsatadi. Aksincha, qo'shma fe'llarning yyetakchi qismi o'timsiz fe'ldan bo'lsa, butun qo'shma fe'l o'timsiz bo'ladi: *o'sa boshladi*, *quvonib ketdi*, *kulib qo'ydi* kabi.

3 -§. Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiq yoki inkor tushunchasi fe'ldagi bo'lishli va bo'lishsizlik ma'nosini anglatadi.

3. *Na* inkor yuklamasini uyushiq bo'lak sifatida qo'llangan bo'lishi fe'lidan oldin keltirish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi. Masalan: *Keksa cholning kesatiq gapidan u dong qotib qoldi: na o'tirdi, na ketdi (A.Qodiriyy)*.

4. Ba'zan ohang va fe'lga yuklamani (-mi, -a, -ya) qo'shish hamda fe'lni takrorlash orqali bo'lishsizlik ma'nosi ifodalanadi: *oladi-ya oladi (olmaydi): aytasan-a, aytasan (aytmaysan)*.

Masalan: *Bolasi tushmagur-ey, chumchuqning uyasini buzib rohat toparmidi? (G'ayratiy)*. «*Katta bo'lsam, akamga o'xshab. albatta komandir bo'laman», - dedi Sobir. Bo'lasan-a, bo'lasan. Komandir bo'lishga yurak kerak... (H.Nazir).*

4 -§. Fe'l nisbatlari

Fe'l ifodalagan harakat bilan uning bajaruvchisi (subyekti) va predmeti (obyekti) yoki bir necha bajaruvchi (subyektlar) orasidagi munosabatning ifodalishi fe'l nisbati deyiladi. Harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabat turlicha bo'ladi. Ma'lum bir shaklda harakat ega bilan ifodalangan shax syoki predmet tomonidan bajariladi. Masalan: *Bobur ota yurtidan batamom ajralganini endi astoydil his qildi (P.Qodirov)*.

Boshqa bir shaklda harakatning subyekti (ega) ham, obyekti ham bir shaxsning (predmetning) o'zi bo'ladi. Masalan: *Feruzaga hovliga tushib, shabnamda qiyg'os ochilgan atirgullar ustiga egildi. (H.G'ulom)*.

Yana bir ko'rinishda harakatning bajaruvchisi sub'ekt emas, ob'ekt sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. Masalan: *Tashqarida so'riga gilam to'shaldi, ko'racha solindi. Dasturxon yoyildi, choy damlandi (Tog'ay Murod)*.

Shuningdek, harakat bir necha sub'ekt tomonidan birgalikda bajarilishi mumkin. Masalan: *Ichkaridan birin-ketin bolalar chiqib kelishdi (Tog'ay Murod)*.

Yana bir nisbat shaklida esa harakat grammatik subyekt (ega)ning boshqa bir subyekt va obyekt ta'siri bilan bajariladi. Masalan: *Mo'minning ovozidan qat'iyat, buyruq Laylini bo'shashtirdi (S.Z.)*.

Shunga ko'ra fe'llarda besh xil nisbat ko'rinishi mavjud: 1. Aniq nisbat. 2. O'zlik nisbat. 3. Majhullik nisbati. 4. Birgalik nisbati. 5. Ortirma nisbat.

Fe'l nisbati maxsus shakl yasovchi qo'shimchalar yordami bilan yasaladi. Bu qo'shimchalar fe'lning leksik ma'nosini o'zgartirmaydi, balki

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi tasdiqni anglatuvchi fe'llar bo'lishli fe'l deyiladi. Fe'lдаги bo'lishlilik ma'nosini ifodalovchi maxsus grammatik ko'rsatkich yo'q: o'qi, eslat, qolgan, borsa, aytib bergan, o'qib chiqdi, hurmat qil каби. Masalan: *Ona so'zining o'zi har yurakka jarangli sado beradi* (*Hikmatlar guldastasi*). O'z burchini bajarishdan mammun odamligina erkin yashaydi (*Tafakkur gulshani*).

Ish-harakatning bajarilishi haqidagi inkorni anglatuvchi fe'llar bo'lishsiz fe'l deyiladi. Bo'lishli fe'l bo'lishsiz fe'lни hosil qilish uchun asos bo'ladi. Fe'lning bo'lishsiz shakli quyidagicha yasaladi:

1. Fe'l negiziga *-ma* (bu affiks urg'u olmaydi), *-may*, *-mas*, *-masdan*, *-maslik* affikslarini qo'shish: *ko'rmadi*, *kelmagach*, *bajarmadi*, *yoqmas*, *avaylamasdan*, *o'smaslik* каби.

Ko'rindiki *-ma* elementi *-may*, *-mas*, *-masdan*, *maslik* affikslarining tarkibida uchraydi. Bu affikslar sof fe'lga va fe'l shakllariga (sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi) qo'shilib inkor ma'nosini ifodalashda asosiy morfologik ko'rsatkich sanaladi. Masalan: *G'ulomjon darpardasi yonidan qalin qorni g'irchillatib o'tgan dupurni ham eshitmadi*. (*M.Ismoiliy*). *Tog' argon bilan eshilmaydi* (*M.Qoshg'ariy*). *Mehnat qilmagan rohat ko'rmas* (*O'zbek xalq maqoli*). *Uydagilarga aytmasdan do'sti bilan Qudratnikiga ketibdi*. *Kasal tabib kasalni davolay olmas* (*Abu Ali ibn Sino*). Bu voqeani ko'rmaslik uchun bolalar ko'zlarini chirt yumdilar.

-ma, *-may* affikslari qo'shma fe'llarga quyidagicha qo'shiladi:

a) asosiy qismga yetakchi fe'lga qo'shiladi: *eshitmay qoldi*, *uxlamay chiqdi*, *ko'rmay qoldi* каби;

b) ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *sotib olmadi*, *yuvob bermadi*, *o'qib chiqmadi* каби;

d) qo'shma fe'lning har ikala qismiga qo'shiladi: aytmay qo'ymaydi, bormay qolmaydi. Bunday holda bo'lishsiz shakl orqali bo'lishlilik ma'nosini anglashiladi, ya'ni aytadi, boradi каби.

Masalan: *Buvijonimning aytishicha, astoydil yaxshi niyat qilgan odam murodi maqsadiga etmasdan qolmas ekan* (*X.To'xtaboev*).

Eslatma: ravishdoshning *-gani* (-kani, -qani) affikslari bilan yasalgan shakliga bo'lishsizlik ifodalovchi affikslar qo'shilmaydi.

2. Fe'lning ayrim sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shakllaridan so'ng *emas*, *yo'q* so'zlarini kiritish bilan bo'lishsiz fe'l hosil qilinadi: *hayratlangan emas*, *boradigan emas*, *egib emas*, *tinchigani yo'q*, *ishonish emas* каби. Masalan: *Lekin ularning nima o'qiganini ko'rgan ham*, *qanday o'qiganini eshitgan ham emas* (*P.Tursun*).

3. Majhul nisbat

Bu shakldagi fe'lda harakat bajaruvchisi subyekt (ega) emas, obyekt (to'ldiruvchi) sanaladi yoki harakatning haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi.

Masalan: *Ot-aravalar birin-ketin saroyga olib kirildi (H.G.)* gapida *olib kirildi* harakatining bajaruvchi subyekti noma'lum, *ot-aravalar* so'zi ega vazifasida kelsa-da, obyekt vazifasini bajargan.

Kesimi majhullik nisbatidagi fe'l bilan ifodalangan gap qurilishi tilshunoslikda **passiv konstruktsiya** deb yuritiladi.

Majhul nisbat quyidagi qo'shimchalar bilan yasaladi:

- fe'l negiziga unlidan so'ng *-l*, undoshdan so'ng *-il* affiksini qo'shish bilan: *yasa-l(-di)*, *ata-l(-di)*, *yut-il(-di)*, *sot-il(-di)* kabi;
- fe'l negiziga unlidan so'ng *-n*, undoshdan so'ng *-in* affiksini qo'shish bilan: *bastala-n(-di)*, *ol-in(-di)* kabi.

Majhul nisbatdagi fe'lni hosil qilishda *-l (-il)* affiksi ko'proq qo'llanadi. Ba'zan ayni bir fe'l negizidan *-l (-il)*, *-n (-in)* affikslari bilan ham o'zlik, ham majhul nisbat yasalishi mumkin. Bunday bir xil shaklda kelgan bir xil fe'l negizining o'zlik yoki majhul nisbatda ekanligi matndan aniqlaniladi. Masalan: *Zulfiya darsga tayyorlandi*. *Muolajaga tibbiy uskunalar tayyorlandi*.

4. Birgalik nisbat

Bu nisbatdagi fe'lda ish-harakat bir necha subyekt tomonidan birgalikda bajariladi. Masalan: *Ayollar chaqaloqqa ko'z tegmasligi uchun qilinadigan irim-sirimlarini bitirishgach*, *bolani beshikka belashdi* (*O'.Hoshimov*) gapida *bitirishgach*, *belashdi* fe'llari anglatgan harakatning bir necha subyekt, ya'ni ayollar tomonidan birgalikda bajarilganini anglatadi.

Birgalik nisbatdagi fe'l quyidagicha yasaladi:

- fe'l negiziga unlidan so'ng *-sh*, undoshdan so'ng *-ish* affiksini qo'shish bilan: *sana-sh(di)*, *yugur-ish(di)* kabi;
- so'z o'zagiga *-lash* (-la+-sh qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *yordam-lash(di)*, *bahs-lash(di)* kabi.

5. Orttirma nisbat

Bu nisbat shaklida harakat grammatik subyekt (ega)ning boshqa bir subyekt yoki obyektga ta'siri, tazyiqi bilan bajariladi

unga qo'shimcha ma'no qo'shadi, ya'ni bu qo'shimchalar harakatning bajaruvchisi (subyekti) va predmeti (obyekti) ni ko'rsatib, gap qurilishining qanday bo'lishini bildirib turadi. Masalan: yozdi – subyekt (ega)ning o'zi bajaradigan harakat, yozildi – predmet (obyekt) tomonidan bajarilib, subyekti noma'lum harakat, yozishdi – bir necha subyektlar bajaradigan harakat, yozdirdi – subyektning obyektga ta'siri bilan bajariladigan harakat.

1. Aniq nisbat

Bu shakldagi fe'lida harakatning bajaruvchisi grammatick jihatdan ega vazifasini bajargan shaxs yoki predmet bo'ladi. To'ldiruvchi esa harakatning obyekti bo'ladi. Gapning bunday qurilishi tilshunoslikda aktiv konstruktsiya (faol qurilma) deb yuritiladi. Masalan: *Navoiy shiringina yasog'liq uyda tanho ishlar edi* (O.). Ushbu gapda *ishlar edi* harakatining bajaruvchisi (subyekti) Navoiy bo'lib, u ega orqali ifodalangan. Harakatning obyekti esa *uyda* holi orqali ifodalangan.

Bunday shaklda maxsus nisbat ko'rsatkichi yo'q. Bu nisbat ma'nosi fe'l negizi orqali ifodalanadi, shuning uchun ham u boshqa nisbat shakllarini hosil qilishi uchun asos bo'la oladi (qiylolang: *o'qidi*, *o'qildi*, *o'qishdi*, *o'qitdi* kabi).

2. O'zlik nisbat

Bu nisbatdagi fe'lida harakatning subyekti bilan obyekti bir shaxsning o'zi bo'ladi. Masalan: *Men har tong Toshkentning go'zilligi, fayzi bilan zavqlanaman* (U.Mahkamov) gapida *zavqlanaman* fe'li tarkibida kelgan – *lan* qo'shimchasi harakatning subyekti bilan obyekti *men* shaxsi ekanligini ko'rsatib turibdi.

O'zlik nisbati quyidagi affikslar bilan yasaladi:

a) fe'l negiziga unlidan so'ng –n, undoshdan so'ng –in qo'shish bilan: *magta-n*, *o'ra-n*, *yuv-in*, *kiy-in* kabi;

b) fe'l negiziga unlidan so'ng –l, undoshdan so'ng –il qo'shish bilan: *surka-l*, *shosh-il* kabi;

v) –*lan* (-la+-n dan tuzilgan qo'shma aftiks) affiksini qo'shish bilan: *zavq-lan*, *tinch-lan*, *shod-lan* kabi;

g) –*ish* qo'shimchasini qo'shish bilan: *ker-ish* kabi.

So'ra, *bor*, *yugur* kabi fe'l negizlaridan (o'timli, ba'zi bir o'timsiz) o'zlik nisbati yasalmaydi.

Masalan: *Kumpir nevarasiga xatni o'qitdi* gapida ikkita subyekt mavjud bo'lib, asosiy subyekt vositali to'ldiruvchi (*nevarasiga*), ikkinchi darajali subyekt esa ega (kampir) vazifasida qo'llangan bo'lib, *o'qitdi* harakati subyektning subyektga ta'siri natijasida bajarilgan.

Shuningdek, ortirma nisbatdagi fe'lda faqat bir subyekt mavjud bo'ladi. Bunday holda harakat obyektga (to'ldiruvchiga) o'tadi. Masalan: *U kitob keltirdi* kabi.

Orttirma nisbat fe'l negiziga quyidagi affikslarni qo'shish bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga -t affiksini qo'shish bilan: *qisqart, boyit* kabi;

2) fe'l negiziga -tir (-dir) affikslarini qo'shish bilan: *keltir, chaqirtir, kuldir, buzdir* kabi;

3) *sh, ch, t* undoshlari bilan tugagan fe'l negizlariga -ir affiksini qo'shish bilan: *shoshir, ichir, botir* kabi;

4) oxiri undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'l negizlariga -ar affiksini qo'shish bilan: *chiqar, gaytar* kabi;

5) oxiri undosh bilan tugagan fe'l negizlariga -g'iz, -giz, -qaz, -g'az, -kaz, -qiz, -kiz affikslarini qo'shish bilan: *turg'iz, egiz, o'tkaz, qutqaz, yutqiz, etkiz* kabi;

6) oxiri *m, q* undoshlari bilan tugagan fe'l negizlariga -iz affiksini qo'shish bilan: *tomiz, oqiz* kabi;

7) fe'l negiziga -sat (-sa+t qo'shma affiksi) affiksini qo'shish bilan: *ko'rsat* (faqat *ko'r* fe'l negiziga qo'shiladi) kabi.

5 -§. Fe'lning vazifadosh shakllari

Fe'lning gapda ma'lum bir gap bo'lagi vazifasini bajarishga mos bo'lgan shakli uning funktional¹⁴ formasi deyiladi. Fe'lning funktional formalari gapda kesim, hol, aniqlovchi, ega va to'ldiruvchi vazifalarida keladi.

O'zbek tilida fe'lning funktional formalariga sof fe'l, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi kiradi.

1. Sof fe'l

Fe'lning tuslangan formada qo'llanib, kesim vazifasini bajarishga mos shakli **sof fe'l** deb ataladi. Sof fe'l har uch zamon shaklida qo'llangan aniqlik, buyruq-istik, shart mayli formasidagi fe'llarni o'z ichiga oladi.

¹⁴ *Funktziya* lat. function – shakliva, vazifalar

Masalan: *To'g'ri so'z odam butun hayoti davomida mehr. sudoqat nurlarini targatadi* (*U.Mahkamov*). *Kimki oz bilsa.* *ozga o'rgatadi.* (*Tafakkur gulshani*). *Aqlni beaqldun organ* (*Maqol*).

2. Ravishdosh

Harakatning belgisini (harakat tarzidagi belgi) anglatadigan, gapda ko'pincha hol yoki ergash gapning kesimi vazifasini bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli ravishdosh deyiladi. Masalan: *Ilmu hunarni Xitoydan bo'lsa ham borib o'rganinglar* ("Pedagogika tarixi" dan). *Choyga fotiha o'qilgach,* *hamma o'rnidan turdi* (*S.Ahmad*). Bu misollarning birinchisida *borib* ravishdoshi hol vazifasini, ikkinchi misoldagi *o'qilgach* ravishdoshi ergash gapning kesimi vazifasini bajargan.

Ravishdosh quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l o'zak-negiziga unlidan so'ng -b, undoshdan so'ng -ib affiksini qo'shish bilan: *o'qib, borib;*

2) fe'l o'zak-negiziga unlidan so'ng -y, undashdan so'ng -a affiksini qo'shish bilan: *o'qiy-o'qiy, bora-bora.*

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda, asosan, takroriy holda qo'llanadi;

-b (-ib), -a, -y affikslari bilan yasalgan ravishdosh qo'shma fe'l (sof fe'l) tarkibida yetakchi qism vazifasida ham keladi: *yoza boshladi, o'qib chiqdi* kabi.

3) -gani (-kani, -qani) affikslari bilan: *o'qigani, aytgani* kabi;

4) -gach (-kach, -qach) affikslari bilan: *o'qigach, borgach* kabi;

5) -guncha (-kuncha, -quncha) affikslari bilan: *o'qiguncha, borguncha* kabi.

Fe'l o'zak-negizi k yoki g undoshi bilan tugasa, -kani, -kach, -kuncha tarzida, *q* yoki *g'* undoshi bilan tugasa, -qani, -qach, -quncha tarzida qo'shiladi: *ekkani, ekkach, ekkani, ekkuncha; chiqqani, chiqqach, chiqquncha* kabi.

Fe'lning ravishdosh shakli fe'l singari harakat tushunchasini anglatib, fe'lga xos quyidagi morfologik belgilarga ega, ya'ni:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *eslab* - o'timli, *kulib* - o'timsiz ravishdosh;

2) bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosiga ega: *ko'rib* - bo'lishli, *ko'rmay, ko'rmasdan* - bo'lishsiz ravishdosh: *kelguncha* - bo'lishli, *kelmaguncha* - bo'lishsiz ravishdosh; *o'tgach* bo'lishli, *o'tmagach* bo'lishsiz ravishdosh.

-gani (-kani, -qani) affiksi bilan yasalgan ravishdoshning bo'lishsizlik shakli yo'q (-ma bo'lishsizlik qo'shimchasini olmaydi).

3) nisbat ma'nosini anglatadi: *yasab* - aniq nisbat, *yasanib* - o'zlik nisbat, *yasalib* - majhullik nisbati, *yasashib* – birgalik nisbat, *yasatib* – orttirma nisbat:

4) ravishdoshlar tuslovchi qo'shimchalarni olish-olmaslik xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: tuslanadigan ravishdoshlar va tuslanmaydigan ravishdoshlar.

Tuslanadigan ravishdoshlarga fe'l negiziga -b (-ib), -a, -y affikslarni qo'shish bilan shakllangan ravishdoshlar kiradi.

Bu guruhdagi ravishdoshlar tuslangan holda sof fe'lga aylanadi. Masalan: *Kechaning tili qorasida yulduzlar yorqin yonadi* (O). *Oyoq ostimizda munchoq-munchoq og, sariq gullar sochilib yotibdi* (B.Jahongirov).

Tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda ham qo'llana oladi. Masalan: *Vohid ho'l sochlarni taray-taray boqqa sho'ng'idi* (O. YOqubov). *Mashina silkinib oldinga intildi* (S.Ahmad).

Ravishdoshlarning -gach (-kach, -qach). -gani (-kani, -qani), guncha (-kuncha, -quncha) affikslari yordamida hosil qilingan shakllari tuslanmaydigan ravishdoshlar sanaladi: *etgach, ekkach, chiqqach; etgani, ekkani, chiqqani; etguncha, ekkuncha, chiqquncha* kabi. Masalan: *Sultonali tong otguncha ikki go'dakning qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirib chiqqan* (A.Qodiriy). *Uzun, qorong'l yo'lakka chiggach, Unsin to'xtadi* (O). *Siz bilan maslahatlashgani keldim* (B.Rahmonov).

d) zamon ma'nosini ifodalaydi. Ravishdoshning zamon ma'nosini ifodalashi nisbiy zamon sanaladi, chunki ravishdoshning zamonini shu gapdag'i tuslangan fe'lning zamoni nisbatan belgilanadi.

Ravishdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra uchga bo'linadi: o'tgan zamon ravishdoshi, hozirgi zamon ravishdoshi, kelasi zamon ravishdoshi.

O'tgan zamon ravishdoshlari fe'l o'zak-negiziga -b (-ib), -gach (-kach, -qach) affikslarini qo'shish bilan hosil qilinadi: *qolib, o'qib, yolgach, o'qigach* kabi.

-b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan asosiy harakatdan ilgari bo'lgan harakatni yoki asosiy harakatdan oldin boshlangandek ko'rinsa ham ammo u bilan bir vaqtida yuz bergen harakatni anglatadi. Masalan: *Zulfiya javob so'rab keldi gapida so'rab ravishdoshi asosiy harakatdan (keldi harakatidan) oldin ro'y bergen harakatni bildirsra, U kulib gapirmoqda gapida esa kulib ravishdoshi asosiy harakat (gapirmoqda harakati) bilan bir vaqtida yuz beradigan harakatni anglatadi.*

-b (-ib) affiksi bilan yasalgan ravishdosh tuslanganda, o'tgan zamon hikoya fe'lini hosil qiladi.

Fe'l negiziga -gach (-kach, -qach) affiksini qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslanmaydigan ravishdosh bo'lib, u tuslangan fe'l ifodalagan harakatdan ilgari uning bajarilishi (yoki bajarilmaslik) sababi yoki paytini ko'rsatadigan harakatni anglatadi. Masalan: *Uch-to'rt kun mehmonorchilikda yurishgach, matabdan qaytdilar* (*P.Tursun*). *Zorlanishdan, ichni eyishdan boshqa hech nima go'lidan kelmagach, nima qilsin* (*M. Ismoilij*).

Hozirgi zamon ravishdoshi fe'l o'zak-negiziga -a, -y affikslarini qo'shish bilan hosil qilinadi: *bora-bora, ishlay-ishlay* kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan asosiy harakat bilan bir vaqtida ro'y beradigan harakatni anglatib, uning bajarilish holati, paytini ko'rsatadi. Masalan: *Toma-toma ko'l bo'lur, hech tommasa cho'l bo'lur* (*Maqol*). *Tog' oralig'idagi qalin qor eriy-eriy odam bemalel kira oladigan g'or bo'lib qolibdi* (*S.Anorboyev*).

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar nutqda odatda, takroriy so'z shaklida qo'llanadi. Yakka holda ishlatilganda, ravishdosh anglatgan harakatdan tuslangan fe'l anglatgan harakatga tezlik bilan o'tilganlik ma'nosi hosil bo'ladi. Masalan: *Sultonmurod kela o'qishga kirishdi*.

Hozirgi zamon ravishdoshi tuslanib, hozirgi-kelasi zamon fe'lini hosil qiladi. Masalan: *Sada tagidagi hovuzning suvida yaproqlar suzadi* (*S.Z.*).

Kelasi zamon ravishdoshlari fe'l negiziga -gani (-kani, -qani), -guncha (-kuncha, -quncha) affikslarini qo'shish bilan yasaladi: o'qigani, tinchiguncha kabi.

Bu affikslar bilan yasalgan ravishdoshlar tuslanmaydi. Fe'l negiziga -gani (-kani, -qani) qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan harakatdan so'ng bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatadi. Masalan: *Men bugun yuragimni ochib gapirgani keldim* (*U.*).

Fe'l negiziga -guncha (-kuncha, -quncha) affiksini qo'shish bilan yasalgan ravishdosh tuslangan fe'l ifodalagan harakatning davom qilish vaqtining o'ichovi sifatidagi harakatni ifodalaydi. Masalan: *Yo 'ichi so'zlaguncha, Tantiboyvachcha qorong'ida yo 'goldi* (*O.*).

Shu bilan birga ravishdosh o'ziga xos sintaktik belgilarga ham ega, ya'ni:

1) gap tarkibida boshqa so'zлarni boshqarib kela oladi;

2) tuslanadigan ravishdoshlar tuslovchi olmagan holda hol va -b (-ib) affiksi bilan yasalgan ergash gapning kesimi vazifasini bajaradi: *Gulnorning egnida kaltagina qora (lapis) kamzul yuvila-yuvila*

yupqalashgan (O.). Ibn Iroq uning gapidan zavqlanib kuldil (M.Osim). Kursi ustiga dasturxon yozilib, meva-cheva to 'la patnis qo'yildi (O.).

Shuningdek, tuslanadigan ravishdoshlar o'zlariga tobe bo'lган so'zlar bilan sostavli hol sifatida, ravishdosh o'ram tarzida ajratilgan hol vazifasini ham bajaradi: *Bozor darvozasi yoniga kelishganida bir to'da odamni ko'rib to'xtab qolishdi* (O'.Hoshimov). Aprel ogshomlaridan birida Farida ikkovlari shahar aylanib yurib stadionga kirib qolishdi (O'.Hoshimov). Keng, baland, serhasham chodirda oltin shamdonlarni qo'yib, Navoiy yaqin beklari bilan suhbatlashib o'tirardi (O.).

3) tuslanmaydigan ravishdoshlar gapda hol, ajratilgan ikkinchi darajali bo'lak va ergash gapning kesimi vazifasini bajarib keladi: *Oradan uch oy o'tib hash-pash deguncha issiq kunlar etib keldi* (S.A.). U oltinsoyliklarni kanal va buloq gazigani boshlab ketdi (SH.R.). Sharining nozik va qaltisligi ko'z oldiga kelgach, yuragi orqasiga tortib ketdi (H.N.). Asalxon karvon o'tib ketguncha, yo'l yoqasida qo'l siltab turdi (H.G.).

-gani (-kani, -qani) affaksi bilan yasalgan ravishdosh gapda faqat hol vazifasini bajaradi.

3. Sifatdosh

Predmet belgisini harakat va holat vositasida bildiradigan, gapda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasini bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli **sifat-dosh** deb ataladi: *So'zlayotgan kishining o'ziga emas, so'ziga e'tibor qil* («*Tafakkur gulshani*»). Ko'chaning ikki chetidagi turli mollar bilan savdo qiluvchi do'konlar joylashgan (M.Qoriev) gaplaridagi so'zlayotgan, savdo qiluvchi sifatdoshlari *kishi*, do'konlar otlariga bog'lanib, uning harakat belgisini bildirib, sifatlovchi (aniqlovchining bir turi) vazifasini bajargan.

Sifatdosh quyidagi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l o'zak-negiziga -gan (-kan, -qan) affikslarni qo'shish bilan: yuklagan, kechikkan, qiziqqan (fe'l negizi *k* yoki *g* bilan tugasa, -kan; *q* yoki *g'* bilan tugasa, -qan tarzida).

Bu affiks sifatdosh yasashda eng mahsuldar, unumli affiks sanaladi.

Eski o'zbek adabiy tilida -gan affiksining ekvivalenti -mish, -dik affikslari bilan ham yasalgan (bu affikslar hozir ham uchraydi).

2) fe'lning -a, -y affiksi bilan tugagan ravishdosh negiziga -digan, -yotgan affikslarini qo'shish bilan: *kelayotgan*, *o'qiyotgan*, *boradigan*, *ishlaydigan* kabi;

3) fe'l o'zak-negiziga -r (-ar) qo'shilishi bilan (unlidan so'ng -r, undoshdan so'ng -ar): *buklar*, *ko'kar* kabi;

4) fe'l o'zak-negiziga -vchi (-uvchi) qo'shilishi bilan (unlidan so'ng -vchi, undoshdan so'ng -uvchi): *boshlovchi, kutuvchi* kabi;

Eski adabiy tilda sifatdoshning bu turi -guchi, -g'uchi shaklida ham ishlatalilgan: *aytguchi, kelguchi*. Bu shakl hozir ham she'riyatda uchraydi: Kulimsirab turg'uchi toleing porloq (G'.G').

Bu affiks bilan yasalgan sifatdoshning ot so'z turkumiga ko'chish holati ham uchraydi: *o'quvchi, to'quvchi, yozuvchi* kabi.

5) fe'l negiziga -ajak qo'shilishi bilan: *kelajak, bo'lajak* kabi;

6) fe'l negiziga -gusi, -g'usi qo'shilishi bilan: *kelgusi, bo'lg'usi* kabi.

Sifatdosh leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. Shunga ko'ra sifatdosh fe'l sanaladi va fe'lga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga egadir, ya'ni:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'qigan, yozdirgan* - o'timli; *qolgan, qiziqtirgan* - o'timsiz sifatdosh;

2) bo'lishli-bo'lishsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'qigan* – bo'lishli, *o'qimagan* – bo'lishsiz; *aytar* – bo'lishli, *aytmas* – bo'lishsiz sifatdosh;

3) nisbat ma'nosini anglatadi: *yuvgan* - aniq nisbat, *yuvungan* - o'zlik nisbat, *yuvilgan* - majhullik nisbat, *yuvishgan* – birgalik nisbat, *yuvdirgan* – orttirma nisbat;

4) sifatdoshlar tuslanganda anqlik maylining biror zamoniga xos bo'lgan fe'lni hosil qiladi (sof fe'lga aylanadi) va kesim vazifasini bajaradi: *Bu hofiz butun olamga tanilgan (O.)*.

Sifatdoshning deyarli barcha shakllari tuslanish xususiyatiga (-yotgan shaklidan tashqari) ega. -r (-ar) bilan yasalgan sifatdosh shakli esa hozirgi tilda ko'proq tuslangan shaklda ishlatalidi: *o'qirman, o'qirсан, o'qir; o'qirmiz, o'qirsiz, o'qir(lar)* kabi;

5) sifatdosh zamon ma'nosini ifodalaydi. Atributiv (sifatlovchi) holatida kelgan sifatdoshning zamon ma'nosini nisbiy sanaladi, chunki sifatdoshning zamonini nutq momentiga nisbatan emas, balki fe'l-kesimning zamoniga nisbatan belgilanadi: Ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan kishi ulug'likka etadi (YUsuf Xos Xojib) gapida tuslangan fe'l etadi hozirgi-kelasi zamonni ifodalasa, *ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan* sifatdoshlari o'tgan zamonni ifodalaydi.

Sifatdoshlar zamon ma'nosiga ko'ra uch guruhga bo'linadi: o'tgan zamon sifatdoshi, hozirgi zamon sifatdoshi, kelasi zamon sifatdoshi. Sifatdoshlarni hosil qiluvchi maxsus grammatic ko'rsatkichlar sifatdoshning nisbiy zamon ko'rsatkichi ham sanaladi.

O'tgan zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlanib turgan vaqtidan ilgari bo'lgan harakat belgisini anglatadi. -gan (-kan, -qan) grammatic

ko'rsatkichlari bilan yasalgan sifatdosh o'tgan zamon sifatdoshini hosil qiladi: Murabbiysi bo'lmagan odamni hayot o'zi tarbiyalab qo'yadi («Otalar so'zini»).

Hozirgi zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlashib turgan vaqtida davom etayotgan harakat belgisini anglatadi.

Hozirgi zamon sifatdoshi -*yotgan*, -*vchi* (*t-uvchi*) affikslarini qo'shish bilan hosil bo'ladi: *Adolat biz qurayotgan jamiyatning mezonи bo'lmos'i darkor* (I.A.Karimov). *Elmurod bu erga keluvchi mehmonlarning hammasini tanib oldi* (P.Tursun).

Kelasi zamon sifatdoshi predmetning nutq so'zlanib turgan vaqidan keyin bajariladigan harakat tarzidagi belgisini anglatadi. Kelasi zamon sifatdoshi -*r* (*t-ar*), -*digan*, -*ajak* affikslari bilan yasaladi: Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt (*Maqol*). Dehqon kelasi kuzda oladigan hosilining g'amini shu kuzdan ko'radi (M.Ismoilov).

Sifatdosh fe'l shaklining «sifatdosh» deb atalishi, uning sifat singari predmetning belgisini bildirishiga ko'radir. Sifatlar predmetning rangi, hajmi, mazasi, xususiyati kabilarni bildirsa, sifatdosh predmetning harakat va holat belgisini anglatadi.

Demak, sifatdosh sifatga xos bo'lган grammatick xususiyatlarga ham egadir, ya ni:

1) sifatdosh morfologik jihatdan o'zgarmaydi (egalik, kelishik, ko'plik affikslarini olmaydi):

2) sifatdosh otga bog'lanib kelib, predmetning harakat belgisini bildiradi va gapda sifatlovchi vazifasini bajaradi: *Ko'klam quyoshidan ko'kargan qirlar, ko'm-ko'k* (H.Olimjon). *Xadichabegin yurt uchun gayg'uradigan bir malika ekanini ko'rsatishni sevardi* (Oybek).

3) sifatdosh otlashish xususiyatiga ega, bunday holda sifatdosh bog'-lanib kelgan ot qo'llanmaydi va sifatdosh ot kabi so'z o'zgartiruvchi (egalik, kelishik, ko'plik affikslarini) affikslarni oladi, ot singari sintaktik vazifalarni (ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi) bajaradi: *Yo'lni bilgan qoqilmaydi* (*Maqol*). *Qishloq xo'jaligida bevosita ishlab chiqaruvchining o'zi xo'jayin bo'lishi shart* (I.Karimov). *Ko'p vurgandan so'rama, ko'p ko'rgandan su'ra* (*Maqol*). *Dushmanga nafrati bo'lmaganning Vatanga muhabbatini bo'lmas* (*Maqol*).

4. Harakat nomi

Ish-harakatning atamasi bo'lib, gapda otga xos vazifalarni bajarishga mos bo'lган fe'l shakli **harakat nomi** deb ataladi: Ilm-sanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harakatlaridandir. *Chavandoz bu gaplarni*

Ertoyevga aytishini ham, aytmaslikni ham bilmay turgandi (*O.YOqubov*). *Mustaqilligimiz tufayli xalq va Vatan tarixi, boy ilmiy va adabiy merosga xolisona yondashishning guvohi va shohidi bo'lmogdamiz* (*Rahim Vohidov*) gaplaridagi intilish. *aytishni, aytmaslikni, yondashishning fe'l shakllari harakatning atamasi* (nomi) *bo'lib, gapda otga xos ega.* to'ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarini bajargan.

Harakat nomi quyidagi shakl yasovchi affikslar bilan yasaladi:

1) fe'l negiziga -sh (-ish) qo'shish bilan (unlidan so'ng -sh, undoshdan so'ng -ish): *o'qish, yozish, ishlash, ehqish* kabi;

Harakat nomining -sh (-ish) affiksi bilan yasalgan shakli otga yaqin turadi, shuning uchun ham bu shaklda harakat nomi otga ko'chishga moyil bo'ladi.

2) fe'l negiziga -v (-uv) qo'shish bilan (unlidan so'ng -v, undoshdan so'ng -uv): *ishlov, bag'ishlov, boruv, keluv* kabi;

Bu affiks bilan yasalgan harakat nomi hozirgi o'zbek tilida kam ishlataladi;

3) fe'l negiziga -moq qo'shish bilan: *o'smoq, ulg'aymoq, o'rganmoq* kabi.

Harakat nomining -moq affiksi bilan yasalgan shakli fe'lga juda yaqin turadi, chunki har qanday fe'lning bosh shakli yo buyruq-istak mayli shaklida *esla, shosh* kabi; yoki *eslamoq, shoshmoq* kabi harakat nomi shaklida olinadi.

Harakat nomi leksik-semantik jihatdan harakat tushunchasini anglatadi. Shu jihatdan harakat nomi fe'lga xos grammatik xususiyatlarga ega:

1) o'timli-o'timsizlik ma'nosini ifodalaydi: *o'rganish, ko'rmoq* - o'timli harakat nomi; *yugurish, ishonmoq* - o'timsiz harakat nomi;

2) nisbat ma'nosiga ega: *yutmoq* - aniq nisbat, *yasanmoq* - o'zlik nisbat, *baholanmoq* - majhullik nisbati, *qiziqtirmoq* - ortirma nisbat;

3) harakat nomining bo'lishsiz shakli faqat -maslik affiksi bilan yasaladi: *aytish* – bo'lishli harakat nomi, *aytmaslik* – bo'lishsiz harakat nomi.

4) harakat nomi zamon ma'nosiga ega emas. Lekin ma'lum bir qulay sharoitda unda hozirgi-kelasi zamon ma'nosini aks etadi: *Oilada farzand tarbiyasiga har tomonlama e'tibor bermoq lozim* (*O.Karimova*).

5) boshqa fe'l shakllari singari harakat nomi boshqarish xususiyatiga ega.

Shuningdek, ish-harakatning nomini bildirish jihatdan harakat nomi otga xos bo'lgan grammatik xususiyatlarga ham ega, ya'ni:

1) harakat nomi son, egalik va kelishik affikslarini oladi:

2) harakat nomi ot singari ega, qaratqich aniqlovchi, to'ldiruvchi ko'makechili shaklda hol va kesim vazifalarini bajaradi: *Zumradning tikishi – go'zal, ipakni turlashi ham mohirona (O.). Bilim va tushunishga intil kunu tun (Yusuf Xos Xojib). Rais Jo'raboev bilan jiddiy tortishuvdan so'ng juda qattiq asabiylashdi (SH.R.). O'zini olim, fozilman deb maqtanish, shu bilan g ururlanish jaholatning bir ko'rinishidir («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

6 -§. Fe'llarning tuslanishi(shaxs-son kategoriyasi)

Ish-harakat ma'lum bir grammatic shaxs tomonidan bajariladi (yoki bajarilmaydi). Grammatic shaxs so'zlovchi (I shaxs), tinglovchi (II shaxs), o'zga (III shaxs yoki predmet) bo'lishi mumkin.

Grammatic shaxs grammatic son (birlik yoki ko'plik) bilan birgalikda ifodalanadi. Fe'llardagi bunday grammatic shaxs va son ma'nosi ma'lum bir grammatic ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Masalan: o'qidim, o'qisam, o'qisang, o'qiyapman, o'qibman, o'qiy fe'llari tarkibidagi *-m. -man, -y* qo'shimchalari ish-harakatning I shaxs so'zlovchi, ya'ni yakka shaxs tomonidan bajarilganini ko'rsatsa: *o'qidik, o'qisak, o'qiyapmiz, o'qibmiz, o'qiylik* fe'llari tarkibidagi *-k, -miz, -ylik* affikslari ish-harakat-ning I shaxs, lekin ko'p so'zlovchilar (shaxslar) tomonidan bajarilganini ifodalaydi.

Demak, ish-harakatning bajaruvechisi uch shaxs va 2 son tushunchalarini aks ettiruvchi affikslarni o'z ichiga oladi. Shuning uchun ham bunday affikslar **shaxs-son affikslari** deb yuritiladi. Fe'llarning shaxs-son affikslari bilan o'zgarishi esa tuslanish deyiladi. Shaxs-son affikslari tilshunoslikda **tuslovchi affikslar** deb ham yuritiladi.

O'zbek tilida tuslovchi affikslar fe'l shakllariga turliche ko'rinishda qo'shiladi. Shu jihatdan tuslovchi affikslar uch guruhga bo'linadi.

1. Birinchi guruuh tuslovchilar

Bu guruhga mansub tuslovchilar aniqlik va shart-istik maylidagi *-di, -sa, qo'shimchalarini olgan sof fe'l negizidan so'ng va edi to'liqsiz fe'liga* qo'shiladi: keldi-m, keldi-ng, keldi; kelsa-k, kelsa-ng, kelsa(lar) kabi.

Fe'llarning birinchi guruuh tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha:

Shaxs	Birlik	Son	
		Ko'plik	
I	<i>yozdim, yozsam, yozgan edim</i>	<i>zdik, yozsak, yozgan edik</i>	
II	<i>yozding, yozsang, yozgan eding</i>	<i>yozdingiz, yozsangiz, yozgan edingiz</i>	
III	<i>yozdi, yozsa, yozgan edi</i>	<i>yozdit-lar), yozsat-lar), yozgan edit-lar)</i>	

2. Ikkinchı guruh tuslovchilar

Bu affiksler -*bt-ib*, -*at-y* qo'shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlardan, sifatdoshlardan (-*yotgan* qo'shimchasidan tashqari), shuningdek, -*yap*, -*moqda*, -*yotib*, -*moqchi* bilan shakllangan fe'l negizidan so'ng qo'shiladi. Mazkur guruhdagi tuslovchilar III shaxsdagina ikki xil ko'rinishda bo'ladi. ya'ni birinchi xil ko'rinishda -*bt-ib*, -*at-y* qo'shimchasi bilan shakllangan ravishdoshlar hamda -*yap*, -*yotib* bilan shakllangan fe'llar III shaxs birlikda -*di* (-ti), ko'plikda -*di(lar)*, -*ti(lar)* shaxs-son affikslari bilan shakllanadi.

Ikkinchı xil ko'rinishda esa fe'lning sifatdosh shakllariga (-*gam*, -*rt-*ar), -*digan*, -*vchit-uvchi* bilan hosil qilingan shakllariga), -*moqda*, -*moqchi*, -*yotir* bilan shakllangan fe'l negizlari, shuningdek, fe'llar ekan, emish to'liqsiz fe'llari bilan birga qo'llansa. III shaxsda shaxs ko'rsatkichi shakllanmaydi (nol ko'rsatkichli shaklda keladi).

Fe'llarning ikkinchi guruh (A.B ko'rinishi) tuslovchilar bilan tuslanishi quyidagicha: «A» ko'rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<u>yozib-man</u> , <u>yozayotib-man</u> , <u>yoza-man</u> , <u>yoz yap-man</u>	<u>yozib-miz</u> , <u>yozayotib-miz</u> , <u>yoza-miz</u> , <u>yoz yap-miz</u>
II	<u>yozib-san</u> , <u>yozayotib-san</u> , <u>yoza-san</u> , <u>yoz yap-san</u>	<u>yozib-siz</u> , <u>yozayotib-siz</u> , <u>yoza-siz</u> , <u>yoz yap-siz</u>
III	<u>yozib-di</u> , <u>yozayotib-di</u> , <u>yoza-di</u> , <u>yoz yap-di</u>	<u>yozibdilar</u> , <u>zayotibdilar</u> , <u>yozadilar</u> , <u>yozaptilar</u>

«B» ko'rinishi

Shaxs	Son	
	Birlik	Ko'plik
I	<u>yozgan-man</u> , <u>yozar-man</u> , <u>yozadigan-man</u> , <u>yozmoqda-</u> <u>man</u> , <u>yozmogchi-man</u>	<u>yozgan-miz</u> , <u>yozar-miz</u> , <u>yozadigan-miz</u> , <u>yozmoqda-</u> <u>miz</u> , <u>yozmogchi-miz</u>
II	<u>yozgan-san</u> , <u>yozar-san</u> , <u>yozadigan-san</u> , <u>yozmoqda-</u> <u>san</u> , <u>yozmogchi-san</u>	<u>yozgan-siz</u> , <u>yozar-siz</u> , <u>yozadigan-siz</u> , <u>yozmoqda-</u> <u>siz</u> , <u>yozmogchi-siz</u>
III	<u>yozgan</u> , <u>yozar</u> , <u>yozadigan</u> , <u>yozmoqda</u> , <u>yozmogchi</u>	<u>yozgan-lar</u> , <u>yozar-lar</u> , <u>yozadigan-lar</u> , <u>yozmoqda-</u> <u>lar</u> , <u>yozmogchi-lar</u>

3. Uchinchi guruhi tuslovchilar

Bular buyruq maylidagi so'f fe'l negizidan so'ng qo'shiladi.

Fe'llarning uchinchi guruhi tuslovchi bilan tuslanishi quyidagicha:

Shaxs

Son

	Birlik	Ko'plik
I	<u>yozay</u> , <u>yozayin</u> , <u>o'qiy</u> , <u>o'qiyin</u>	<u>yozaylik</u> , <u>o'qiylik</u>
II	<u>yoz</u> , <u>yozgin</u> , <u>o'qi</u> , <u>o'qigin</u>	<u>vozingiz</u> , <u>o'qingiz</u>
III	<u>yozsin</u> , <u>o'qisin</u>	<u>yozsinlar</u> , <u>o'qisinlar</u>

7 -§. Fe'l zamonlari

Ish-harakatning voqe bo'lishi (yoki bo'lmasligi) mantiqan zamon bilan bog'liq bo'ladi. Fe'llardagi zamon nutq so'zlanib turgan paytga nisbatan qiyoslangan holda aniqlanadi, ya'ni ish-harakat nutq so'zlanib turgan paytdan oldin, nutq so'zlanib turgan paytda, nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilishi yoki bajarilmasligi mumkin. SHunga ko'ra, fe'l uch zamon ko'rinishiga ega: 1. O'tgan zamon. 2. Hozirgi zamon. 3. Kelasi zamon. Fe'llarda zamon ma'nosi fe'l tarkibida qo'llangan grammatik ko'rsatkichlar orqali belgilanadi. Masalan: 1. *Nodira ezgu ishlar bunyod etdi va o'tar dunyoda yaxshi nom qoldirdi.* (R.Shog'ulomov) 2. *Ko'nglini kichik tutgan, kamtarlik yo'lidan yurgan kishi ulug'likka etadi* (Y'Usuf Xos Xojib). 3. *Ilm ko'pga etkazar, hunar esa ko'kka* (Maqol). Keltirilgan misollarning birinchisida bunyod etdi, nom qoldirdi fe'llari tarkibidagi -di o'tgan zamonni, ikkinchisida etadi fe'l tarkibidagi -a ko'rsatkichi hozirgi zamonni, uchinchisida etkazar fe'lidagi -ar ko'rsatkichi esa kelasi zamon ma'nosini ifodalagan.

Har bir zamon o'z navbatida yana bir necha turga bo'linadi. Chunki har bir zamon vaqtning katta qismini ko'rsatish bilan birga o'zining ichki xususiy modal ma'nolariga (qo'shimcha ma'nolarga) ham ega. Masalan: *o'qimoqchiman*, *o'qiydiganman* fe'llari nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajariladigan harakatni ifodalab, vaqtning katta qismini ko'rsatish bilan birga, bajarilishi maqsad qilib olingan harakatni anglatishi kabi o'ziga xos modal ma'noga ham ega.

1. O'tgan zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan oldin bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

O'tgan zamon fe'li xususiy modal ma'nolariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) yaqin o'tgan zamon fe'li; 2) uzoq o'tgan zamon fe'li; 3) o'tgan zamon hikoya fe'li; 4) o'tgan zamon davom fe'li; 5) o'tgan zamon maqsad fe'li.

Yaqin o'tgan zamon fe'li ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan bir oz oldin, ammo so'zlovchining ko'z oldida (yoki uning faol ishtiropi bilan) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi. Masalan: Go'zal vodiyyadagi Gullar bog'i ko'klam libosi bilan bezandi (SH.R.).

Yaqin o'tgan zamon fe'li sof fe'l negiziga -di qo'shimchasini qo'shish va tuslash bilan (I guruh tuslovchi) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat- kichi	Shaxs- son	Misol	Zamon ko'rsat- kichi	Shaxs- son
I	o'qidim	-di	-m	o'qidik	-di	-k
II	o'qiding	-di	-ng	o'qidingiz	-di	-ngiz
III	o'qidi	-di	-	o'qidilar	-di	(-lar)

Uzoq o'tgan zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ancha oldin bajarilgan yoki bajarilmagan, ammo bu haqda nutq so'zlanib turgan paytda xabar qilingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: SHoyi, atlas, chit, las ko'yak; nimcha, dura, peshonabog', xullas bor boricha yo'q holicha yasalgan (N. Safarov).

Uzoq o'tgan zamon fe'li negiziga -gan sifatdosh qo'shimchasini qo'shish va tuslash bilan (II guruh «B» ko'rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat- kichi	Shaxs- son	Misol	Zamon ko'rsat- kichi	Shaxs- son
I	o'qiganman	-gan	-man	o'qiganmiz	-gan	-miz
II	o'qigansan	-gan	-san	o'qigansiz	-gan	-siz
III	o'qigan	-gan	-	o'qiganlar	-gan	(-lar)

Uzoq o'tgan zamon fe'li nutqda aniq eslash (yoki eslatish), kutilmaganda eslash, eshitilganlik kabi qo'shimcha modal ma'nolarga ham ega bo'ladi. Uzoq o'tgan zamonning bo'lib o'tgan ish-harakatni aniq

eslash ma' nosi -gan sifatdoshiga edi (qisqa shaklida) to'liqsiz fe'lini biriktirib tuslash orqali: o'qigan edim, o'qigan eding, o'qigan edi; o'qigan edik, o'qigan edingiz, o'qigan edilar kabi; kutilmaganda eslash ma' nosi - gan sifatdoshiga ekan (qisqa shakli -kan) to'liqsiz fe'lini biriktirib tuslash bilan: o'qigan ekanman, o'qigan ekansan, o'qigan ekan; o'qigan ekanmiz, o'qigan ekansiz, o'qigan ekanlar kabi; bo'lib o'tgan ish-harakatning so'zlovchining boshqa shaxsdan eshitganligi -gan sifatdoshiga emish (qisqa shakli -mish) to'liqsiz fe'lini biriktirib tuslash orqali: o'qigan emishman, o'qigan emishsan, o'qigan emish; o'qigan emishmiz, o'qigan emishsiz, o'qigan emishlar kabi shakllanadi. Masalan: *Nasibaning yuzidagi bo'g'riqish yo'qolib, uning o'rnida nafislik paydo bo'lgan edi* (X.No 'mon). *Mirza Bahrom unday ma'no chiqishini sira ko'zda tutmagan ekan, o'sal bo'ldi* (A.Qahhor).

O'tgan zamon hikoya fe'li kutilmaganda, qisqa vaqt ichida nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari bajarilgan (yoki bajarilmagan) ish-harakatni hikoya qilish, tasvirlash yo'li bilan ifodalaydi. Masalan: *Halol rizq istab, mehnat qilib, charchab uxlagan kishi shu kechani ma'rifat qilingan holda o'tkazibdi* (Hadisdan).

O'tgan zamon hikoya fe'li fe'l negiziga -b (-ib) o'tgan zamon ravishdosh qo'shimchasini qo'shish va tuslash bilan (II guruh «A» ko'rinishdagi tuslovchilar bilan) shakllanadi:

Shaxs	Son				Ko'plik		
	Birlik				Misol		
	Misol	Zamon ko'rsat- kichi	Shaxs- son qo'shim- chasi		Zamon ko'rsat- kichi	Shaxs- son qo'shim- chasi	
I	o'qibman	-b	-man	o'qibmiz	-b	-miz	
II	o'qibsan	-b	-san	o'qibsiz	-b	-siz	
III	o'qibdi	-b	-di	o'qibdilar	-b	-di(-lar)	

O'tgan zamon hikoya fe'lining eslay (eslatish) ma'no ko'rinishi ham bor. Bu shakl o'tgan zamon -b (-ib) ravishdoshiga edi to'liqsiz fe'lini biriktirib tuslash orqali hosil bo'ladi: o'qib edim, o'qib eding, o'qib edi; o'qib edik, o'qib edingiz, o'qib edilar kabi. Masalan: *Urush tugasa, biznikiga mehmongan borasiz, o'shanda ayamning qanaqaligini ko'rasiz deb edi* (S.Zunnunova).

O'tgan zamon davom fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari ma'lum bir muddat davomli bo'lgan yoki takrorlanib turgan ish-harakatni

eslash ma'no ottenkasi bilan ifodalaydi. Masalan: 1. *Bu yerda Boburning doim o'z kuchi bilan birga olib yuradigan kitoblari saqlanar edi* (P.Qodirov) 2. *Daryolardan kuylab o'tardim, Ertaklarga qulog tutardim. Hammasini tinglardim, ammo O'xshashini topmasdim aslo* (H.O.). Bu misollarning birinchisida saqlanar edi fe'li o't mishda ma'lum bir muddat davomli bo'lgach ish-harakatni ifodalasa, ikkinchisida kuylab o'tardim. qulog tutardim, tinglardim vaqtı-vaqtı bilan takrorlanib ish-harakatni anglatadi. O'tgan zamон davом fe'li -r(-ar), -yotgan sifatdosh fe'l negiziga hamda -moqda qo'shimchasini olgan sof fe'l negiziga edi to'liqsiz fe'lini biriktirib tuslash (I guruh tuslovchilari bilan) orqali hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Birlik			Ko'plik		
	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son	Misol	Zamon ko'rsat-kichi	Shaxs-son qo'sh.
I	o'qir edim, o'qiyotgan edim, o'qimoqda edim	-r+edi, -yotgan +edi, -moqda +edi	-m	o'qir edik, o'qiyotgan edik, o'qimoqda edik	-r+edi, -yotgan +edi, -moqda +edi	-k
II	o'qir eding, o'qiyotgan eding, o'qimoqda eding	-r+edi, -yotgan +edi, -moqda +edi	-ng	o'qir edingiz, o'qiyotgan edingiz, o'qimoqda edingiz	-r+edi, -yotgan +edi, - moqda +edi	-ngiz
III	o'qir edi, o'qiyotgan edi, o'qimoqda edi	-r+edi, - yotgan +edi, -moqda +edi	-	o'qir edilar, o'qiyotgan edilar, o'qimoqda edilar	-r+edi, -yotgan +edi, -moqda +edi	(-lar)

O'tgan zamон maqsad fe'li nutq so'zlangan paytdan ilgari bajarilishi maqsad qilingan, ammo voqe bo'limgan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: U bugun Malika bilan xoli gaplashib, ko'nglidagi hamma sir-asrorini to'kib solmoqchi edi (E.Ulmonov). Ertasiga qishloqqa chiqadigan edi.

O'tgan zamон maqsad fe'li -moqchi, -digan qo'shimchalarini olgan fe'l negiziga edi to'liqsiz fe'lini biriktirib (I guruh tuslovchilar bilan) tuslash bilan shakllanadi:

Shaxs	Misol	Birlik	Son	Ko'plik	
		Zamon ko'rsat- kichi	qo'shim- cha	Misol	Zamon ko'rsat- kichi
I	o'qimoqchi edim.	-moqchi -edi.	-m	o'qimoqchi edik.	-moqchi +edi,
	o'qiydigan edim.	-digan -edi		o'qiydigan edik.	-digan +edi
II	o'qimoqchi eding,	-moqchi -edi.	-ng	o'qimoqchi edingiz.	-moqchi +edi,
	o'qiydigan eding,	-digan +edi		o'qiydigan edingiz.	-digan +edi
III	o'qimoqchi edi.	-moqchi +edi.	-	o'qimoqchi edilar,	-moqchi +edi,
	o'qiydigan edi.	-digan -edi		o'qiydigan edilar,	(-lar) +edi

2. Hozirgi zamon

Bu zamondagi fe'llar ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi.

Hozirgi zamon fe'li qo'shimcha modal ma'nolariga ko'ra 2 turga bo'slinadi: 1) hozirgi-kelasi zamon fe'li, 2) hozirgi zamon davom fe'li.

Hozirgi-kelasi zamon fe'li nutq so'zlanib turgan paytda va undan keyin ro'y beradigan harakatni yoki doimiy harakatni ifodalaydi. Masalan: Bobur bu chigal tugunlarni o'zi echilmasligini sezadi (P.Qodirov). Yoshlikda zahmat chekib, ilm o'rgansang, kasb-hunar egallasang, qariganda rohat topasan (Koshifiy).

Hozirgi-kelasi zamon fe'li sof fe'l negiziga -a, -y ravishdosh qo'shimchasini qo'shish va tuslash bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Misol	Birlik		Son		Ko'plik	
		Zamon ko'rsat- kichi	Shaxs-son qo'shim- chasi	Misol	Zamon ko'rsat- kichi	Shaxs-son qo'shim- chasi	
I shaxs	o'qiymen, boramen	-y, -a	-man	o'qiymiz, boramiz	-y, -a	-k	
II shaxs	o'qysan, borasan	-y, -a	-san	o'qysiz, borasiz	-y, -a	-ngiz	

III shaxs	o'qiydi. boradi	-y. -a	-di	o'qiydilar boradilar	-y. -a	-di(-lar)
-----------	--------------------	-----------	-----	-------------------------	-----------	-----------

Hozirgi **zamon davom** fe'l iш-harakatning nutq so'zlanib turgan paytda aniq davom etayotganini bildiradi: Mustaqillikka erishganimizdan so'ng xalqimizning o'z yurti, dili, tarixini bilishga qiziqish ortib bormoqda (I.Karimov).

Shaxs	Birlik			Son			Ko'plik
	Misol	Zamon ko'rsat- kichi	qo'shim- cha	Misol	Zamon ko'rsat- kichi	qo'shim- cha	
I	o'qiyapman, o'qimoqdaman, o'qiyotibman	-yap, -moqda, -yotib	-man	o'qiyapmiz, o'qimoqdamiz, o'qiyotibmiz	-yap, -moqda, -yotib	-miz	
II	o'qiyapsan, o'qimoqdasan, o'qiyotibsan	-yap, -moqda, -yotib	-san	o'qiyapsiz, o'qimoqdasiz, o'qiyotibsiz	-yap, -moqda, -yotib	-siz	
III	o'qiyapti, o'qimoqda, o'qiyotibdi	-yap, -moqda, -yotib	-ti	o'qiyaptilar, o'qimoqdalar, o'qiyotibdilar	-yap, -moqda, -yotib	-ti(-lar)	

Shuningdek, murakkab fe'l tarkibida qo'llangan yot, yur, tur, o'tti ko'makchi fe'llarni tuslash bilan ham hozirgi zamon davom fe'l hosil qilinadi: o'qib yotibman, o'qib yuribman, o'qib turibman, o'qib o'tiribman kabi.

3. Kelasi zamon

Bu zamondagi fe'llar iш-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilish yoki bajarilmasligini ifodalaydi.

Kelasi zamon fe'l qo'shimcha modal ma'nolariga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1) kelasi zamon gumon fe'l; 2) kelasi zamon maqsad fe'l.

Kelasi zamon gumon fe'l iш-harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilish-bajarilmasligi mo'ljallanishini, taxmin qilinishini ifodalaydi. Masalan: *Bugun havo ochiq bo'lar (A.Q.)*

Kelasi zamon gumon fe'l ba'zan hozirgi-kelasi zamon ma'nosida kelib, anqlik, qat'iylik ma'nolarini ham ifodalaydi: *Qadrusang, qadring oshar, qadrsizdan humma qochar (Magol)*

Kelasi zamon guman fe'li sof fe'l negiziga -r(-ar) sifatdosh qo'shimchasini qo'shish va tuslash bilan shakllanadi:

Shaxs	Son					
	Misol	Birlik	Shaxs-son	Misol	Ko'plik	Shaxs-son
	Zamon ko'rsat- kichi	qo'shim- chasi		Zamon ko'rsat- kichi	Zamon ko'rsat- kichi	qo'shim- chasi
I	o'qirman, borarman	-r. -ar	-man	o'qirmiz, borarmiz	-r, -ar	-miz
II	o'qirsan, borarsan	-r. -ar	-san	o'qirsiz, borarsiz	-r, -ar	-siz
III	o'qir, borar	-r. -ar	-	o'qirlar, borarlar	-r, -ar	(-lar)

Kelasi zamon maqsad fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajarilishi maqsad qilib olingan ish-harakatni ifodalaydi. Masalan: Men kuzdan boshlab o'qishni davom ettirmoqchiman, so'ngra qishloq xo'jalik institutiga kirmoqchiman (SI.R.). Oho qora ko'z deganda, u devordan oshadigan (O.).

Kelasi zamon maqsad fe'li sof fe'l negiziga -moqchi hamda fe'lning ravishdosh (-a, -y bilan shakllangan) shakliga -digan qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi:

Shaxs	Son					
	Misol	Birlik	qo'shim- cha	Misol	Ko'plik	qo'shim- cha
	Zamon ko'rsat- kichi			Zamon ko'rsat- kichi	Zamon ko'rsat- kichi	
I	o'qimoqchiman, o'qiydiganman	-moqchi, -digan	-man	o'qimoqchimiz, o'qiydiganmiz	-moqchi, -digan	-miz
II	o'qimoqchisan, o'qiydigansan	-moqchi, -digan	-san	o'qimoqchisiz, o'qiydigansiz	-moqchi, -digan	-siz
III	o'qimoqchi, o'qiydigan	-moqchi, -digan	-	o'qimoqchilar, o'qiydiganlar	-moqchi, -digan	(-lar)

8 -§. Fe'l mayllari

Ish-harakatning vogelikka munosabatini ko'rsatuvechi grammatic kategoriyaga fe'l mayli deyiladi. Mayl kategoriyasi grammatic zamon (o'tgan, hozirgi, kelasi) va grammatic shaxs (bajaruvechi) bilan uzviy bog'langan bo'lib, hammasi birgalikda fe'lning tuslanish tizimiga kiradi.

Fe'l mayllarida voqelik bilan bog'liq ravishda ish-harakatning bajarilish xususiyatlari turlicha bo'ladi. Masalan: 1) *Havo sovuq, osmonda zahardek aechchiq qor uchqunlari erinchchoq kezadi* (O'.Hoshimov). 2) *YOshlikda zaxmat chekib, ilm o'rgansang, kash-hunar egallasang, qariganda rohat topasan.* (Koshifiv). 3) *So zlayotgan kishining o'ziga emas, so'ziga e'tibor qil* (Monteske. *Tafakkur gulshani*). Bu misollarning birinchingisida kezadi fe'l ish-harakatning aniq bajarilishini, ikkinchingisida o'rgansang, egallasang fe'llari ish-harakatning bajarilishi uchun shart qilib olingan harakat ma'nosini, uchinchi misolda esa e'tibor qil fe'l ish-harakatning bajarilishi haqidagi buyruq, maslahat ma'nosini anglatgan. Demak, fe'l anglatgan ish-harakat voqelikka munosabatiga ko'ra aniqlik, shart (istak), buyruq (istak) kabi qo'shimcha modal ma'nolarni ifodalaydi. Shunga ko'ra fe'llar, asosan, 3 fe'l mayli ko'rinishiga ega: 1) aniqlik mayli, 2) shart mayli, 3) buyruq-istak mayli.

Aniqlik mayl

Bu mayldagi fe'l ish-harakatning uch zamondan birida aniq (real) bajarilgan yoki bajarilmaganini ifodalaydi. ya'ni aniqlik maylidagi fe'l o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon fe'llarinining barcha ma'no ko'rinishlarini o'z ichiga qamrab oladi: *o'qidim, o'qimadim* - yaqin o'tgan zamon fe'l; *o'qiyapman* - hozirgi zamon davom fe'l; *o'qimoqchiman, o'qimoqchi emasman* - kelasi zamon maqsad fe'l kabi. Masalan: *Men unga mustaqil odam ekanligimni ko'rsatib qo'ymoqchiman* (P.Q.) gapida ko'rsatib qo'ymoqchiman fe'l ish-harakatning kelasi zamonda (kelasi zamon maqsad fe'l) I shaxs tomonidan (-man shaxs-son affiks) aniq bajarilishini anglatadi.

Aniqlik maylidagi fe'llar I-II guruh tuslovchi affikslar bilan tuslanadi.

2. Buyruq-istak mayli

Bu mayldagi fe'l kelasi zamonga oid bo'lib ish-harakatni bajarish yoki bajarmaslik haqida buyurish, so'rash, istash, iltimos, maslahat, undash-chaqirish kabi ma'nolarni anglatadi va III guruh tuslovchi affikslar bilan o'zgaradi: *o'qiy* (*o'qiyin*), *o'qigin* (*o'qi*), *o'qisin*, *o'qiylik*, *o'qingiz*, *o'qisinlar* kabi.

Buyruq-istak maylining I shaxsi istak iltimos, undash-chaqirish ma'nolarini (I shaxsda buyurish, iltimos ma'nolari ifodalanmaydi). II-III shaxsi buyruq, iltimos, maslahat o'rni bilan do'q kabi ma'nolarni ifoda-

laydi va ma'nolarning har biri o'ziga xos intonatsiya bilan ajralib turadi. Masalan: 1. *O'z shaxsiy foydangni izlama*, xalqning foydasini *izla*, xalqqa mashaqqat yukki tushirib, uni *qynama*, o'zing *yuk ko'taruvchi bo'l* (*YUsif Xos Xojib*). 2. *Naqadar buyuk zamonda yashayotganligimizni unutmaylik* (*I.Karimov*) birinchi misolidagi *izlama*, *izla*, *qynama*, *bo'l fe'llari II shaxs* (nol ko'rsatkichli shaklda)da kelib maslahat, iltimos kabi ma'nolarni, ikkinchi misoldagi unutmaylik fe'li I shaxs ko'plikda kelib, shu harakatni bajarishga undash, shu bilan birga istak, xohish kabi ma'nolar bildiriladi.

3. Shart (istak) mayli

Bu mayldagi fe'l birinchidan, ma'lum ish-harakatning yuzaga chiqishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan ish-harakatni ifodalaydi. Bunda shart maylidagi fe'l ergash gapning kesimi vazifasida keladi. Masalan: *Bolalaring senga qanday munosabatda bo'lishini istasang, ota-onangga ham shunday munosabatda bo'l* (*Tafakkur gulshani*). Ikkinchidan, bu shakldagi fe'lning o'zi orzu-istak, xohish, maslahat, iltimos kabi ma'nolarni ifodalaydi va sodda gapning yoki qo'shma gaplarda bosh gapning kesimi vazifasida qo'llanadi: *Qani endi inqilob bo'lsa-yu mehnatkash xalq xonni ag'darib mamlakatni o'zi idora qilsa, hamma erkin nafas olsa* (*N.SHaripov*). *Qani endi bu qirlarga ko'klamda chiqsang. Onajon, shu suratni menga bersangiz* (*A.Q.*)

Ko'rinaridiki, shart maylidagi fe'l kelasi zamon tushunchasini anglatib, shart-istak ma'nosi fe'lning buyruq-istak maylidan bosh shaklga -sa qo'shimchasini qo'shish va tuslash orqali shakllanadi: o'qisam, o'qisang, o'qisa; o'qisak, o'qisangiz, o'qisalar kabi.

Shart mayli formasidagi fe'l edi, ekan to'liqsiz fe'lllar bilan; kerak, bo'lmoq, ehtimol kabi modal ma'noli so'zlar bilan birga qo'llanishi mumkin: o'qisa edi, o'qisa ekan; o'qisa kerak, o'qisa bo'ladi kabi. Bunday shaklda kelgan fe'lllar tilak, orzu, gumon, noaniqlik kabi ma'nolarni bildiradi: *Nahotki Muqaddas shu yotoqxonada tursa?* (*O.Y.*) bu erda sho'r imoratning ofati bo'lsa kerak (*A.Q.*). *Xo'sh, endi sizlarga nima sovg'a hersam ekan* (*O.*).

Shuningdek, shart maylidagi fe'l qo'shma gapning bir necha turlarida ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi: *Ertalab derazadan qarasam, hamma yoq oppoq...* (*O.*). *To'tiqiz.. dugonasini o'ylasa, xolasasi o'z ko'ksida panoh topgandek bag'riga kirib olgan jiyonini o'ylar edi* (*M. Ismonliy*)

9 -§. Fe'llarning yasalishi

O'zbek tilida fe'llar so'z yasalishi xususiyatiga ega. Fe'llar ikki xil usul bilan yasaladi: morfologik (affiksatsiya) usuli va sintaktik (kompozitsiya) usuli.

1. Morfologik usulga ko'ra, maxsus fe'l yasovchi affikslar yordamida boshqa so'z turkumlaridan (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov, taqlidiy so'zlardan) fe'l yasaladi.

Hozirgi o'zbek tilida fe'l yasashda quyidagi so'z yasovchi affikslar qo'llanadi:

-la affiksi: *kuyla, bahola, tozala, oqla, sizla, tezla, sekinla, ufla, dodla, shitirla, shivirla* kabi. Bu affiks unumdan fe'l yasovchi affiks sanalib, barcha so'z turkumlaridan fe'l yasaydi.

-a affiksi: *tuna, o'yna, qiyna, yasha, guldura, shildira* kabi. Bu affiks yordamida ot, sifat, taqlid so'zlardan fe'l yasaladi.

-r (-ar) affiksi: *eskir, qisqar, ko'kar* kabi. Bu affiks yordamida sifat asosidagi fe'l yasaladi.

-y (-ay) affiksi: *ulg'ay, kuchay, qoray, ko'pay, ozay* kabi. Bu affiks sifat va ravish asosidan fe'l yasaladi.

-sira affiksi: suvsira, yotsira; sizsira, sensira kabi. Bu affiks bilan ot, sifat, olmoshdan fe'l yasaladi.

-lan affiksi: *otlan, shodlan, zavqlan, ikkilan* kabi. Bu affiks tuzilishiga ko'ra qo'shma (-la+sh) bo'lib, ot, sifat, sondan fe'l yasaydi hamda fe'l nisbat (o'zlik)ni shakllantiradi.

-lash affiksi: *gaplash, bahslash, birlash, salomlash, xayrlash* kabi. Bu affiks ham tuzilishiga ko'ra qo'shma (-la+sh) bo'lib, u ot, son, undov so'zdan fe'l yasaydi hamda fe'l nisbati (birgalik nisbat)ni shakllantiradi.

-i affiksi: *changi, boyi, tinchi* kabi. Bu affiks bilan ot va sifatdan fe'l yasaladi.

-ik (-iq) affiksi: *yo'liq, do'riq, birik, kechik* kabi. Bu aftiks yordamida ot, sifat, son, ravishdan fe'l yasaladi.

-qir, -ira, -illa affikslari: *hayqir, yarqira, yaltira, miltira, taqilla, gurilla, vishilla* kabi. Bu affikslar yordamida undov va taqlid so'zlardan fe'l yasaladi.

-ir (-ur) affiksi: *gapir, tupur*. Bu affiks ham unum so'z yasovchi affiks bo'lib, u ot va undov so'zdan fe'l yasaydi.

-ka, -sa affikslari: ham unum so'z yasovchi affikslar bo'lib. bu affikslar yordamida otdan fe'l yasaladi: *iska, suvska* kabi.

2. Sintaktik usulga ko'ra ikki (ba'zan undan ortiq) so'z asosi birikishi bilan yangi so'z qo'shma fe'l yasaladi. Masalan: *Borlig'imizni*

boyligimizni, qadriyatlarimizni dunyoga ayon qilmoqdamiz (I.Karimov). Sustkashlik oson ishni mushkullashtirudi, qiyin ishni esa, chorasisiz bir ahvolga olib keladi (Tafakkur gulshani). Bu misollardagi ayon qilmoqdamiz, olib keladi fe'llari sintaktik usul bilan yasalgan qo'shma fe'llardir.

Qo'shma fe'llarning qismlari qaysi so'z turkumidan tuzilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1) ot+fe'l qolipidan qo'shma fe'llar. Bunday fe'llarda birinchi qism fe'ldan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, undov, taqlid)dan tuzilib, ikkinchi qismi fe'l bo'ladi: javob bermoq, qo'l qo'yemoq, nazar tashlamoq, xursand bo'lmoq, xafa qilmoq, oh urmoq, yalt etmoq kabi. 2) fe'l+fe'l qolipidan qo'shma fe'llarning har ikala qismi fe'llardan tuziladi: *olib chiqmoq, sotib olmoq* kabi. Bunday qo'shma fe'llarning birinchi qismi -b (-ib), -a (-y) qo'shimchasi bilan yasalgan ravishdosh shaklida keladi, tuslovchi qo'shimchalar ikkinchi qismga qo'shiladi.

Fe'l+fe'l qolipidagi qo'shma fe'llar kam miqdorni tashkil etadi.

Qo'shma fe'llarning har bir qismi o'z leksik ma'nosini saqlagan holda, birgalikda bitta murakkab harakat tushunchasini anglatadi. SHu jihatdan qo'shma fe'llar ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalaridan (analitik shakllardan) farqlanadi, chunki bunday fe'llarda leksik ma'no uning birinchi qismi bilan ifodalanib (yetakchi qism), ikkinchi qismi esa (ko'makchi fe'l) unga (yetakchi qism ma'nosiga) qo'shimcha modal ma'no qo'shadi: *aytib ko'r, olib tur, ko'rib chiq* kabi qo'shilmalarda *aytib, olib, ko'rib* qismi yetakchi, *ko'r, tur, chiq* qismlari esa ko'makchi fe'ldir.

10 -§. Fe'lning modal ma'no ifodalovchi shakllari

O'zbek tilida fe'l o'ziga xos turli modal ma'nolarga (qo'shimcha ma'nolarga) ega. Fe'llardagi modal ma'nolar sintetik shakl, analitik shakl, just va takroriy shakllar vositasida ifodalanadi.

Fe'lidagi modal ma'no sintetik shakl vositasida ifodalanganda, fe'l negiziga ish-harakatning davomliligi, takroriyligi, kuchsizligi kabi qo'shimcha ma'nolarni qo'shadigan shakl yasovchi qo'shimchalarni qo'shish bilan hosil qilinadi. Fe'llarda modal ma'no yasovchi affiksler quyidagilar:

1) **-la** affaksi fe'l negiziga qo'shilib, takror, davomiylilik ma'nosini bildiradi: *savala, ishqala, tirlala, cho'qila* kabi;

2) **-gila (-kila, -qila, -g'il)**: *yugurgila, turtkila, tortqila, ezb'il* kabi. Bu affiksler ham fe'l negiziga qo'shilib, harakatning davomiyligi, takror ma'nosini bildiradi;

3) **-(i)msira, -(i)ngira**: *yig'lamsira, kulimsira, oqarinqira* kabi. Bu affiksler fe'l negiziga qo'shilib, harakatning kuchsizlanishini bildiradi;

4) -(i)sh affiksi ham harakatning kuchisizligini bildiradi: *oqarishdi*, *to'lishdi* kabi:

5) -qilla: *chopqilla* Bu affiks fe'l negiziga qo'shilib, harakatning zudlik bilan bajarilish ma'nosini bildiradi.

Fe'l dagi modal ma'no analitik shakl vositasi bilan ham ifodalananadi. Bunday shakl ko'makchi fe'llar va to'liqsiz fe'llar yordamida hosil qilinadi: *yozib ko'r*, *aytib chiq*, *ko'ra qol*, *so'zlay boshla*, *borar edi*, *kelgan emish*, *olgan ekan* kabi.

Ko'makchi fe'llar bilan shakllangan qo'shilmalar ikki so'z shaklidan tashkil topib, birinchi qism leksik ma'no ifodalaydi. SHu tufayli yetakchi fe'l deb yuritiladi; ikkinchi qism esa unga birikib grammatik ma'no ifodalaydi va ko'makchi fe'l sanaladi. Ko'makchi fe'llar yetakchi fe'lning ma'nosiga qo'shimcha modal ma'nolar qo'shadi.

Ko'makchi fe'l tarzida *kel*, *ket*, *bor*, *yubor*, *chiq*, *o't*, *tur*, *qol*, *bo'l*, *ol*, *bil*, *qo'y*, *ber*, *tashla*, *ko'r*, *boshla* kabilar keladi. Bu fe'llar bir tomonidan, harakat ma'nosini ifodalab, mustaqil holda leksik birlik sanaladi, ya'ni *keldi*, *borgan*, *ko'rmogchi*, *bilib* kabi; ikkinchi tomonidan boshqa fe'l shakliga qo'shilib, o'z leksik ma'nosini vaqtinchha yo'qotib, o'zi aloqador bo'lgan fe'lning leksik ma'nosiga qo'shimcha ma'no qo'shadi va ko'makchi fe'lga aylanadi. Masalan: *yoza boshladi* fe'li tarkibidagi *boshladi* fe'li mustaqil holda boshlanish harakatini ifodalaydi, lekin bu qo'shilmada o'z leksik ma'nosini yo'qotib yozish fe'lining leksik ma'nosiga qo'shimcha ma'no, ya'ni harakatning endi boshlanish ma'nosini qo'shgan.

Shu bilan birga ko'makchi fe'l yetakchi ma'nosiga davomiylik, tugallanganlik, takroriylik (*yoza tur*, *yozib tur*, *aytib bo'l* kabi); harakatning bajarilish imkoniyati (*yozib ko'r*, *aytib boq* kabi); harakatning boshqa shaxsdan so'zlovchiga yo'naliishi (*aytib ket*, *olib bor*, *aytib chiq*, *ola kel*, *yozib ol*, *yozib ber*), harakatning bajarilish usuli (*yozib tashla*, *aytib yubor*) kabi modal ma'nolarni qo'shadi.

Fe'llarda modal ma'no juft va takroriy shakllar vositasida ham ifodalananadi. Yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'l bir xil shaklda kelib, juft fe'lni hosil qiladi. Bunda leksik ma'no salmog'i birinchi qismda bo'ladi: *aytdi-qo'ydi*, *o'tdi-keidi*, *oldi-goldi* kabi.

Ko'makchi fe'llar fe'lning -b (-ib), -a (-y) bilan yasalgan ravishdosh shakllari bilan birga qo'llanadi: *o'qib ber*, *o'qiy boshla* kabi.

Yetakchi va ko'makchi fe'l dan tashkil topgan fe'l shakllarida ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi ham mumkin: *yozib qo'ya qol*, *yozib berib qo'ya qol* kabi.

Ko'makchi fe'lli fe'l shakllarida shaxs-son qo'shimchalari ko'makchi fe'llarga qo'shiladi: *yozib chiqdim*, *yozib chiqding*, *yozib chiqdik*, *yozib chiqdingiz* kabi.

Mustaqil holda ish-harakat ma'nosini ifodalamay, turli fe'l shakllaridan so'ng (keng ma'noda ot bilan) qo'llanib, faqat grammatik modal ma'no ifodalaydigan fe'llar to'liqsiz fe'llar deyiladi. To'liqsiz fe'llarga *edi* (-di), *ekan* (-kan), *emish* (-mish) kabi fe'l shakllari kiradi. *Yozar edi* – *yozardi*, *yozar ekan* – *yozarkan*, *yozar emish* – *yozarmish* kabi. Bu fe'lllar aslida bir *e* (arxaik *er*) fe'l negizining turli shakllari bo'lib, ular hozir ayrim-ayrim so'z sifatida tushuniladi.

To'liqsiz fe'l sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi bilan birikib, fe'l zamonlarining analitik usul bilan yasalgan shakllarini hosil qiladi. To'liqsiz fe'llar *edi*, *ekan*, *emish* turlichaliga modal ma'nolar ifodalaydi:

1) *edi* to'liqsiz fe'l qatnashgan fe'l shaklida ta'kidlash, eslatish, hikoya, davomiylik, takror kabi ma'nolarni bildiradi: *Bo'shagan erlearning bag'rini pluglarning o'tkir tig'lari tilka-tilka qilmoqda edi* (H.N.). Shu kuni endi ko'chaga chiqib edi... (*M.Ismoiliy*). Ular bir partada o'tirishar, birga dars tayyorlashar, maktabni bitirgandan keyin qayerga o'qishga borish haqida maslahatlashar, xayol surishar edi (*S.Zuminanova*).

2) *ekan* to'liqsiz fe'l qatnashgan shakllarda o'tmishda yuz bergen voqe-a-hodisaning so'zlovchiga keyinchalik ma'lum bo'lganligi va uning davomi ekanligi anglashiladi: *Aytishingizdan, oradan hech gap o'tmagan ekan* (*A.Qahhor*).

3) *emish* to'liqsiz fe'l esa noaniqlik, guman, eshitilganlik ma'nolarni bildiradi: *O'zgarmagan, ammo negadir ikkovining ham bo'yidu uzon bo'lib ketgan emish* (*S.Ahmad*).

To'liqsiz fe'lllar boshqa so'z turkumlari bilan ham birikib keladi. Bu holda ot kesim tarkibida kelib, bog'lama vazifasini bajarib, tuslovchi affikslarni oladi: *Uy kichkina, lekin yorug' va toza edi* (*O.*)

Fe'llarda modal ma'no fe'lning just va takrorik shakli bilan ham ifodalanadi. Bunday shakl orqali harakatning davomliligi, takrorlanib turishi, tugallanganlik, harakatning voqe bo'lishiga turlichaliga munosabat (befarqlik) kabi modal ma'nolar anglashiladi: *ayta-ayta, borib-borib, aytas-aytar, uchadi-ketadi, kelsa-kelihdi, ishlasa-ishlasin* kabi.

Fe'l tahlili namunasi

1. So'rog'i.	8. I'o'liq yoki to'liqsizligi.
2. Bo'lishli yoki bo'lishsizligi	9. Yetakchi, ko'makchi fe'llar
aniqlanadi.
3. O'timli yoki o'timsizligi	
4. Nisbati.	10. Vazifadosh (xoslangan) shakllari.
5. Shaxs-soni	11. Tuzilish turi.
6. Zamon turi	12. Tub yoki yasamaligi.
7. Mayl turi.	13. Gapdag'i sintaktik vazifasi

Nazorat savollari:

1. Fe'lning so'roqlari va grammatik xususiyatlari haqida gapiring.
2. Bo'lishli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
3. Bo'lishsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
4. O'timli fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
5. O'timsiz fe'llar va ularning ifodalanishi haqida gapiring.
6. Aniqlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
7. O'zlik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
8. Majhul nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
9. Birgalik nisbati va uning ifodalanishi haqida gapiring.
10. Ortirma nisbat va uning ifodalanishi haqida gapiring.
11. Maxsus qo'shimchasisiz ortirma nisbat ifodalagan fe'lga misol keltiring.
12. Birdan ortiq ortirma nisbat qo'shimchasi qo'shilgan fe'llarga misollar keltiring.
13. Qaysi nisbatdagi fe'llardan ortirma nisbat hosil qilib bo'lmaydi?
14. Ortirma nisbatdagи fe'llardan qaysi nisbatdagи fe'llarni hosil qilish mumkin?
15. Birdan ortiq nisbat qo'shimchasi qo'shilgan fe'llarga 4 ta misol aytинг.
16. Tuslanish nima?
17. -m, -ng, -k, -ngiz qo'shimchalari qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
18. -man, -san, -miz, -siz kabi qo'shim -chalar qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
19. -gin, -ay, -ing(iz) kabi qo'shimchalar qanday shakldagi fe'llarga qo'shiladi?
20. O'tgan zamon fe'llarinining turlari haqida gapiring.

RAVISH

1-§. Ravishning leksik-grammatik xususiyatlari

Harakat va holatning belgisini, belgining belgisini (sifat va ravishing), ba'zan predmetning (ot) belgisini bildiradigan mustaqil so'z turkumi ravish deyiladi. Masalan: *Qutlug'jon tez orada o'zbekcha biyron-biyron gaplasha boshladi* (*O.*). *Ko'kday hepoyon mening Vatanim* (*Q.Hikmat*).

Sifat so'z turkumi kabi ravish ham belgi bildiradi. Lekin sifat, asosan, predmetning belgisini, ravish esa, asosan, ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi.

Ravish ish-harakatning bajarilish tarzi (*astoydil urindi*), payti (*hozir keldi*), o'mi (*yugoriga intildi*), miqdori (*kam gapirdi*), darajasi (*nihoyatda achindi*), sababi (*noiloj ko'ndi*) va maqsadi (*jo'rttaga indamadi*)ni anglatadi.

Ayrim ravishlar ba'zan otga bog'lanib, predmetning noaniq miqdorini (*ko'p kitob*), sifat va ravishning o'ziga bog'lanib, belgini kuchini; darajasini, o'xshashligini (*obdon pishiq, ancha ilgari, toshday qattiq*) ifodalaydi. Shu ma'nio xususiyatlari ko'ra ravish *qanday?* *qay turzda?* *qachon?* *qayerga?* *qayerda?* *qayerdan?* *qancha?* *qay dardjada?* *nega?* *nima maqsadda?* kabi so'roqlariga javob bo'ladi.

Ravish o'ziga xos grammatik xususiyatlarga ega:

1) ravish boshqa so'z bilan bog'lanib kelganda morfologik jihatdan o'zgarmaydi (so'z o'zgartiruvchi affikslarni olmaydi). Lekin ma'lum kelishik yoki egalik kelishik shaklida (qotib qolgan holda) ravishga ko'chgan so'zlar mavjud: *kunda, yiliga, kunduzi, chindan, rostdan, yaqinda, birdan, birga* kabi.

2) ravish belgi bildiruvchi so'z bo'lgani uchun sifat kabi belgini (harakatning belgisini) darajalab, chog'ishtirib ko'rsatish xususiyatiga ega. Biroq ravishlarda daraja anglatish sifatlardagi kabi taraqqiy qilgan emas. Ravish ham uch daraja ko'rinishiga ega: oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja. Daraja ma'nosi sifat darajalaridagi vositalarning o'zi bilan ifodalanaadi. Belgini darajalab ifodalash, asosan, holat ravishlari (ayrim payt va miqdor)ga xos.

Oddiy daraja. Oddiy darajada ravish ish-harakat belgining normal holatda (chog'ishtirilmagan holatda) ekanligini bildiradi va o'ziga xos morfologik ko'rsatkichiga emas: *Usmonjon gunoxkorona jilmaydi* (*S.Z.*).

Qiyosiy daraja. Qiyosiy darajadagi ravish harakat belgisining boshqa belgi bilan chog'ishtirish orqali belgining kamligi, kuchsizligi, ko'pligi, ya'ni kuchaytirish ma'nosimi ko'rsatadi va ravishlarga -roq affiksini

qo'shish bilan hosil qilinadi: *astaroq ozroq barvaqtroq keyinroq* kabi: *Zaynab ilgarirog. Kumush keyinroq ichkariga kirishdi* (*A.Qodiriy*). *Bu'zan qiyosiv darajadagi ravishdan oldin sal*, yana, tohora kabi ravishlar keladi. *Bunday holda kuchaytiruv va kuchsizlantiruv ekspresiv yo'l bilan yanada orttirilgan bo'ladi*: *Sal burunroq o'tkazilsa, ancha bo'y bergen bo'ladi* (*Sh.Rashidov*).

Orttirma daraja esa ravishdan oldin juda, nihoyatda, eng, hammadan kabi so'zлarni keltirish bilan hosil qilinadi va harakat belgisining normal holatdan o'ta ortiqligini, kuchaytirilganligini ifodalaydi: *Bu yurtda eng avval senda tong otar. Eng keyin tark etar seni quyoshing* (*E.Vohidov*). *Imon bilan amal bir-biriga juda yaqindir. Ular bir-birisiz durust emas* (*Hadisdan*).

3) ravishning fe'lga bog'lanib, gapda ko'pincha hol vazifasida kelishi, uning asosiy grammatik xususiyatlaridan biri sanaladi: *Ogahiy yaratgan she'riy misralar o'zining serjiloligi bilan kishilarni hamon o'ziga rom qilib kelmoqda* (*Kaykovus*).

4) ravish sifat va ravishga, ba'zan otga bog'lanib kelib, belgini belgisini bildiradi, gapda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasi bajaradi: *Tog'day og'ir bilak berdim...* (*H.O.*)

Ba'zi ravishlar otga ham bog'lanib, uning belgisini ko'rsatadi va sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Fe'lga bog'lanib, harakatning belgisini bildirgan sifatlar ravish so'z turkumiga o'tib ketmagani kabi, otga bog'langan ravishlar ham sifat turkumiga o'tmaydi: *U ancha jo yaklarni oraladi, ancha qovunlarni ushlab, qay birini uzishni bilmadi* (*O.*). Yetti qizning onasi haligacha kelinchak (*Topishmoq*)

5) ravish otlashish xususiyatiga ega, ya'ni ravish bog'lanib kelgan ot gapda qo'llanmasligi mumkin. Bunday holda ravish otga xos egalik, keli-shik, ko'plik affikslarini qabul qiladi va gapda ot kabi ega, qaratuvchi-aniqlovchi, to'ldiruvchi vazifalarida keladi: *Ko'nni ko'rigan ko'hna dunyoda Baxt axtarib ko'plar o'tdilar* (*H.O.*). *Ilm ko'pga etkazar, hunar esa ko'kka (Magol). Har bir ishimizdan ertanening shabadasi kelib turibdi, o'g'lim* (*O.*).

Ravishlarda otlashish hodisisi, asosan, holat, miqdor belgisini (ba'zan payt belgisi) bildiruvchi ravishlarga xos.

6) ravish gapda hukm tushunchasini anglatib bosh bo'lak ot kesim vazifasida ham keladi: *Odam har qancha olim bo'lsa ham, uning o'zi sezmag'an kamchiliklari ko'p* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

7) ravish so'z yasalish xususiyatiga ega Ravish yasovchi maxsus so'z yasovchi affikslar mavjud: *do'stona yangicha tasodifan butunlay* kabi. Bunday usul bilan ravish yasalishi morfologik usul sanaladi. Ravish

sintaktik usul bilan ham yasaladi: bir oz. har gal, bir yo'la, dam-badam kabi.

8) ravishlarda modal ma'no yasalishi ham mavjud. Bunday shaklda kelgan ravishlar harakat belgisining kuchsizligi, ta'kid, noaniqlik kabi ma'nolar anglatadi. Bu modal ma'no sintetik shakl orqali hosil qilinadi, ya'ni ravishga -roq, -gina (-kina, -qina) affikslarini qo'shish orqali: ko'proq, endigina, sekingina, kechagina kabi hamda ravishlarni aynan takrorlash yo'li bilan hosil qilinadi: *asta-asta, tez-tez, sal-pal*.

Men ko'proq uni ko'rish niyatida yurar edim, lekin o'ylaganim bo'ljadi (P.Qodirov). Hasanali sekingina daricha ostig'a yotib hujra ichiga qulog soldi (A.Qodiriy). CHiqsak ham Sulton amaki bilan chiqardik. Sekin-sekin unga o'rgana boshlagandik (H.Nazir).

2 -§. Ravishlarning ma'no turlari

Ravishlar ma'no jihatdan olti guruhgaga bo'linadi: 1) holat ravishi, 2) payt ravishi, 3) o'rın ravishi, 4) miqdor-daraja ravishi, 5) sabab ravishi, 6) maqsad ravishi.

Holat ravishi. Holat ravishi ish-harakatning qay tarzda, qay holatda bajarilishini bildirib, qanday? qay tarzda? qay holda? kabi so'roqlarga javob bo'ladi: *asta, sekin, tez, piyoda, ayov, qo'qqisdan, tasodifan, xomlay, ochin-to'kin, butunligicha, jim, darov, darhol, zo'rg'a, bordan, birga, majburan, yaqqol, harbiylarcha, o'zbekcha, yuzma-yuz, ochiq-oydin* kabi.

Holat ravishlari, asosan, ravish holi otga bog'lanib kelganda sifatlovchi-aniqlovchi va kesim vazifalarida keladi: *Bobur ota yurtidan ajralganini endi astoydil his qildi (P.Q.). Salqin shabadasi kelib olqishlar bizning g'olibona bayrog'imizni (A.M.). Auditoriya jimjiti, hamma unga qarar (P.Q.)*.

Payt ravishi. Payt ravishi ish-harakatning paytini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri? kabi so'roqlarga javob beradi. Payt ravishlariga: *hozir, boyta, hali, endi, oldin, burun, avval, qadim, bultur, tunov kun, yaqinda, hamisha, hanuz, hamon, bugun, indin, keyin, so'ng, yiliga, dastlab, har kuni, erta-indin, erta-kech, qishin-yozin* kabilalar kiradi.

Payt ravishlari asosan, payt holi, ba'zan kesim vazifasida keladi. Masalan: *Sen bir birodaringning ayblarini zikr qilmoqchi bo'lsang, avval o'z ayblaringni esla! (Imom Ismoil al Buxoriy). Bugun* sening tug'ilgan kuning. *Bugun uying to'ladi gulga (H.O.)*.

O'rın ravishi. O'rın ravishi ish-harakatning bajarilish o'mini va harakat yo'nalgan tomonni anglatadi. O'rın ravishi qayerga? qayerda?

gayerdan? kabi so'roqlarga javob berib, ularga *nari*, *beri*, *oldinga*, *pastida*, *tubanda*, *yuqoridan*, *quyidun*, *u yoqqa*, *bu yoqqa*, *yaqinda*, *orqadan*, *to'g'riga*, *chapda*, *o'ngda* kabilalar kiradi.

O'rIN ravishlari gapda, asosan, o'rIN holi ba'zan esa kesim vazifasini bajaradi: *Biror kishi gapirgan paytida u yog - bu yogqa qarab qo'ysa*, *demak bu gap omonatdir (Hadisdan)*. *YOshi ulug' Nazarali ota shu erda (G.G'ulom)*.

Miqdor-daraja ravishi. Miqdor-daraja ravishi ish-harakatning miqdoriy belgisi, bajarilish darajasini, shuningdek, predmetning noaniq miqdori, belgining darajasi va miqdorini anglatadi.

Miqdor-daraja ravishlari ma'no xususiyatiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: miqdor ravishi va daraja ravishi.

Miqdor ravishi miqdor tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilishida uning miqdoriy belgisini ko'rsatadi. Shu bilan birga miqdor ravishi otga ham bog'lanib kela oladigan ravish turidir, shu jihatdan bu ravishlar predmetning noaniq miqdorini ham ifodalaydi. Miqdor ravishi *qancha?* so'rog'lga javob berib, ularga *ko'p*, *mo'l*, *kam*, *bir oz*, *sal*, *picha*, *xiyol* kabilalar kiradi.

Daraja ravishi daraja tushunchasini anglatib, harakat-holatning bajarilish darajasini ko'rsatadi. Ba'zan daraja ravishlari sifat va ravishning o'ziga bog'lanib kelib, belgi ma'nosini kuchaytirib keladi. Bu ravishlar qay darajada? so'rog'iga javob berib, ularga *g'oyat*, *nihoyatda*, *obdon*, *o'ta*, *aslo*, *sira* kabilalar kiradi.

Daraja ravishlari belgi ma'nosini kuchaytirishiga ko'ra (*juda*, *g'oyat*) sifat va ravishlarning orttirma darajasini hosil qiladigan element sifatida ham qatnashadi.

Miqdor-daraja ravishlari, asosan, miqdor-daraja holi, ba'zan kesim vazifasini bajaradi: *Mo'l-ko'l nur to'kar*, *ko'kdan qadrdon quyoshimiz* (*E.Vohidov*). *Biroq ko'zgu shunaqangi xira ediki*, *o'zimning yuzimni zo'rg'a ko'rardim* (*O.H.*).

Miqdor-daraja ravishi predmetning belgisini bildirib, sifatlovchi-anqlilovchi vazifasida ham keladi: *Ko'p gap qulogqa yoqmas* (*Maqol*).

Sabab ravishi. Sabab ravishi ish-harakatning bajarilish sababini anglatadi. Sabab ravishi *nega?* *nima uchun?* *nima sababdan?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ularga *noiloj*, *noilojlikdan*, *chorasiz*, *chorasizlikdan* kabi ravishlar kiradi.

Sabab ravishi, asosan, sabab holi vazifasini bajaradi: *Qanduzoyning qistashi bilan noiloj birinchi qatorga borib o'tirdi* (*Oydin*).

Мидор + жарақатни
158

Maqsad ravishi. Maqsad ravishi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, nega? nima maqsadda? kabi so'roqlarga javob beradi. Bu ravishlarga *atay(in)*, *ataylab*, jo *rttuga*, *qasddan* kabilar kiradi. Maqsad ravishi gapda. asosan, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Yuksak binolar tomon*. *Bordik bizlar atavin* (*Po'lat Mo'min*).

3 -§. Ravishlarning yasalishi

O'zbek tilida ravishlar, asosan. 2 xil usul, affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasaladi.

Affiksatsiya usuli bilan ravish yasashda so'z negiziga maxsus ravish yasovchi affikslarni qo'shish bilan ravish yasaladi. Ravishning bu usul bilan yasalishida ko'pincha ot, ba'zan sifat, son, olmosh, fe'lning sifatdosh va harakat nomi shakllari, shuningdek ravishning o'zi asos bo'ladi.

Ravish yasovchi affikslar quyidagilar:

-an: taxminan, rasman, tasodifan, majburan kabi. Bu affiks ot, sifat asosidan ravish yasaydi.

-cha: *o'zbekcha*, *yangicha*, *boshqacha*, *o'zicha*, *istagancha*, *hozircha* kabi. Bu affiks ot, sifat, olmosh, sifatdosh, ravish asosidan ravish yasaydi.

-incha: *ko'pincha*, *aksincha* kabi. Bu affiks ravish, sifat asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-larcha: *o'rtoqlarcha*, *qarindoshlarcha*, *aybdorlarcha*, *vahshiylarcha* kabi. Bu affiks ot, sifat asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-ligicha: *tirikligicha*, *xomligicha*, *ozligicha*, *xo'lligicha* kabi. Bu affiks sifat, ravish asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-lay: *tiriklay*, *butunlay* kabi. Bu affiks sifat va olmosh asosidan ravish yasaydi.

-ona: *do'stona*, *fidokorona*, *g'olibona*, *qadimona* kabi. Bu affiks ot, sifat, ravish asosidan ravish yasaydi.

-lab: *haftalab*, *yaxshilab*, *bittalab*, *ko'plab* kabi. Bu affiks ot, sifat, son, ravish asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-chasiga: *dehqonchasiga*, *eskichasiga* kabi. Bu affiks ot, sifat asosiga qo'shiladi.

-siga: *tikkasiga*, *yappisiga* kabi. Bu affiks sifat, olmosh asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-n (-in): *ertan*, *kechin*, *yashirin* kabi. Bu affiks ravish, fe'l asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

-siz, be-: *tinimsiz*, *to'xtovsiz*, *beto'xtov* kabi. Bu affikslar omonim affiks sifatida sifatdan tashqari ot. harakat nomi asosidan ravish yasaydi.

-day (-dek): *toshdek, guldav* kabi. Bu affikslar ot asosiga qo'shilib ravish yasaydi.

Kompozitsiya usuliga ko'ra ikki so'z asosini ma'lum bir qolipda birikishi, tizilishi orqali harakatning bitta belgisini ifodalaydigan ravish yasaladi. Bu usul bilan qo'shma va juft ravishlar yasaladi.

Qo'shma ravish quyidagicha yasaladi:

1) har olmoshi bilan o'rin yoki payt ma'nosini bildiruvchi so'zlarini birkirish bilan: *har vaqt, har lahza, har on, har gal, har yoq, har zamon* kabi;

2) ko'rsatish olmoshlariga *yon, yer, yoq* so'zlarini qo'shish bilan: *shu yer, shu yoqqa, shu yonda, bu yerda, bu yoqqa, o'sha yoqda, o'sha yoqqa, u yerdan* kabi;

3) *bir* soniga o'rin, payt, miqdor ma'nosini bildiruvchi so'zlarini yoki mustaqil ishlatilmaydigan so'zlarini qo'shish bilan: *bir zum, bir lahza, bir zamon, bir yo'la, birmuncha, birvarakay, bir yoqqa, birato 'la, bir oz* kabi;

4) turli so'z turkumiga oid ikki so'z shaklining (o'z leksik ma'nosini saqlagan, ba'zan mustaqil ishlatilmaydigan so'z bilan) birikishi bilan: *tez orada, hali zamon, shu zahoti, tunov kun, kuni kecha, qadim zamon, ozmuncha* kabi.

Juft ravish ikki so'zning teng bog'lanishi bilan yasaladi.

Juft ravish quyidagicha yasaladi:

1) ma'nosni bir-biriga yaqin (sinonim) so'zlarning teng bog'lanishi bilan: *asta-sekin, ochiq-oydin, eson-omon* kabi;

2) qarama-qarshi ma'noli (antonim) so'zlarning teng bog'lanishi bilan: *bugun-erta, yozin-qishin, nari-beri* kabi;

3) -ma (-ba) elementlari, shuningdek, chiqish va jo'nalish (ba'zan bosh) kelishigi shaklini olgan so'zlarini takrorlash bilan: *yuzma-yuz, yonma-yon, dam-badam, kundan-kunga, naridan-beri, kamdan-kam* kabi;

4) turli fe'l shakllarining takrorlanishi hamda ularni bo'lishli va bo'lishsiz shaklda takrorlash bilan: *qayta-qayta, sezilar-sezilmas, qo'yarda-qo'ymay, bilinar-bilinmas* kabi.

4 -§. Ravishlarning tuzilishi jihatdan turlari

Ravish tuzilishiga ko'ra: 1) sodda, 2) qo'shma, 3) juft, 4) takroriy ravishlarga bo'ladi.

Sodda ravishlar bir o'zak morfemadan tuziladi: *yaqol, ko'p, hozir, vijdonan, kamtarona* kabi.

Qo'shma ravishlar ikki so'z asosining birikishi orqali tuziladi: *har gal, bir vaqt, tez fursatda, shu yoqqa* kabi.

Juft ravishlar ikki so'z asosining teng bog'lanishidan tuziladi: *haliberi*, *erta-kech*, *eson-omon* kabi.

Takroriy ravishlar esa bir so'z asosini aynan takrorlash bilan yoki ikkinchi takrorlangan ravishda tovush o'zgarishi yuz bergan holda tuziladi: *endi-endi*, *asta-asta*, *oz-moz*, *sal-pal*, *zo'rg'a-zo'rg'a* kabi.

Takroriy ravishlar so'zning leksik ma'nosini o'zgartirmay, balki ortiqligi, kamligi, noaniqlik, ta'kid kabi qo'shimcha ma'nolarni ifodalab keladi.

Ravish tahlili namunasi

1. So'rog'i.	5. Tuzilish turi.
2. Ma'no turi.	6. Tub yoki yasamaligi.
3. Darajasi.	7. Gapdag'i sintaktik vazifasi.
4. Otlashgan yoki otlashmaganligi.	

Takrorlash uchun savollar:

1. Ravishning ta'rifi va so'roqlari haqida gapiring.
2. Ravishlar qanday so'zlarga bojlanib keladi? Misollar keltiring.
3. Ravishlarning daraja ko'rsatish xususiyatlari haqida gapiring.
4. Holat ravishlari haqida gapiring.
5. Payt ravishlari haqida gapiring.
6. O'r'in ravishlari haqida gapiring.
7. Sabab ravishlari haqida gapiring.
8. Maqsad ravishlari haqida gapiring.
9. Daraja-miqdor ravishlari haqida gapiring.
10. Daraja-miqdor ravishlari qanday turlarga bo'linadi?
11. Ravishlar qo'shimchalar yordamida qanday so'z turkumlaridan yasaladi?
12. Qo'shma ravishlar qanday yasaladi?
13. Qo'shma ravishlar qaytarzda yoziladi?
14. Juft ravishlar qanday yasaladi?
15. Takroriy ravishlar qanday yasaladi?
16. O'r'in-payt va chiqish kelishigi shaklida ravishga aylangan so'zlar haqida gapiring.
17. Qanday so'zlar ravishga ko'chadi?
18. Ravishlarning otlashishi haqida gapiring.
19. Sodda tub va sodda yasama ravishlarga 3 tadan misol keltiring.
20. Ham holat, ham daraja-miqdor ravishlari guruhibi kiruvchi so'z haqida gapiring.
21. Sifatga bojlanib, belgining belgisini bildirgan ravishga misol keltiring.
22. Boshqa turkum so'zlarini ravishga aylan-ganda qanday qo'shimchalarni olgan bo'ladi?

YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARI

Yordamchi so'z turkumlari mustaqil so'z turkumlaridan farqlanadi. Ular lug'aviy ma'noga ega emas. morfologik jihatdan o'zgarmaydi. gapda sintaktik vazifa bajarmaydi, yasalish xususiyatiga ega emas.

Mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lmay, gap bo'laklari va gaplarni o'zaro bog'lash, xilma-xil munosabatlarni ko'rsatish yoki ularga qandaydir qo'shimcha ma'no qo'shishga xizmat qiladigan so'z turkumlari yordamchi so'z turkumlari deyiladi. Yordamchi so'z turkumlariga bog'lovchi, ko'makchi va yuklama kiradi.

I-§. Ko'makchi haqida ma'lumot

Ot, va otlashgan so'zlardan keyin kelib, ularni boshqa so'zlarga tobelanish yo'li bilan boG'laydigan yordamchi so'zlar **ko'makchi** deyiladi: *O'z qo'li bilan to'g'riladi*. Ko'makchi qaysi so'zdan keyin kelsa, o'sha so'z bilan birgalikda bir so'roqqa javob bo'lib, bir xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof ko'makehilar lug'aviy ma'nolarini butunlay yo'qotib, vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadigan so'zlardir: *bilan, uchun, kabi, sari, singari, sayin, uzra, qadar, yanglig'*. Bunday ko'makchilar urg'u olmaydi, urg'u ko'makchidan oldingi so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi.

2. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar (vazifadosh ko'makchilar gapdao'rni bilan mustaqil so'z, o'rni bilan ko'makchi bo'lib keladi. Bular quyidagi turkumlardan ko'makchilarga ko'chadi:

1) ot turkumidan: *tomon, tashqari, bo'yi, chamasi, holda, yo'sinda;*

2) sisfatdan: *sababli, tufayli, qarshi, chog'li, doir, muvofig, o'zga, boshqa; 3) fe'lidan:* *qarab, qaraganda, ko'ra, tortib, degan, deydigan, osha, bo'ylab, yarasha, qaramasdan, qaramay, qarata; 4) ravishdan:* *avval, so'ng, keyin, burun, ilgari, heri, beri, buyon, asosan, binoan.*

3. Ko'makchi-bohlovchilar boG'lovchi vazifasini ham bajaradigan ko'makchilar: *bilan, deb, deya*. Masalan: *daftar bilan qalam: Umrim shirino tsin deb(deya), u ko'p mehnat qildi*.

4. Ko'makchi otlar o'z lug'aviy ma'nolarini saqlagan holda ko'makchi o'rnidagi kelib, harakat bilan predimet o'ttasidagi turli munosabatlarni ifodalaydigan so'zlardir. Bu so'zlari o'rinn-payt, chiqish kelishigi va egalik qo'shimchalarini qabul qiladi: *old o'rta, yon, orga, ket, ich, ust*

ayrim sodda gaplarni o'zaro qanday munosabatda ekanliklarini ko'rsatadi. Farzand olgan tarbiyasiga qarab ota-onasiga rohat yoki jazo keltiradi. («Oz-oz o'rorganib dono bo'lur») Kumush ichkariga kirib ko'zdan g'oyib bo'ldi, lekin Otobek yana bir necha daqiqaga erga mixlangandek qotib turdi. (A.Qod.)

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1. Yakka bog'lovchilar. 2. Takroriy bog'lovchilar.

Yakka bog'lovchilar uyushgan bo'laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo'llanadi. Bular va, hamda, lekin, biroq, -ki (-kim), chunki, agar, gar, balki, go'yo, basharti, garchi, go'yoki, holbuki, vaholanki.

*Xazon qilmas Zaynabni zamon Va otashda o'rtanmas Omon (H.O.)
Bu gullarni Azizzon, go'yo ona o'z farzandini ardoqlagan kabi ardoqlardi.
(S. Jamol). Ahli majlis Otobekni ko'klarga ko'tarib maqtar edi. lekin Homid bu maqtashlarga ishtirok etmas va nimadandir g'ijingandek ko'rinar edi. (A.Qod.)*

Takroriy bog'lovchilar bir gapda ikki yoki undan ortiq o'rinda gap bo'laklari, shuningdek qo'shma gaplarda ayrim sodda gaplar bilan birga aynan takrorlanadi. Bular dam..., dam, goh..., goh, xoh..., xoh, yo..., yo, yoki..., yoki, ham..., ham, ba'zan.... ba'zan, bir..., bir. Masalan, *U goh dashtdagi otlarning kishmashiga, goh yaqin chodirdagi go'zal kanilarning mayin kulgulariga qulq solib yotarkan, olam beg'ubor bo'lib tuyular edi. (O.YO.) YO bir maslahatni aytib bo'ladi, yo ro'zg'or ishni. (CHo'lpon). Dam bobomga, dam uning o'rtog'iga tikilaman. (O.) Dadasi... erkatoy o'g'lining bu arzini eshitib, bir hayratga tushdi, bir quvondi. (O.YO.)*

Takroriy bog'lovchilardan yo,yoki yakka holda ham qo'llanishi mumkin, ham, ba'zan, bir so'zları esa yakka holda qo'llansa bog'lovchi bo'la olmaydi. Navoiy Xuroson va Movarounnahrda yashamoqda bo'lgan yoki dunyodan ko'z yumgan yuzlarga shoirlarni xotirga oldi. (O.) Bu erda qovun tekin. Uzib beraymi yo'o'zingiz uzasizmi? (S.Ahmad).

Bog'lovchilar gapdag'i vazifasiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) teng bog'lovchilar; 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

1. Teng bog'lovchilar

Teng bog'lovchilar grammatik jihatdan teng huquqli gap bo'laklarini va gaplarni o'zaro bog'lashga xizmat qiladi. Masalan, *Kitob har qanday bilimning joni va yuragi, har qanday fanning ibtidosidir. (Stefan TSveyg). Agar so'zlar va Zaynab qalbi Tol bargiday dir-dir qaltirar. (H.O.)*

Teng bog'lovchilar biriktiruv, zidlov va ayiruv bog'lovchilariga bo'linadi.

tepa, ost, tag, ora, bosh.o'rin, qosh, yoqa, tomon. Bu so'zlar belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelgandagina ko'makchi ot hisoblanadi: *ish ustida, siqiG'i ostida*. Aks holda, ularo'rin otlari hisoblanadi: *stolning ustida (stolning qayerida?)*, *uyning oldida*. Ko'makchi otlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- 1) **vertikal** yo'nalishni bildiruvchi: *ost, ust, tag*.
- 2) **gorizontal** yo'nalishni bildiruvchi: *old, orqa, yon, ich, tomon*;
- 3) **aralash** yo'nalishni bildiruvchi: *o'rta, ora, bosh*.

1. Ko'makechilarining qo'llanishi va ma'nolari

- 1) **bosh kelishikdagi** so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar:

Bilan (qisqa shakllari: *-la, -ila*) ko'makchisi birgalik, vosita, tez bosG'lanish, payt, ish-harakat ob'ehti, holat, maqsad ma'nolarini bildiradi: *Ukasi bilan keldi. Qalam bilan yozdi. Eshik ochilishi bilan kirishdi. Tuni bilan uqlamadi. Baxtiyorlik bilan jilmaydi*.

Uchun (qisqa shakli: *-chun*) ko'makchisi maqsad, sabab, atash, evaz ma'nolarini ifodalaydi: *Bolalar uchun qurildi.o'qimagani uchun bilmadi. Sen uchun oldim. Yordamingiz uchun rahmat*.

D i q q a t ! -la, -chun shakllario'zi bog'lanib kelgan so'zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *qo'llarim-la. Vatan-chun*.

Uchun, bilan, kabi, singari ko'makchilari qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ham qo'llanishi mumkin: *shuning uchun, bunung kabi, shuning singari*.

2. Ko'makchilar va kelishiklar

Ko'makchilar vazifasi jihatidan kelishiklarga o'xshaydi. Ayrim hollar da ko'makchi kelishik qo'shimchasi o'mida yoki kelishik qo'shimchasi ko'makchio'rniда almashib kelishi mumkin. Ko'makchilar tushum, jo'nalish,o'rın-payt, chiqish kelishiklario'rniда almashib kelishi mumkin: *Radio orqali eshitdir - Radiordan eshitdir. Ukam uchun oldim - Ukamga oldim. Qalam bilan yozdi - Qalamda yozdi. Borgani haqida gapirib berdi - Borganini gapirib berdi*. Biroq hamma vaqt ham ko'makchio'rniда kelishik qo'shimchasi ishlatalavermaydi: *Do'stiga yordamlashdi* gapida jo'nalish kelishigi qo'shimchasi o'rniда ko'makchini qo'llab bo'lmaydi.

2-§. Bog'lovchi

Gap bo'laklarini yoki qo'shma gapning qismlarini bog'laydigan yordamchi so'zlar bog'lovchi deyiladi. Bog'lovchilar gap bo'laklari va

1) biriktiruv bog'lovchilar guruhiga *va, hamda, bilan, ham* kabi so'zlar kiradi. Bu bog'lovchilar gapning uyushiq bo'laklarini, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'laydi. Biriktiruv bog'lovchisi *va eng ko'p qo'llanadigan bog'lovchidir*. Bu bog'lovchi:

1) gapning uyushiq bo'laklarini bog'laydi: *Aqli odam olimlar, fozillar va tadbirli xunarmandalarning suhbatlarida bo'ladi. ulardan bahra oladi* («*Oz-oz o'r ganib dono bo'lur*»);

2) qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lashga xizmat qiladi va turli ma'no munosabatlarini ifodalaydi. Masalan: *Hamid Rahmat bilan birga Otabekni Ziyo akanikiga taklif qilgali kelgani edi va biz ularni osh-suv qilib jo'natgan edik.* (A.Qod.)

Ham, hamda bog'lovchilari ham gapning uyushiq bo'laklarini va qo'shma gap qismlarini bog'lash uchun qo'llanadi. Sultonmurod ham do'st Zayniddin cheksiz quvondilar. (O.) Kun sovidi hamda erlar muzladi.

Ham so'zi bog'lovchi bo'lib emas, balki gap ma'nosini yoki ayrim gap bo'laklarini ta'kidlash, kuchaytirish uchun ko'p ishlataladi. Quyosh ham oltin to'rularini to'kib, mag'rur ko'tariladi (O.).

Biriktiruvchi bog'lovchilari bilan ko'makchisi, -da, -u(-yu) yuklamalari ham qo'llanadi.

Bobom asta ko'zlarini yumadi-da, allaqanday uzoq bir xayolga ketadi. (O.) *Onayu bola – gulu lola.* (Maqol). SHudgorda Jannatxola bilan Zebixon qoldi. (S.A.)

1) *zidlov bog'lovchilari guruhiga biroq, ammo, lekin, balki, holbuki* kabi so'zlar kiradi. Bu bog'lovchilar mazmunan bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan bo'laklarni yoki gaplarni bog'lash uchun xizmat qiladi.

Biroq, ammo, lekin bog'lovchilari gap bo'laklarini bog'lab kelganda zidlik ma'nosini, shu bilan birga, gap mazmunini to'ldirish, izohlash, qiyoslash uchun ham xizmat qiladi. Qo'shma gap qismlari tarkibidagi sodda gaplarni bog'lashda esa keyingi qism avvalgi qismda aytilgan fikrga qarama-qarshi, zid faktlar ifodalanadi. SHuning uchun bu faktlar, voqeahodisalardan faqat bittasining bo'layotganini, ikkinchisi inkor etilganigi ma'nosи anglashiladi. Masalan, *Mahallada bolalar ko'p, lekin bir-biriga o'xshamaydi.* (O.) *Har narsaning yangisi, ammo do'stning eskisi yaxshi.* («*Oz-oz o'r ganib dono bo'lur*»). *O'xhash mevalarni saralaydi, xidlaydi, biroq egisi kelmaydi.* (O.)

Zidlov bog'lovchilari gap boshida kelib, avval aytilgan fikrga zid bo'lgan yangi fikrli gapni oldindi gapga bog'laydi:

Mazmunan bir-biriga qarama-qarshi gap bo'laklari va gaplarni bog'lashda -da, -u (-yu) yuklamalari ham qo'llanadi. *Sobir kichkina-yu. pishiqqina (O.)*

2) ayiruv bog‘lovchilar guruhiga yo. yoki. yo.... yo. yoxud. dam.... dam. goh... goh. xoh... xoh. ba’zan... ba’zan. bir-bir kabi so‘zlar kiradi.

Bu bog‘lovchilar narsa, voqeа-hodisalarni boshqarishdan ajratish yoki ularning galma-gal bo‘lishini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi.

Bulardan yo. yoki. yo... yo. xoh... xoh bog‘lovchilari uyushgan bo‘laklarning birini ikkinchisidan, biror voqeа, hodisa yoki ish-harakatni boshqasidan ayirib ko‘rsatish uchun ishlatalidi: *Poshshaxon Umri-nisabibining qizini yo ko‘rmadi, yo ko‘rsa ham nazarga ilmadi. (CHo lpon).* «*Yo podshoh biron erga chiqadi yoki elchi kelishi kutiladi*». - dedi Zayniddin. (O.) *Xoh ishoning, xoh ishonmang, birinchi kuniyoq to‘qqiz tonna paxta teribman.* (S. A.)

Ba’zan.... ba’zan, dam..., dam, goh..., goh bog‘lovchilari esa galma-gallikni, navbat bilan almashinib, takrorlanib turishni ifodalaydi. Dam tekisliklar bo‘ylab balandga. dam pastga tushib boramiz. (O.) *Nimqorong‘i shiftga tikilib yotgancha xayol suraman: goh katta shaharlarga borib qolaman, goh daryolarda suzaman.* (O.:Hoshimov) *Hasanali eshitmadimi yoxud eshitsa ham eshitmaganga soldimi. har nechuk javob bermadi* (A. Qod.)

2. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga tobelanish yo‘li bilan bog‘laydi.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar grammatik aloqalarni ifodalash va ma’nolariga qarab: 1) aniqlov bog‘lovchisi; 2) sabab bog‘lovchilari; 3) chog‘ishtiruv bog‘lovchilari; 4) maqsad bog‘lovchisi; 5) shart va to‘liqsizlik bog‘lovchilariga bo‘linadi.

1) aniqlov bog‘lovchlariga ya’ni, -ki (-kim) so‘zlar mansub bo‘lib, ular ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun qo‘llanadi. Bilib qo‘yki, seni Vatan kutadi. *Mirzo Ulug‘bek joyiga o’tirmagan ham ediki, saroybon kirib, ikkinchi nomani tutdi.* (O.Y.)

2) sabab bog‘lovchilariga chunki, shuning uchun, negaki, zeroki, nainki kabi so‘zlar kiradi. Bu bog‘lovchilar ergash gapni bosh gapga bog‘lab, sabab, payt ma’nolarini ifodalaydi. *Chorasi bo‘lmagan ishga kirishma, chunki undan qutilib bo‘lmaydi.* (Amir Temur o‘gitlari) *Ko‘chadagi suv ariqning tegidan sayoz oqar, shuning uchun undan foydalanish qulay emas edi.* (A.Qod.) U ikki, balki uch yildan buyon o‘z to‘yini kutar edi. (O.)

3) chog‘ishtiruv bog‘lovchilari: go‘yo, go‘yoki. Bu bog‘lovchilar bosh gapda ifodalangan fikrni ergash gapdagi fikr bilan qiyoslab

ko'rsatadi. Sen menga baxsh etding ko'r kam bir yoshlik, go'yo qalbimda ulg'aydi quyoshday viqor. (J.Jabborov). Nihoyat chollar jim bo'lishadi. go'yo yoshliklarini sog'inganday boshlarini quyi solishadi (O.)

4) maqsad bog'lovchisi toki qo'shma gap tarkibidagi maqsad ma'nosini ifodalagan ergash gapni bosh gap bilan bog'laydi. Yomonlarning jazosini berish kerak toki ular yaxshilarning boshiga yomon kunlarni solmasinlar. (H.G.).

5) shart va to'liqsizlik bog'lovchilari: agar (gar), modomiki, basharti, garchi, garchand, mabodo.

Bu bog'lovchilar shart va to'liqsiz ergash gaplarning bosh gapga bo'lgan munosabatdagi shartni, shu bilan birga to'liqsizlik ma'nolarini anglatadi: *Agar kishining hayoti biror maqsad, biror g'oya uchun kurash bilan o'tsa, bunday hayotga hech afsus qilmaslik kerak.* (M.Ibr.) Bu oqshom, garchi tevarak tinch bo'lsa ham, kechagidan ko'ra qo'rquinchliroq, ezuvchanroq tuyular edi. (O.)

Bog'lovchi vazifasini bajaruvchi so'zlar

Boshqa so'z turkumiga oid ba'zi so'zlar ham bog'lovchi o'rnida qo'llanadi: *bilan, deb, degan, bordi-yu, u(-yu), -da.*

Masalan: *Urim shirin o'tsin deb, tilni tiydim hamisha. Ayvonda Hurmatbibi bilan onam choy ichib, gaplashib o'tirishibdi* (O.)

2 -§. Yuklama

Ayrim so'z yoki gapga qo'shimcha ma'no berish uchun qo'llanadigan yordamchi so'zlar yuklamalar deb ataladi. Masalan: *Haqiqiy kasbu kamol faqat ilm bilan hosil bo'ladi.* (M.Hasaniy). *Quyosh ham atayin nurlarini to'kib, mag'rur ko'tarildi.* (O.)

Yuklamalar tuzilishiga ko'ra ikki xil: a) qo'shimcha holatdagi yuklamalar: -mi, -chi, -a, -ya, -oq (-yoq), -da, -u (-yu), -gina (-kina, -qina), -ku; b) so'z holatidagi yuklamalar: axir, faqat, xudi, nahotki, ham, naq, xolos. To'ydan faqat Anor xabardor (H.O.) Eshik «g'irch etib ochildi-da, ruxsat so'rab ukasi Darvishali kirdi. (O.) Bir vaqi G'iyosiddin Kichkina, xudi shu erda, daricha ostida o'tirib, uni erkalatmasmidi.

1. Yuklamalarning turlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida gapga yoki ayrim so'zlarga beradigan qo'shimcha ma'nolariga ko'ra yuklamalarni quyidagicha turlarga bo'lish mumkin.

1. So'roq va taajjub yuklamalari: -mi. -chi. -a, -ya.
-mi yuklamasi so'roq, taajjub, hayrat kabi ma'nolari bildiradi.
Masalan: - *Kelining suluvligi Marg'ilonda ma'lum ekanmi?* (A.Qodiriy)
Men dalada ishlashish kerakmishmi? (O.)

-chi yuklamasi so'roq, kuchaytiruv, harakatga undash, buyruq, iltimos, ta'kid ma'nolarini bildiradi. - *Sizga-chi, Anvar* (A.Qodiriy) - *O'g'ling qaytsin-chi, bo'lmasa...* (A.Qod.) - *Loaqal bir og'iz o'g'lingizga ayтиб o'tishga va'da bering-chi, -dedi* (A.Qod.) - *O'rtoqjon, bir narsa desangchi.* (Cho'lpon).

-a (-ya) yuklamalari so'roq, taajjub, hayratlanish ma'nolarini bildiradi. *Bu gap oramizda qolsin-a!* (T.Malik) *Gulnorni sevishimni bilardi-ya* (O.) - *Qizim, bugun mehmonlaringni Sultanxonlarnikiga olib chiqasan-a? - deb qolmasinmi!* (A.Qod.)

2. Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari: -ku, -u. -yu, -da, -oq (-yoq). -ki (-kim), ham, hatto, hattoki, axir, nahot (nahotki).

-ku, -u. -yu, -da, -oq (-yoq), -ki (-kim) yuklamalari ma'noni kuchaytirish, to'liqsizlik, tezlik va davomiylik ma'nolarini ifodalash uchun qo'llanadi. *Shundan keyin men uzoq safarga ketdim-u. Masturaning taqdirdidan bexabar bo'ldim* (A.Q.) - *O'z qizingiz-ku, tengini topib bering-da!* (Cho'lpon) *Mirzo Ulug'bek maktubni o'qib tugatmasdanoq o'rnidan turib ketdi.* (O.Y.) *Ko'plar yomg'irdan gochib ulgirmasdayoq, oftob charaqlab ketdi.* (S.A.)

Ham, axir, hatto, hattoki, nahot (nahotki) so'z yuklamalari fikrni ta'kidlash, avvalgi voqeani eslatish kabi ma'nolarni ifodalaydi. *Tursunboy hamma narsadan kechganda ham birgina shu Zebidan kechmas edi.* (S.A.) *Oyim o'rta bo'yli, oppoq, nozik tabiat ham ipakday muloyim, istarasi issiq xotin edi.* (Zarija Saidnosirova) *Axir bu qal'ani olguncha ozmuncha talofat berildimi?* (P.Q.) *Sizni otasi o'rnida ko'rsak-u, nahotki sizdan beso'roq ish tutsak* (A.Q.) *Uzoq cho'zilgan bu suhbatda Miryoqubning quolog'i bir marta g'alati dingkaydi, hatto uning qop-qora chiroyli ko'zlarida allaqanday sehrli olovlar yondi.* (CH.) *Bir qissakim, buning so'ngida Sevishganlar topishgusidir.* (H.O.)

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: *faqat, faqatgina, -gina (-kina, -qina)*. Bu yuklamalar turli so'z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab ko'rsatish va ma'no jihatdan ajratish uchun qo'llanadi. *O'zi haqida o'ylamay, faqat xalqqa ilm berishga bel bog'lagan olim kishi xudi shamga o'xshaydi, sham o'zini yondiradi, xalqqa ziyo bag'ishlaydi.* (M.Hasaniy) *Yoqimli do'stginga suhbatli olis yo'lni yaqin qiladi.* (M.Hasaniy) *Dumyoda ko'rib o'taturgan barcha orzuimiz, havasimiz faqat sengagina qarab qolgan* (A.Qod.)

Faqat yuklamasi o'rnida yolg'iz so'zi qo'llanishi ham mumkin. Miryoqubning topishi yolg'iz mingboshi orqali bo'lsa, unga «epaqa» nomini qo'yish to'g'ri bo'larmidi. (Cho'lpon)

4. Aniqlov yuklamasi: *xuddi, naq, ayni*. Bu yuklamalar o'zi mansub bo'lgan so'zning ma'nosini aniqlab ko'rsatish uchun qo'llanadi. *Ilm o'rganib, ilmiga amal qilmagan kishi naq yer haydab, uni ekmagan kishiga o'xshaydi. (M.Xasaniy) Hayosi yo'q po'sti shilib olingen yog' och va xuddi yog'i tugagan chiroqqa o'xshaydi. (M.Hasaniy)*

5. Guman yuklamasi: -dir barcha so'z turkumlariga qo'shilib kela oladi va o'zi aloqador bo'lgan so'zga guman, noaniqlik ma'nosini qo'shadi: - Sizga nimadir va'da bergandir-da? (Isfandiyor)

6. Inkor yuklamasi *na... na* uyushiq bo'laklar va qo'shma gap tarkibidagi ayrim gaplar oldidan kelib, ularning mazmunini inkor etadi, bo'lishsizga aylantiradi. Inkor shaklli gap bo'laklari va gaplar oldida kelganda, bo'lishsizlik kuchaytiriladi, ta'kidlanadi. *Bu buyruqqa na ona e'tiroz qildi va na qiz (Cho'lpon). Na qor, na yomg'irdan darak bor. (O.)*

2. Yuklamalarning yozilishi

1) *-mi, -oq(-yoq), -gina (-kina,-qina), -dir* yuklamalari o'zidan oldindi so'zga qo'shib yoziladi: *Shu bugunoq ota-onasigagina emas, butun mahallaga yetib bormaydimi?*

2) *-chi,-ku,-ut(-yu), -da, -a(-ya)* yuklamalaridan oldin chiziqcha qo'yiladi: *Sen-chi? Keldi-ku!*

D i q q a t! Juft so'zlar tarkibida boG'lovchi vazifasida kelgan *-u(-yu)* yuklamasi kirilcha yozuvda so'zga qo'shilib yoziladi: Гану сўз кўпайди. Yangi alifboda esa chiziqcha bilan ajratib yoziladi: *Gap-u so'z ko'paydi.*

3) *faqat, ham, hatto, axir* kabi so'z yuklamalar ayrim yoziladi: *ToG'larda hatto yoz oyalarida ham yomG'ir yoG'adi.*

Ko'makchi tahlili	Bog'lovchi tahlili	Yuklama tahlili
1. Turi aniqlanadi.	1. Qo'llanish turi.	1. Tuzilishiga ko'ra turi.
2. Qaysi kelishikdagি so'zga bog'langan?	2. Ma'no hamda vazifasiga ko'ra turi.	2. Ma'nosiga ko'ra turi
3. Grammatik ma'nosi.	3. Nimani bog'lagan?	
4. Qaysi so'zni qaysi so'zga bog'layapti?		

Takrorlash uchun savollar:

1. Ko'makchi ta'rifini aytинг va misollar keltirинг.
2. Ko'makchi qanday gap bo'lagi bo'lib keladi?
3. Sof ko'makchilar haqida gapiring.
4. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar haqida gapiring.
5. Ko'makchi otlar haqida gapiring.
6. Bosh kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring.
7. Qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring.
8. Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring.
9. Chiqish kelishikdagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar va ularning ma'nolari haqida gapiring
10. Ko'makchi va kelishiklarning sinonimlik xususiyatlari haqida gapiring.
11. Bojlovchining ta'rifini aytинг.
12. Bojlovchilar qo'llanishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
13. Teng bojlovchilar ta'rifini aytинг.
14. Biriktiruvchi bojlovchilarning ta'rifini aytинг
15. Zidlov bojlovchilar ta'rifini aytинг
16. Ayiruv bojlovchilar ta'rifini aytинг.
17. Ergashtiruvchi bojlovchilarning ta'rifini aytинг.
18. Aniqlov bojlovchilari haqida so'zlangu.
19. Sabab bojlovchilari haqida gapiring
20. Shart va o'xshatish bojlovchilari haqida gapiring.

ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR GURUHI

I-§. Modal so'zlar

So'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini bildiradigan so'zlar **modal so'zlar** deyiladi: *Ehtimol, bugun etib kelar.*

Modal so'zlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Fikrning aniqligini ifodalaydigan modal so'zlar:

1) fikrning rostligi tasdiqlanadi: *darhaqiqat, haqiqatan, haqiqatda, filhaqiqat* (axx.); 2) fikrning qat'iyligi ta'kidlanadi: *shubhasiz, shaksiz, so'zsiz* 3) ishonch: *albatta* 4) anglatilayotgan vogelikning yuzaga kelishi tabiiy ekanligini bildiradi: *tabiiy, o'z-o'zidan*, 5) fikrning chinligi eslatiladi: *to'g'ri, xoynaxoy, muhaqqaq* (arxaik), *aslida, darvoqe, rostdan*.

2. Fikrning noaniqligini ifodalaydigan modal so'zlar:

1) fikrning taxminiyligini bildiradi: *shekilli, chamasi, chog'i;*

2) fikrning gumonli ekanligini bildiradi: *ehtimol, balki;*

3) fikrning tusmolli ekanini bildiradi: *aftidan;*

4) fikrning chinligiga gumon ham, ishonch ham bildiradigan: *har holda, har qalay.*

3. Fikrning tartibi: *avvalo, avvalambor, birinchidan, ikkinchidan.*

4. Fikrning dalillanishi: *masalan, jumladan.*

5. Xulosa: *xullas, demak, nihoyat, xullas kalom.*

6. Achinish: *affus, attang, esiz.*

7. Zaruriyat: *kerak, zarur, lozim.*

8. Quvonch: *xayriyat.*

9. Mavjudlik va mavjud emaslik: *bor, yo'q.*

Bulardan tashqari: *binoharin, zero, holbuki, vaholanki* kabi modal so'zlar ham mavjud.

Modal so'zlarning ko'pchiligi mustaqil so'zlardan o'sib chiqqandir.

1) ot turkumidan: *aftidan, haqiqatan, mazmuni, ehtimol, darhaqiqat;*

2) sifatdan: *yaxshi(ki), to'g'ri, so'zsiz, shubhasiz, tabiiy;* 3) ravishdan: *albatta;* 4) fe'lidan: *xoyna-xoy* (tojikcha *xohi-naxohi* so'zidan); 4) bog'lovchidan: *balki;* 5) so'z birikmasidan: *har qalay, har holda;* 6) gapning modal so'zga aylanishi: *holbuki* (*Hol buki*); 7) so'z tushirish natijasida hosil bo'lgan: *o'z-o'zidan* (aniq so'zi tushib qoladi).

Modal so'zlar sof va **vazifadosh** modal so'zlarga bo'linadi. *Haqiqatan, darhaqiqat, afsuski, attang, albatta, shekilli, avvalo, xullas, masalan, umuman, taxminan* so'zlari sof modal so'zlar hisoblansa, modal

ma`noda ham qo'llanadigan *aftidan*, *chamasi*, *bulki*, *ehtimol*, *shubhasiz* kabi so'zlar vazifadosh modal so'zlar hisoblanadi.

Modal so'zlar gap tarkibidagi so'zlardan vergul bilan ajratiladi va ko'pincha **kirish so'z** vazifasini bajarib keladi.

2-§. Undov so'zlar haqida ma'lumot

His-hayajon, tuyg'uni, haydash-chaqirishni bildiradigan so'zlar turkumi **undov** deyiladi: *eh*, *uh*, *o*, *e*, *uf*, *voy*, *ura*, *barakalla*, *ofarin*, *salom*, *xayr*, *xo'sh*, *rahmat*, *balli*, *bay-bay*, *voy-bo'y*, *a*, *ax*, *ohho*, *obho*, *ey*, *ehhe*, *i*, *ie*, *o'h*, *o'hho'*, *hm*, *him*, *be*, *tuf*, *hah*, *ho*, *hay-hay*, *eh*, *o'*, *ha*, *iyi*. Bu so'zlar mustaqil so'zlarga ham yordamchi so'zlarga ham kirmaydigan ayrim so'z turkumidir.

Undovlar yakka holda, juft holda yoki takrorlanib qo'llanishi mumkin: *oh*, *voy*, *oh-voh*, *dod-voy*, *bay-bay*, *hay-hay*.

Juft va takrorlangan undovlar chiziqcha bilan yoziladi.

Undovlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. **His-hayajon** undovlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) shafqat, mehribonlik: *ie*, *o*, *voy*, *voy-ey*, *eh*; 2) sevinch, xursandchilik, zavqlanish: *ho*, *o'h-ho'*, *ehe*; 3) qoyil qolish, rohatlanish: *hay-hay* (takrorlansa), *oh-oh*; 4) mammuniyat, faxrlanish, mag'rurlanish, xayrihohlik: *e-ha*, *eh*, *ha-ya*, *o'*; 5) undash, ogohlantirish, tasdiq: *ha*.

Undovlar yozuvda gap bo'laklaridan vergul bilan ajratiladi. Agar undov kuchli bo'lsa, his-hayajon bilan aytilsa, undov belgisi qo'yiladi: *Eh! Havo naqadar sof va musaffo!*

Undovlarning asosiy qismi yasama emas, lekin mustaqil so'zlardan undovlarga ko'chgan so'zlar ham mavjud: 1) olmoshdan : *qani*; 2) fe'llardan: *kel*, *hormang*, *yo'qol*, *bor-ey*, *yashang*, *kechirasiz*; *Kel*, *bir bahslashaylik!*

His-hayajon undovlari, odatda, gap bo'lagi vazifasini bajarmaydi. Ular yo'rish so'z, yoki so'z-gap bo'lib kelishi mumkin: *Ie, men kimni ko'ryapman? - Dod! - ichkaridan dodlagan ovoz eshitildi*.

2. **Buvruq-xitob** undovlari ikki xil bo'ladi: 1) odamlarga qaratilgan undovlar: a) kishilarning diqqatini tortish uchun qo'llanadigan: *hoy*, *hay* (bir marta aytilsa), *hey*, *allo*, *ey*; b) ta'kid, buyurish uchun qo'llanadigan: *ma*, *tss*, *jim*, *marsh*; 2) hayvonlarga yoki boshqa jonivorlarga qaratilgan undovlar: a) hayvon va jonivorni chaqirish uchun qo'llanadigan: *kisht*, *bah-bah*, *mosh-mosh*, *tu-tu-tu*, *kuch-kuch*, *gah chuh beh-beh*, *qurey*, *qurey*; b) hayvon va parrandalarni biror harakatdan to'xtatish uchun

qo'llanadigan: *ishsh. ho'k. tak*: v) hayvon va parrandalarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlataladigan: *pisht. drr. xix. hov-hov. cho'k. tek. hayt. chu*.

3. Ko'rsatish, ta'kid undovlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1) ko'rsatish: *hu. huv. hovv*: 2) javob, tasdiq. ta'kid, mulohaza: *ha-ha-ha. xo'sh. labbay. ha*.

Bulardan tashqari, quyidagi undovlarni urf-odat undovlari (ayrim darsliklarda nutqiv odat undovlari deb ataladi: (25; 100.) tarzida ajratish mumkin: *rahmat. marhamat. salom. xayr. barakalla. ofarin. balli. yashang. hormang. qulluq* va b.

Undovlar odatta deb so'zi bilan qo'llanib, hol (*U "voy" deb yonboshiga yiqildi*). degan so'zi bilan qo'llanib, gapda ko'pincha sifatlovchi-aniqlovchi (*Ko'chada "dod" degan ovoz eshitildi*) bo'lib keladi. Undovlar otlashishi mumkin, bunda ular ega (*Ularning dod-voyi osmoni falakka chiqdi*.), kesim (*Endi uning holiga voy*) to'ldiruvchi (*Uning oh-yohiga kim quloq soladi?*), qaratqich-aniqlovchi (*Dod-voyning foydasi yo'q*) vazifalarini bajaradi.

3-§. Taqlid so'zlar

Tovushga va holatga taqlidni bildirgan so'zlar taqlid so'zlar deyiladi. Bunday so'zlar ma'no jihatidan ikki turga bo'linadi:

1. Tovushga taqlid bildiradigan so'zlar: *gumbur-gumbur, dup-dup, duk-duk, shiq-shiq, qiy-chuv, taq-tuq, g'arch-g'urch, inga-inga, pix-pix, qult-qult, bidir-bidir, vov, uv, irr, mo'o', maa, baa, mee, ing-ing, ang-ang, miyov, vaq-vaq, vish-vish, qu-qu, qa-qa, g'a-g'a, qag'-qag'*: *pit-pildiq, parr, viz-viz*.

2. Holatga taqlid bildirgan so'zlar: *yalt-yult, apil-tapil, g'uj-g'uj, yarq-yurq, jimir-jimir, milt-milt, lip-lip, pildir-pildir, hang-mang, jilpang-jilpang, alang-jalang, mo'lt-mo'lt, lop, likang-likang, qilpang-qilpang, salang-salang, g'ivir-g'ivir, dik-dik, lik-lik, hilp-hilp, duv-duv, pir-pir, lang, dang, hil-hil kabi*.

Taqlid so'zlar yakka holda, juft holda va takrorlangan holda qo'llanadi. Juft va takrorlangan taqlid so'zlar orasiga chiziqcha qo'yiladi.

Taqlid so'zlar mustaqil so'zlar kabi gap bo'lagi bo'la oladi: *SHamol g'ir-g'ir* (hol) *esmoqda*.

Tovushga taqlid so'zlar ba'zan otlashib, ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi va ega, qaratqich aniqlovchi hamda to'ldiruvchi vazifalarini bajaradi: *Odamlarning g'ovur-g'ovuri bosildi*.

Yuragining duk-dukini eshitdi. Chug'ur-chug'urning to'xtashi amri mahol.

Modal so'zlar tahlili	Undov, taqlid so'zlar tahlili
1. Ma'no turi.	1. Ma'no turi.
2. Qaysi turkumdan kelib chiqqan?	2. Tuzilish turi.
3. Gapda bajargan vazifasi	3. Otlashgan-otlashmaganligi. 4. Gapda bajargan vazifasi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Modal so'zlamning ta'rifini aytинг.
2. Modal so'zlamning ma'no jihatidan turlarini aytинг.
3. Ma'lum bir guruhga kinnagan modal so'zлами sanab ko'rsating.
4. Mustaqil so'zlardan o'sib chiqqan modal so'zlar haqidа gapiring.
5. Modal so'zlar kelib chiqishiga ko'ra yana qanday bo'lishi mumkin?
6. Undov so'zlamning ta'rifini aytинг.
7. Undov so'zlar qanday ko'rinishlarda qo'llanishi mumkin?
8. His-hayajon undovlari haqidа gapiring.
9. Mustaqil so'zlardan his-hayajon undovlariga o'tgan so'zlarga misollar keltiring.
10. Haydash-chaqirish undovlari haqidа gapiring.
11. Haydash-chaqirish undovlari qanday so'zlar bilan qo'llanadi?
12. Taqlid so'zlamning ta'rifini aytинг.
13. Tovushga taqlid so'zlar haqidа so'zlang.
14. Holatga taqlid so'zlar haqidа so'zlang.
15. Taqlid so'zlar qanday ko'rinishlarda qo'llanadi?
16. Taqlid so'zlar mustaqil so'zlarga qaysi jihatlari bilan o'xshaydi?
17. Taqlid so'zlamning otlashishi haqidа gapiring.
18. Eskirgan modal so'zлага misollar keltiring.
19. "O'z-o'zidan" modal so'zi qaysi mustaqil so'z turkumlariga omonim bo'la oladi?
20. Ham tovushga, ham holatga taqlid bildiradigan so'zlarga misollar keltiring.

SINTAKSIS

1-§. Sintaksis haqida umumiy ma'lumot

Sintaksis (grekcha – *syntaxis* – «tuzish» so'zidan olingan) grammatikaning bir bo'limi bo'lib, so'zlarning birikish yo'llari, so'z birikmasi, gap, ularning turlari, xususiyatlarini tekshiradi.

Sintaksis, bir tomondan, so'z va so'z shakllarning, shuningdek, gaplarning aloqa qilish birikish yo'llarini tekshirsa, ikkinchi tomondan, ma'lum bog'lanish asosida yuzaga keladigan sintaksis birliklarni o'rganadi.

So'z birikmasi, gap, gap bo'laklari asosiy sintaktik birliklar, sintaktik grammatik kategoriylar hisoblanadi.

2-§. Sintaktik aloqa turlari

So'zlarning, shuningdek, gaplarning orasidagi bog'lanish, aloqa ikki xil bo'ladi:

1) teng bog'lanish, yoki teng aloqa; 2) tobe bog'lanish, yoki tobe aloqa.

Teng bog'lanish sintaktik jihatdan teng huquqli bo'lgan biri ikkinchisiga bo'y sunmagan so'zlarning yoki gaplarning aloqasidir. Bunda teng aloqadagi so'zlar yoki gaplar o'zaro teng bog'lovchilar, teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar, sanash ohangi (intonatsiya) yordamida munosabatga kirishadi. 1. *Beminnat qilingan ezgulik eng maqbul va go'zal ezgulikdir. (Oz-oz o'rganib dono bo'lur)*

2. *Bilmaslik ayb emas, bilishni istamaslik aybdir. (Oz-oz o'rganib dono bo'lur).*

Birinchi misolda *eng maqbul. go'zal* sifatlari o'zaro teng bog'lanib, gapda uyushiq sifatlovchilar vazifasini bajargan. Ikkinci misolda esa *Bilmaslik ayb emas* va *Bilishni istamaslik aybdir* gaplari bir-biri bilan teng aloqaga kirishgan.

Tobe bog'lanishda biri hokim, ikkinchisi tobe bo'lgan qismlar (so'zlar, ergash gapli qo'shma gap qismlari) o'zaro aloqaga kirishadi. Ularning biri ikkinchisini aniqlash, izohlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi. Aniqlaydigan, izohlaydigan, to'ldiradigan qismi tobe, izohlanadigan qism hokim deb yuritiladi: 1. *Kitobni o'qimoq, qiziqarli voqeа.* 2. *Kimning himmati baland bo'lsa, qadr-qimmati ham bo'ladi (Oz-oz o'rganib dono bo'lur).* Birinchi misolda so'z birikmasi tarkibidagi so'zlardan biri hokim qism (o'qimoq, voqeа). ikkinchisi (kitobni, qiziqarli) tobe qism bo'lib

kelgan. Ikkinchisi misolda ergashgan qo'shma gapning qismlaridan biri «sqadr-qimmati ham baland bo'ladi» hokim qism, bosh gap sifatida. ikkinchisi «kimning himmati baland bo'lsa» tobe qism, ergash gap sifatida qatnashgan. SHunday qilib, bog'lanishning ikki xil turini so'zlar orasida ham, gaplar orasida kuzatish mumkin. (Gaplar orasidagi bog'lanish haqida «qo'shma gap» bo'limida baxs yuritiladi).

So'zlar orasidagi tobe bog'lanish ikki xil bo'ladi:

1) predikativ tobe bog'lanish; 2) nopalikativ tobe bog'lanish.

Ega va kesimning bog'lanishi predikativ tobe bog'lanish hisoblanadi va bunday bog'lanishdan gap hosil bo'ladi. Tobe (ergash) bog'lanishning qolgan ko'rinishlari (aniqlovchi+aniqlanmish, to'ldiruvchi+to'ldirilmish, hol+hollanmish) nopalikativ tobe bog'lanish bo'lib, bunday bog'lanishdan so'z birikmasi yuzaga keladi.

So'zlarning nopalikativ tobe bog'lanishi uch xil bo'ladi:

1) boshqaruv; 2) bitishuv; 3) moslashuv.

3-§. Boshqaruv

Tobe so'zning hokim so'z talab etgan shaklda kelishi boshqaruv deyiladi. Bunda boshqariluvchi so'z bosh va qaratqich kelishigidan tashqari boshqa kelishik shaklini yoki ko'makchini olib keladi. Qaysi kelishik yoki ko'makchi bilan shakllanish boshqaruvchi so'zning ma'nosasi, semantikasi bilan belgilanadi: *kitobni o'qimoq, qariyalarga g'amxo'rlik qilmoq, universitetda o'qimoq, ishdan qaytmoq, o'quvchilar bilan suhbatlashmoq* va boshqalar.

Boshqaruv ikki xil bo'ladi: kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv.

Kelishikli boshqaruvda boshqariluvchi so'z ma'lum kelishik shaklida qo'llanadi: *kattalarni hurmat qilmoq, toqqa chiqmoq* kabi.

Ko'makchili boshqaruvda boshqariluvchi so'z ko'makchi orqali shakllanadi: *zavq bilan ishlamoq, telefon orqali gaplashmoq* kabi.

Boshqaruv usuli bilan bog'lanish to'ldiruvchi-to'ldirilmish, hol-hollanmish munosabatlarini yuzaga keltiradi.

4-§. Bitishuv

Hokim va tobe so'zlarning o'zaro so'z tartibi hamda ohang yordamida birikishiga bitishuv deyiladi. Bitishuv yo'li bilan bog'lanmish sifatlovchi-sifatlanmish (*yangi libos*). izohlovchi-izohlanmish (*shoir Erkin*

Vohidov), qisman hol-hollannish (*to'satdan uchrab qolmoq*) munosabatidagi birikmalarga xos bo'lib, uning qismlari ifoda materialiga ko'ra turilicha bo'ladi:

- 1) sifat + ot: *ziyrak bola, yam-yashil dala*:
- 2) ot + ot: *temir darvoza, oltin kuz*:
- 3) son + ot: *besh kishi, o'n tup ko'chat*:
- 4) olmosh + ot: *barcha xalqlar, shu yo'l*:
- 5) sifatdosh + ot: *sinalgan odam, aytilgan so'z*:
- 6) ravish + ot: *mo'l hosil, ko'p xususiyatlar*:
- 7) taqlid so'z + ot: *g'ir-g'ir shabada, tars-turs ovozlar*:
- 8) ravish + fe'l: *tez yurmoq, erta kelmoq*:
- 9) ravishdosh + fe'l: *o'ylab gapirmoq, quvonib aytmoq*:
- 10) taqlid so'z + fe'l: *duv-duv to'kilmoq, gir-gir aylamoq*.

5-§. Moslashuv (muvofiglashuv)

O'zbek tilida qaratqich va qaralmishning aloqasi bog'lanishning alohida turini tashkil qiladi. Bunda so'zlardan birini hokim, birini tobe deb qarash qiyin, chunki qaralmishning talabi bilan qaratuvchi bo'lak qaratqich kelishigi shaklini oladi, o'z navbatida, qaratuvchining talabiga ko'ra qaralmish egalik affiksini qabul qiladi: *bolalarning quvonchi, mening kitobim, sening daftaring, ularning vazifasi* kabi. Bunda munosabatdorlik (o'zaro hokimlik, tobeklik) kuzatiladi.

Aslida moslashuv deyilganda, tobe so'z shaklining hokim so'z shakliga mos kelishi nazarda tutiladi. Bu holat rus tiliga xos, negaki moslashuv yo'li bilan tuzilgan qurilmalarda, jumladan, aniqlovchili birikmalarda tobe so'z hokim so'z bilan grammatick shaklda moslashib, hokim so'z bildirgan xususiy grammatick ma'nolarga ega bo'ladi. Masalan, *interesnaya kniga* birikmasida *kniga* hokim so'z bo'lib, bosh kelishik, birlik, jenskiy rod (jins) kabi xususiy grammatick ma'nolar anglatgan; tobe so'z (*interesnaya*) hokim so'zning aynan shu shakliga moslashib, xuddi shunday grammatick ma'nolarni ifodalaydi.

O'zbek tilida qaratqich va qaralmishning munosabati yuqorida qayd etilgan birikma qismlarining munosabatidan farq qiladi. Shuning uchun bunday bog'lanishni moslashuv deb emas, **muvofiglashuv** deb izohlash lozim bo'ladi.

Demak, o'zbek tilida qaratqich va qaralmishning birikishi inuvofiqlashuv asosida voqe bo'ladi.

6-§. So'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvi

Gapda so'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvi quyidagi vositalar orqali bo'ladi:

1. Affikslar. O'zbek tilida so'zlarning o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvida turlovchi va tuslovchi affikslarning xizmati katta. Masalan: *Chor-atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to'jadi* (*O'.H.*). Bu gapdagi so'zlar o'zaro kelishik affikslari (-ning, -ga), egalik affiksi (-i) va shaxs-son affiksi (-di) orqali sintaktik aloqaga kirishgan.

2. Yordamchi so'zlar. Ko'makchilar, bog'lovchilar gapda so'zlarning o'zaro munosabatga kirishuviga xizmat qiladi. Masalan: *Xalqning ulug'vorligi uning soni bilan o'lchanmaydi, yagona o'chov uning aqliy kamoloti va axloqiy barkamolligidir*. («*Tafakkur gulshani*»).

Bu gapda ot (*soni*) fe'liga (*o'lchanmaydi*) bilan ko'makchisi orqali bog'langan; kamoloti, barkamolligi so'zları teng aloqaga kirishib, yushgan ot kesim vazifasini bajargani holda *va* bog'lovchisi yordamida sintaktik munosabatga kirishgan.

Ba'zi hollarda yuklamalar ham bog'lovchi vazifasida kelib, so'zlar orasidagi sintaktik munosabatni ko'rsatib keladi: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta navbatchi qoldirildi-yu, boshqa hamma paxtaga chiqdi*. (*P.Q.*)

Bog'lama ega va ot kesim munosabatini ifodalashga xizmat qiladigan yordamchidir: *Hayotda go'zallik, quvvat va saodatning manbai soddalikdir*. («*Oz-oz o'r ganib dono bo'lur*»).

3. So'z tartibi. Gap tarkibidagi so'zlarda maxsus grammatik ko'rsatkichlar bo'lganda, ularning o'mini almashtirish sintaktik holatni o'zgartirmaydi. Qiyoslaylik: *daraxtlarning tagida... nozikkina maysalar ko'rinish qoladi*. (*O'.U.*) – *Nozikkina maysalar daraxtlarning tagida ko'rinish qoladi*.

So'zlarda maxsus grammatik ko'rsatkichlar bo'lmaganda, ularning o'mini almashtirish sintaktik holatga ta'sir qiladi. Qiyoslang: *yam-yashil dala* (*aniqlovchili birikma*) – *Dala yam-yashil* (ega, kesimdan iborat yig'iq gap).

4. Pauza. Pauza ham sintaktik vosita sifatida ahamiyatga ega. Pauzaning o'zgarishi sintaktik holatning o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Masalan: *Qulog solib o'tirgan boladan so'radi*. Bunda boladan so'zidan so'ng pauza qilinsa, qulog solib o'tirgan sifatdoshi boladan so'ziga nisbatan sifatlovchi vazifasini bajaradi. Agar qulog solib o'tirgan sifatdoshidan keyin pauza bo'lsa, sifatdosh anglashgani holda ega vazifasini bajaradi.

7-§. So'z birikmasi

Odatda, nutqda, gapda so'zlar ma'lum qonun-qoidalar asosida o'zaro ma'no va grammatic jihatdan bog'langan bo'ladi. Masalan, *qiziqarli kitob, toqqa chiqmoq, tez o'qimoq*. Bunday juftlik bir butunlik hosil qilib, yaxlit, lekin o'z ichida qismlarga bo'linadigan bir butun tushunchani bildiradi. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'z va so'z shakllarning noprifikativ tobe aloqasi asosida birikishidan hosil bo'lgan bog'lama so'z birikmasi deyiladi.

So'z birikmasi mustaqil so'zlarning bog'lanishidan hosil bo'ladi, yordamchi so'zlar (ko'makchilar) o'z oldidagi mustaqil so'z bilan birikmaning bir qismi. a'zosi sanaladi. Masalan, *do'stlik haqida suhbatalashmoq, qarsaklur bilan olqishlamoq* kabi.

So'z birikmasi tarkibidagi so'zlardan biri hokim, ikkinchi tobe bo'ladi. So'z birikmasi boshqaruv, bitishuv, inuvotishlashuv usullari bilan hosil bo'ladi.

So'z birikmasi frazeologik iboralardan farq qiladi. Frazeologik iboralar so'z kabi til birligi bo'lib. so'z kabi tayyor holda qo'llanib, bir butun holda lug'aviy ma'no ifodalaydi va gapda bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi. So'z birikmasi esa nutq birligi bo'lib, nutq so'zlanib turgan paytda tuziladi va tarkibidagi qismlar, a'zolar boshqa-boshqa gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

So'z birikmasini gapdan farqlash lozim. So'z birikmasi tushuncha ifodalab, nominativ (nomlash, atash) vazifasini bajaradi, shuning uchun intonatsion tugallikka ega bo'lmaydi. Gap esa fikr bildirib, kommunikativ (aloqa qilish) va kognitiv (fikr almashish) vazifalarini bajaradi. So'z birikmasi kamida ikki mustaqil so'zdan tuzilsa, gap ba'zan bir so'zdan ham tashkil topishi mumkin.

So'z birikmasi o'zaro teng bog'langan so'zlardan ham farq qiladi. Masalan: *Maqsad va marom insomning eng buyuk quvvatidir. (Oz-oz o'rganib dono bo'lur)*. Bunda maqsad va marom so'zlar o'zaro teng bog'lanib, gapda uyushiq bo'lak hosil qilib, so'z birikmasi sanalmaydi.

8-§. So'z birikmalarining tasnifi

So'z birikmalari quyidagi xususiyatlari asosida tasnif qilinadi:

1. So'z birikmalari qismlarining grammatic tabiatiga ko'ra.
2. So'z birikmalarining tuzilishiga ko'ra.

So'z birikmalari qismlarining grammatik tabiatiga ko'ra tasnif qilinganda, hokim a'zoning qaysi so'z turkumidan ekanligi, tobe a'zoning sintaktik vazifasi asosga olinadi.

8-§. So'z birikmalari hokim qismining qaysi so'z turkumidan ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) otli birikma; 2) fe'lli birikma; 3) sifatli birikma; 4) ravishli birikma; 5) modal so'zli birikma.

1. Otli birikma. Bunday birikmaning hokim so'zi vazifasida ot, otlashgan so'zlar keladi va u quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi:

Hokim qism vazifasida ot keladi: *g'ayratli odam, samimiy inson, ezgu niyatli kishi*.

Hokim qism sifatida olmosh keladi: *bolaning o'zi, Karimaning o'zi*.

Hokim so'z sifatida otlashgan sifat keladi: *kishilardan eng mardi, qizlarning sarasi*.

Hokim qism vazifasida otlashgan son keladi: *talabalarning beshtasi, o'quvchilardan biri*.

Hokim qism vazifasida otlashgan olmosh keladi: *tilaklarning barchasi, kutib oluvchilarning hammasi*.

Hokim so'z vazifasida otlashgan sifatdosh keladi: *onamlarning aytganlari, bolalarning o'qivotgani* va h.k.

Hokim qism vazifasida otlashgan ravish keladi: *ko'p so'zning ozi, ishlarning ko'pi*.

Hokim so'z sifatida otlashgan undov so'z keladi: *ularning dod-voyi, bolalarning urasi*.

Hokim so'z vazifasida otlashgan taqlid so'z keladi: *otlarning dupur-dupuri, to'plarning gumbur-gumburi*.

Ko'rinaridiki, otli so'z birikmasi qismlari bitishuv, muvosiqlashuv va boshqaruv yo'li bilan grammatik aloqaga kirishadi. Otli birikma so'z shakli bilan so'zning (leksemaning) yoki ikki so'z shakllarning bog'lanishidan hosil bo'ladi.

2. Fe'lli birikma. Bunday birikmaning hokim qismi fe'l bilan ifodalanadi: *tez ishlar, oldinda yurmoq, diqqat bilan tinglamoq, kulib gapirmoq*.

Fe'lli birikmaning qismlari o'zaro bitishuv va boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi. Fe'lli so'z birikmasi so'z shakl bilan so'zning (leksemaning) o'zaro bog'lanishidan yuzaga keladi.

3. Sifatli birikma. Mazkur birikmada hokim so'z otlashmagan sifat bilan ifodalanadi. birikmaning qismlari boshqaruv yo'li bilan sintaktik munosabatga kirishadi: *akasidan kuchli smoglisidan ziyrakroq*

4. Ravishli birikma. Bunday birikmaning hokim so'zi otlashmagan ravish bilan ifodalanadi. Ravishli so'z birikmalarida tobe va hokim qismlar o'zaro boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi: *raketadan tez toshbaqadan sekin*.

5. Modal so'zli birikma. Bunda modal so'z birikmaning hokim so'zi sifatida keladi. Birikma boshqaruv yo'li bilan tuziladi: *bizga kerak, o'quvchilarda bor*.

Sifatlari, ravishli, modal so'zli birikmalar ham fe'lli birikma singari so'z shakl bilan so'z (leksema)ning o'zaro bog'lashi natijasida hosil qilinadi.

9-§. So'z birikmalari, tobe qismning sintaktik vazifasiga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi: 1) aniqlovchili birikma; 2) to'ldiruvchili birikma; 3) holli birikma.

1. Aniqlovchili birikma. Bunday birikmalarning tobe qismi aniqlovchining barcha turlari vazifasini bajaradi. Shunga ko'ra ularni: 1) sifatlovchili birikma, 2) qaratuvchili birikma, 3) izohlovchili birikmalarga ajratish mumkin. Masalan: *yozma ish, ilmiy maqola, beshta kitob, alluganday ovozlar* – sifatlovchili birikma; *iqtisodiyotning taraqqiyoti, muktab hovlisi* – qaratuvchili birikma; *o'qituvchi Salimova, professor Qodirov* – izohlovchili birikma.

Aniqlovchili birikma bitishuv va boshqaruv yo'li bilan tuziladi.

2. To'ldiruvchili birikma. Tobe qismi to'ldiruvchi vazifasini bajara-digan so'z birikmasi to'ldiruvchili birikma deb yuritiladi. Bunda qismlar o'zaro boshqaruv yo'li bilan birikadi. Masalan: *yoshlarga nasihat qilmoq, odamlarni qadrlamoq, talabalar uchun darslik, ilm-fan haqida so'zlamоq*.

3. Holli birikma. Bu xil so'z birikmalarining tobe qismi hol vazifasini bajaradi. Holli birikmaning tobe va hokim qismlari o'zaro bitishuv yoki boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi: *yangicha fikrлamoq, birga ishlamoq, maktabdan qaytmoq, erta boshlamoq*.

10-§. So'z birikmalari tuzilishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

1) oddiy so'z birikmalari, 2) murakkab so'z birikmalari.

Oddiy so'z birikmasi. So'zshakl bilan so'z (leksema)ning yoki ikki so'z shaklning bog'lanmasi oddiy so'z birikmasi hisoblanadi: *keng dala, tekisroq yo'l, tinchlikka da vat qilmoq, davlatlarning hamdo stligi, muktab hovlisi*.

Biror qismi frazeologik ibora yoki murakkab tushunchani bildiradigan turg'un birikma bilan ifodalanadigan so'z birikmasi ham oddiy so'z birikmasiga inansub bo'ladi. Masalan: *yulduzni benarvon uradigan odam, Fanlar akademiyasi institutlari kabi*.

Murakkab so'z birikmasi. Bunda birikmaning qismlaridan biri yoki har ikkisi so'z birikmasi bilan ifoda etiladi. Masalan, *mehnat qilishni sevaligani odam, odamlarga xayriyoh bo'lgan kishi* kabi so'z birikmalarining tobe

qismi («mehnat qilishni sevadigan», «odamlarga xayrixoh bo'lgan») so'z birikmasi shaklida qo'llanib. hokim so'zga bitishuv yo'li bilan bog'langan.

Murakkab so'z birikmasining biror qismi, ko'pincha tobe qismini predikativ birlik, predikativ bog'lanma bilan ham ifodalanishi mumkin: «*qiliqlari yoqimli bola*», «*ota-onalarimiz bergen nasihatlar*» kabi birikmalarning tobe a'zosi («qiliqlari yoqimli», «ota-onalarimiz bergen») gapga teng qurilma, ya'ni predikativ birlik, predikativ bog'lanma bilan ifodalangan.

So'z birikmasi tahlili	
1. Gapdag'i so'z birikmalari aniqlanadi.	5. So'z birikmasining bosh so'z turkumi bo'yicha turi aniqlanadi.
2. Bosh va ergash so'zlar aniqlanadi.	6. So'z birikmasidagi ergash so'zning vazifasi bo'yicha turi aniqlanadi.
3. Bosh va ergash so'zlarning bog'lanish usuli (moslashuv, boshqaruv, bitishuv).	7. So'z birikmasining tuzilish turi aniqlanadi
4. Hokim va tobe so'zlarini bog'lovchi vosita (kelishik qo'shimchasi, ko'makchi yoki ohang) aniqlanadi.	

Takrorlash uchun savollar:

1. Sintaksisda nimalar o'r ganiladi?
2. So'z qo'shilmasi nima?
3. Teng bojlanish haqida gapiring.
4. Tobe bojlanish haqida gapiring.
5. So'z birikmasining ta'rifini aiting.
6. Bosh va ergash so'zlar haqida gapiring.
7. Otli so'z birikmasi haqida gapiring.
8. Fe'lli so'z birikmasi haqida so'zlang.
9. Sodda so'z birikmasi haqida gapiring.
10. Murakkab so'z birikmalari haqida gapiring.
11. So'z birikmasining so'zdan farqi nimada?
12. So'z birikmasining sintagmadan farqi haqida gapiring.
13. So'z birikmasining gapdan farqi haqida gapiring.
14. Boshqaruv usuli haqida gapiring.
15. Moslashuv usuli haqida gapiring.
16. Bitishuv usuli haqida gapiring.
17. Qaysi usul bilan birikishda bosh va ergash so'zning o'rni qat'iy bo'ladi?
18. Shaklan boshqaruv, mazmunan bitishuv usuli bilan birikkan so'z birikmalariga misollar keltiring.
19. Gap va uning asosiy belgilari.
20. Darak gaplar haqida so'zlang.
21. So'roq gap va uning turlari haqida so'zlang.
22. So'roq gaplar qanday vositalar yordamida shakllanadi?
23. Buyruq gap va uning turlari haqida so'zlang.
24. His havajon gaplar haqida so'zlang.
25. His-havajon gaplarda tinish belgilarining qo'llanishi haqida gapiring.

GAP

1-§. Gap va uning belgilari

Sintaksisda o'rganiladigan asosiy sintaktik birlik gap hisoblanadi. Gap - kishilar nutqining kichik birligi bo'lib, u grammatik jihatdan tashkil qilingan, mazmun va intonatsiya jihatdan nisbiy tugallikka ega bo'lgan so'zlar bog'lamasi yoki yakka so'zdir. Aloqa birligi bo'lmish gap fikrni ifodalash va shakllantirish birligi hamdir. Shunga ko'ra gap kommunikativ (aloqa qilish) va kognitiv (fikr ifodalash) vazifalarni bajaradigan nutq birligi sanaladi. Gapning mazkur xususiyatlari uni so'zdan va so'z birikmasidan farqlaydi.

Gapning quyidagi asosiy belgilari mavjud:

1. Gapning ko'pgina turlari mantiqiy hukm bilan chambarchas bog'-liq. Hukmda esa biror narsa haqida nimadir tasdiqlanadi yoki inkor etiladi va aynan ana shunda predikativlik o'z ifodasini topadi. Demak, gapning muhim belgilardan biri predikativlikdir. Predikativlik gap mazmunining ob'ektiv borliqqa bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Predikativlik ifodalovchi grammatik vositalar mavjud bo'lib, ular mayl, zamon, shaxs-son kategoriyalaridir.

Predikativlik odatda so'zlarning predikativ aloqaga kirishuvi bilan, ya'ni ega-kesim aloqasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Bolalar keldi. Bolalar xursand.*

Ayrim hollarda predikativlik bir bosh bo'lak bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Tinchlik uchun kurashaylik.*

2. Gapda bayon qilinayotgan fikrga so'zlovchining munosabati ham ifodalanadi. Bunday munosabat modallik deb yuritiladi. Anglashiladiki, gapning asosiy belgilardan biri modallik hisoblanadi. Modallik (tasdiq, inkor, guman, shubha kabilar) mayl kategoriyasi, modal so'zlar, yuklamalar kabi vositalar orqali ifolanadi.

3. Gap intonatsiya (ohang) jihatdan tugallikka ega bo'ladi. Intonatsiya ham predikativlik, modallik belgilari singari gapni so'z birikmasidan chegaralashga xizmat qiladi. Intonatsiya, birinchidan, so'zlar bog'lanmasi yoki yakka so'z gapni shakllantirganini ko'rsatsa, ikkinchidan, gapning tugallanganligini ifodalab, uni boshqa gapdan ajratib turadi. Intonatsiyaning xabar, so'roq, buyruq va boshqa turlari farqlanadi.

4. Gap mazmun jihatdan ham nisbiy tugal bo'ladi. Uning tugal fikrni ifodalashi ma'lum sharoit bilan bog'liqidir.

Shunday qilib, predikativlik (gap mazmunining borliqqa munosabati), modallik (so'zlovchining aytilayotgan fikrga munosabati), intonatsiya

shakllanganlik va mazmunan nisbiy tugallik gapning asosiy xususiyatlari. belgilari sanaladi.

2-§. Gapning turlari

O'zbek tilida gaplar turli nuqtai nazardan tasnif qilinadi.

- I. Ifoda maqsadiga ko'ra.
- II. Emotsionalikka ko'ra.
- III. Tuzilishiga ko'ra.

Ifoda maqsadiga ko'ra va bu maqsad bilan bog'liq bo'lgan intonatsiyaga ko'ra gaplar darak, so'roq, buyruq gaplarga ajratiladi.

Emotsionalikka ko'ra gaplar ikki turga bo'linadi: emotsiyal gaplar yoki undov gaplar va emotsiyal bo'lmagan gaplar. Darak, so'roq, buyruq gaplar darak, so'roq, buyruq ohangi bilan aytilda, emotsiyal bo'lmagan gaplar deb yuritiladi. Yuqorida sanab o'tilgan gaplar kuchli his-hayajonga ega bo'lishi bilan emotsiyal gapga aylanadi. Emotsional gaplar undov gaplar deb ataladi.

Tuzilishiga ko'ra gaplar sodda va qo'shma bo'ladi. Gaplarning bunday bo'linishi ularning tarkibidagi predikativlik birliklarning soniga. miqdoriga asoslanadi.

3-§. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari

Gaplar ifoda maqsadiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

- 1) daraka gap, 2) so'roq gap, 3) buyruq gap.

1. Darak gap

Borliq hodisalarini tasdiq yoki inkor yo'li bilan xabar qiluvchi gap darak gap deyiladi. Darak gap nutqda gapning boshqa turlariga qaraganda ko'p qo'llanadi.

Darak gap mazmunan va tuzilishi jihatdan rang-barang bo'ladi. Darak gap darak intonatsiyasi bilan aytildi. Bunda gapning birinchi qismida ohang ko'tariladi, ikkinchi qismida esa pasayadi. Masalan: *Yoz kechasining yoqimli salqini. Ko'kda, daraxtilar ustida g'uj-g'uj yulduzlar yonadi. Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to'ldirgan. go'yo kechaning o'zi kuylaydi. (O.)*

Darak gapning kesimi ko'pincha aniqlik (xabar) maylidagi fe'l bilan yoki fe'lidan boshqa so'z turkumlari bilan ifodalananadi.

Darak gap oxiriga nuqta qo'yiladi.

2. So'roq gap

So'zlovchiga noma'lum bo'lgan voqeа-hodisa, harakat-holat haqida ma'lumot olish ko'zda tutiladigan gap so'roq gap deyiladi.

So'roq gaplar ko'proq dialogik nutqda qo'llanadi. Bunday gaplar alohida intonatsiya bilan aytildi.

So'roq gaplarni quyidagi vositalar shakllantiradi:

1. So'roq yuklamalari (-mi, -chi, -a, -ya). Masalan: *Chindan qo'rqqaniningmi bu, Robiya? (P.Q.). Ammo Naziraning o'rniga o'zimni qo'yib ko'rsam-chi?* (O'.Usmonov).

2. So'roq olmoshlari (kim, nima, qanday, qaysi, qachon, qaerda, nega va boshqalar). Masalan: *Akmalxon. nega bizga qatnamay qo'ydingiz?* (F.Musajonov). *Nega o'rtoqlaringizga qaramaysizlar? Bu qanaqa tartibsizlik?* (O'.Usmonov).

3. So'roq intonatsiyasi. Bunda savol mazmuni bilan bog'liq bo'lgan so'zda intonatsiya (ohang) ko'tariladi. Masalan: *Soyliqqa borasiz? – deb so'radi.* (O'.Usmonov). *Juda kannamolar Akmalxon?* (F.Musajonov).

So'roq gaplar so'roqning xususiyatiga ko'ra uch turga bo'linadi: sof so'roq gaplar, ritorik so'roq gaplar, so'roq buyruq gaplar.

Sof so'roq gaplar tinglovchidan so'roqqa javobni talab qiladi. Masalan: *Kechagi maqola nima bo'ldi. Rahim aka?* (F.Musajonov). *Qishloq xo'jalik bo'limi shumi?* (F.Musajonov)

Ritorik so'roq gaplarda so'roq ichida uning javobi ham anglashilib turadi. Masalan: *Dunyoda sizga ishongan, sizni jonidan aziz ko'radigan kishining yuziga oyoq bosishdan og'ir jinoyat bormi?* (A.Muhiddin).

So'roq-buyruq gaplar so'roq orqali buyruq jilvasini o'z ichiga oladi. Masalan: *Aka, nega indamaysiz?* (P.Qodirov). *Uka, Murtazobekning o'zi qaerdaligini aytib berolmaysizmi?* (O'.Usmonov).

3. Buyruq gap

So'zlovchining biror narsaga buyurish-xohishini bildiradigan gap buyruq gap deyiladi. Buyruq gapda quyidagilar ifodalananadi:

1. Buyruq, do'q-po'pisa. Masalan: *Taqsir, ... bitta surat chizib bering.* (P.Qodirov). *Bolalar tezroq olib chiqilsin!*... (P.Qodirov). *Professor Jamolov senga ham ota, ham ustozlik qiladi, o'g'lim...* *Gapidan chiqma.* (J.Abdullaxonov). ... *Sen darsingga o'tir, qizim, - buyruq qildi u Yulduzga, - sen Qunduz, Temirjonga darrandayu parrandalaringni ko'rsat.* (J.Abdullaxonov.)

2. Iltimos. yalinish. istak. Masalan: Oshiqmang. bo'ladi. Faqat iltimos qilamanki. bo'tam. buni hozircha zinhor-bazinhor sir tuting. Zero. nifoq solguvchilari paydo bo'lib. biror ishkallikni o'ylab topmasinlar. Institutimiz rahnamolari bu maqsadga uncha ro'yixushlik bermayotganlarini unutmang. (J.Abdullaxonov).

3. Maslahat. Masalan: *Fanda kashf qilishdan buyuk narsa yo'q. toylog'im.- deb qoldi professor. - siz ham faoliyatingizni kashf qilishdan boshlang.* (J.Abdullaxonov) Keling. institutda olgan nazariy bilimingizni amaliyot bilan bog'lash imkoniga ega bo'ling avval. (J.Abdullaxonov).

Buyruq gapning ko'pgina ma'nolari intonatsiya orqali anglashiladi.

Buyruq gapni shakkantirishda quyidagi vositalar xizmat qiladi: 1) buyruq intonatsiyasi, 2) ko'pincha buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalangan kesimi, 3) gapga buyruq jilvani qo'shadigan maxsus so'zlar (*keling. kel. yaxshisi, iloji bo'lsa* va boshqalar).

Buyruq gap kesimning ifodalanish usuliga ko'ra farqlanadi:

1. Buyruq gapning kesimi ko'p hollarda buyruq-istak maylidagi fe'l bilan ifodalanadi. Masalan: Och odamning ustidan kulmang.

Yetishmasa ishga qurbati.

Xunukkina qizlarni siylang.

Go'zal bo'lar ular siyrati.

Birovlarning haqqin eganni

Dasturxonga yo'lata ko'rmaning.

Rostni ko'rib yolg'on deganning

Kosasini to'lata ko'rmaning. (A.Oripov).

2. Buyruq gapning kesimi sifatida shart maylidagi fe'l keladi. Masalan: *Iloji bo'lsa, uzoq kutdirib qo'ymasangiz...* (J.Abdullaxonov). *Unday bo'lsa, marhamat qilib uni ishlarimiz bilan ham oshno qilsangiz* (J.Abdullaxonov).

3. Ba'zan buyruq gapning kesimi aniqlik (ijro, xabar) mayli shaklidagi fe'l bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Professor haliginday takror qo'l siltadi: - Raddiyani uning o'ziga yozdirasiz, bo'tam.* (J.Abdullaxonov)

4. Buyruq gapning kesimi vazifasida fe'ldan boshqa so'zlar ham kelishi mumkin. Masalan: *Uztoz Ali! Oldinga!* (P.Q.). *Bobur uning so'nggi yillarda o'rgangan chavandozlik mashqlaridan ko'rsatmoqchi ekanini sezdi. - Qani, qani.- dedi maroq bilan.* (P.Q.). *Hazratim, lozim bo'lsa, endi musiqadan, bir imtihon qilib ko'ring.* -Qani, qani! (P.Q.) *Orgadan kimdir: «E. bas, bas!» deb qichqirdi* (P.Q.)

4-§. Gapning emotsionallikka ko'ra turlari

Gaplar emotsionallikka ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) emotsional bo'limgan gaplar. 2) emotsional, yoki undov gaplar.

Xabar-darak. so'roq, buyurish intonatsiyasiga ega bo'lgan gaplar emotsional bo'limgan gaplardir. Yuqorida ko'rib o'tilgan gaplaming barchasi, ya'ni darak gap, so'roq gap va buyruq gaplar emotsional bo'limgan gaplarni tashkil qiladi.

Emotsional gaplar, yoki undov gaplar kuchli his-hayajon bilan ifoda qilingan gaplardir. Bunday gaplar maxsus his-hayajon intonatsiyasi, ohangi bilan talaffuz etiladi.

Darak, so'roq, buyruq gaplar his-hayajon bilan aytilsa, undov gapga aylanadi. Shunga ko'ra undov gaplarning darak undov-gap, so'roq-undov gap, buyruq-undov gap turlari yuzaga keladi.

Darak-undov gap: *Ishonganimdan senikiga olib keldim-da, o'rtoq!* (O.H.)

So'roq-undov gap: *Bu gaplardan so'ng menga ko'ngillarini ocharmidilar?!* (P.Q.).

Buyruq-undov gap: *Yo'qolgan pichoqning sopi oltin bo'lavermasin!- dedi Davlatbekov.* (P.Q.).

Undov gap quyidagi grammatick vositalar yordamida shakllanadi:

1) turli his-tuyg'ularni: shodlik, quvonch, taajjub, afsuslanish, hayratlanish, g'azab va shu kabilami bildiruvchi intonatsiya yordamida. Masalan: *Odamlar bilan... yashash, ishlash, do'stlashish, yordamlashish va yordam olish naqadar yaxshi!* (CH.Aytmatov). Aya, ayajon, shu ham gapmi! (A.Q.). Ayam bilan xollam yo'lga nima pishirsak ekan deb maslahat qilib o'tirishibdi! (A.Q.). Yillar, yillar o'tdi! (A.Q.). Kecha g'ishtdan tekkan edi, endi paxtadan tegibdi-da! (A.Q.);

2) undov so'zlar yordamida, masalan: *E, u gaplar o'tdi-ketdi-da!* (P.Q.). *Obbo, noshudlar-ey!- dedi Ortig qo'ziga achinib.* (P.Q.). Ha, barakalla!- dedi keksa ishchi. (A.Q.). *O'h-o'h-o'h!* CHuchvarak-ku... Hay-hay, og'izda erib ketadi-ya!.. (A.Q.);

3) yuklamalar yordamida. Masalan: *Nahot, Mavloningiz jiyanining to'yiga kelmasa!* (A.Q.). ... *birpas tinch qo'ymaydi-ya!- deb bolalarini koyidi.* (P.Q.). Boyaqishlar selda qoldi-yov!- deb Suyunboy aka qoyatoshning kamaridan chiqdi.

GAPLARNING TUZILISHIGA KO'RA TURLARI

Gaplар tuzilish jihatdan ikki guruhgа bo'linadi:

1. Sodda gap bir predikativ birligidан iborat bo'lib, uning тarkibi ayrim gaplarga bo'linmaydi. Masalan: *G'ir-g'ir shabada turli-tuman giyohlarning hidltrimi olib keladi.* (O.) *Oqil va donolar bilan suhbatdosh bo'ling.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Qo'shma gap mazmun va grammatick jihatdan birikkan ikki va undan ortiq predikativ birliklardan tuzilib, uning тarkibi ikki va undan ortiq gaplarga bo'linadi. Masalan: *Hali daraxtlar barg chiqarmaganu, pushti guldastaga o'xshab gullagan bir tup bodom qo'shni hovlining devori osha yashnab turibdi.* (P.Q.) *Haqiqiy do'stlik suvdek zilol, qalbaki do'stlik - tuz qo'shilgan asal* (Maqol).

1-§. Sodda gap turlari

Sodda gaplар grammatick asosining тarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: ikki bosh bo'lakli gaplар va bir bosh bo'lakli gaplар. Grammatick asosi ikki bosh bo'lakdan ega va kesimdan iborat bo'lgan gaplар ikki bosh bo'lakli gaplар deyiladi. Masalan: *Mehnatdan do'st ortar.* (Maqol).

Grammatick asosi bir bosh bo'lakdan iborat bo'lgan gaplар bir bosh bo'lakli gap deb yuritiladi. Masalan: *Gapni gapir uqqanga, jonni jonga suqqanga.* (Maqol).

Sodda gaplар ikkinchi darajali bo'laklarning qatnashishi-qatnashmasligiga ko'ra ikki xid bo'ladi: yig'iq gaplар va yoyiq gaplар.

Bosh bo'laklardangina yoki bir bosh bo'lakdan tashkil topgan gap yig'iq gap, ikkinchi darajali bo'laklar ham ishtirok etган gap yoyiq gap deyiladi. Masalan: *Yomg'ir tindi Bulutlar hamon qaysarlik bilan quyosh yuzini to'sib turardi.* (S.Karomatov). Birinchi gap yig'iq gap bo'lib, faqat bosh bo'laklardan tuzilgan. Ikkinci gapda bosh bo'laklar (bulutlar - ega, to'sib turardi - kesim)dan tashqari, ikkinchi darajali bo'laklar ham (hamon, qaysarlik bilan - hollar, quyosh - aniqlovchi, yuzini - to'ldiruvchi) qatnashgan. SHuning uchun bu gap yoyiq gapdir.

Bir bosh bo'lakli gaplар ham, ikki bosh bo'lakli gaplар ham zarur bo'laklarning to'la ifodalaniши yoki tushirilishiga ko'ra ikki turga ajratiladi: to'liq gap va to'liqsiz gap. To'liq gaplarda zarur bo'laklarning barchasi qatnashadi, to'liqsiz gaplarda zarur bo'laklarning biri yoki bir qismi tushiriladi.

Masalan: - *Ilgari querda ishlagan edilar?* (To'liq gap). - *Dastavval Surxondaryoda, keyin qarshi cho'lida* (O.Y) (To'liqsiz gap).

Sodda gaplar bo'laklarga ajralish-ajralmasligiga ko'ra ikki xil bo'ladi: bo'laklarga ajraladigan gaplar va bo'laklarga ajralmaydigan gaplar. So'zlar bog'lanmasidan yoki yakka so'zdan tuzilib, gap bo'laklarini aniqlash (ajratish) mumkin bo'lgan gaplar bo'laklarga ajraladigan gaplar deb yuritiladi. Masalan: *Mashina darvoza oldida to'xtadi.* (O.Y.). Bir so'zdan tashkil topib, tarkibi bo'laklarga ajratilmaydigan gaplar bo'laklarga ajralmaydigan gaplar yoki so'z-gaplar deyiladi. Masalan: - *Assalomu alaykum. dada.* (P.Q.).

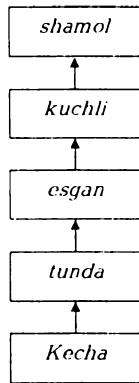
2-§. Ikki bosh bo'lakli gapning tuzilishi

Ikki bosh bo'lakli gap ikki grammatik tarkibi: ega tarkibi va kesim tarkibi mavjud bo'lgan gapdir.

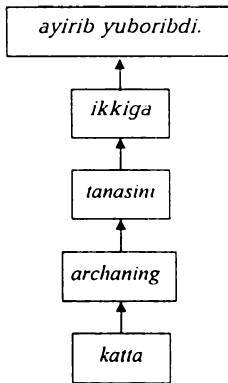
Ega yoki ega va unga taalluqli so'zlar ega tarkibini tashkil etsa, kesim yoki kesim va unga taalluqli so'zlar kesim tarkibini tashkil qiladi.

Masalan: *Kecha tunda esgan kuchli shamol katta archaning tanasini ikkiga ayirib yubordi.* Buni chizmada quyidagicha tasvirlash mumkin:

Ega tarkibi:

Kesim tarkibi:

3-§. Bir bosh bo'lakli gaplar

Sodda gap tuzilishi asosining tarkibiga ko'ra ikkiga bo'linadi: ikki bosh bo'lakli gaplar va bir bosh bo'lakli gaplar.

Ikki bosh bo'lakli gapning tuzilishi asosi bosh bo'laklarning har ikkisi: Egasi va kesimidan iborat bo'ladi. Masalan: *Toshdag'i rasmlar*

bundan ko'p ming yil avval o'tgan bobokalonlarimizning ijodi ekan. (P.Qodirov). Shamol g'uj-g'uj archalarning hidini olib keladi. (P.Qodirov).

Bir bosh bo'lakli gaplarning tuzilish asosi esa yo kesim tarkibidan, yo ega tarkibidan tashkil topadi. Kesim yoki kesim tarkibidan tashkil topgan gaplarda ega, ega yoki tarkibidan tashkil topgan gaplarda kesim qatnashmaydi va bunday bo'lakka ehtiyoj ham bo'lmaydi. Bunday gaplarja predikativlik bir bo'lak bilan ifodalanadi. Masalan: *Oyko'lliklarni yaxshi gaplar bilan yo'ldan qaytarishda.* (P. Qodirov). *Bugungi ishni ertaga qo'yma.* (Maqol). *Yosh bo'lsa, ko'p narsani boshidan kechirgan.* (P.Qodirov). *Oqshom chog'i... Vatan bo'ylab qadam - qadamlab Quyosh o'tdi dengizlar, tog'lar ortiga.* (Shayxzoda). *Aqlni beaqldan o'rgan.* (Maqol)

Bir bosh bo'lakli gaplar, bosh bo'lakning qaysi biridan tashkil topishiga ko'ra, ikki guruhg'a bo'linadi: Egasiz gaplar, kesimsiz gaplar.

Egasiz bir bosh bo'lakli gaplar faqat kesim tarkibidan topish mumkin yoki mumkin emasligiga ko'ra egasi topiladigan va egasi topilmaydigan gaplarga bo'linadi.

Kesimsiz bir bosh bo'lakli gaplar nominativ (atov) gaplardir.

1. Egasi topiladigan gap

Egasi topiladigan gaplarda Egasi kesim orqali beriladigan so'roq bilan topish mumkin. Bunday gaplar shaxsi aniq, shaxsi noaniq, shaxsi umumlashgan gaplarga bo'linadi.

Shaxsi aniq gap. Kesimi, asosan, fe'l bilan, ba'zan fe'ldan boshqa so'z bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq ko'rsatib turadigan bir bosh bo'lakli gap shaxsi aniq gap deyiladi.

Shaxsi aniq gaplarda ega Lesik jihatdan shakllanmaydi va unga hech qanday ehtiyoj ham bo'lmaydi; kesim vazifasida kelgan so'z tarkibidagi tuslovchi affikslar shaxsni aniq ko'rsatib turadi.

Shaxsi aniq gapning kesimi quyidagicha ifodalanadi:

1. Aniqlik (ijro) maylidagi fe'l va boshqa so'z turkumlari bilan. Masalan: *Ertalabki poezddan qolmaslik uchun shoshilib chiqib ketayotgan edi.* (O'.Hoshimov).

Shaxsi aniq gap kesimining aniqlik maylidagi fe'l bilan ifodalanishi quyidagicha:

1) o'tgan zamон fe'l shakllari bilan: *Ular bilan ham murosa qilolmagan edingiz-ku* (P.Qodirov). *Abdukarimova haqida bilmogchi edim* (F.Musajonov).

2) hozirgi zamon fe'l shakllari bilan: *Endi ularning xatosini tuzatish uchun qancha mashaqqat chekamiz.* (P.Qodirov). *Gapimni tushuntirolmay qolamanmi deb qo'rgyapman.* (J.Abdullaxonov).

3) kelasi zamon fe'l shakllari bilan: *Hech kim bilan hech qanaqa raqobat qilmoqchimasman.* (J.Abdullxonov). *Saviyasini tekshirmoqchimisan?* (F.Musajonov).

2. Buyruq - istak mayidagi fe'l bilan: *Xatlarni menga bering! – deb qoldi Tolib aka.* (F.Musajonov). *Gazeta ishidan misol keltiib gapiray.* (F.Musajonov).

3. Shart maylidagi fe'l bilan:

Xulosangizga astoydil ishonsangiz. nimdan qo'rqsasiz? Tushuntirsangiz. tushunishadi. (J.Abdullaxonov).

Shaxsi aniq gapning kesimi ba'zan fe'lidan boshqa so'zlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Kelishga. o'qimishlisiz, buning ustiga voshisz.* (F.Musajonov). *Mulla Usmon. hammasidan xabardonsiz.* (P.Qodirov).

Shaxsi aniq gaplar badiy adabiyotda, ayniqsa dialogik nutqda ko'p qo'llanadi.

Shaxsi noaniq gap. Kesimi, odatda, fe'l bilan ifodalanib, harakatni bajaruvchi shaxsni aniq ko'rsatib turmaydigan bir bosh bo'lakli gap shaxsi noaniq gap deyiladi.

Shaxsi noaniq gapning kesimi uchinchi shaxsga qaratilgan bo'lsa ham, bajaruvchisi noaniq bo'ladi.

Shaxsi noaniq gapning kesimi quyidagicha ifodalanadi.

1. Aniqlik (ijro) maylidagi fe'l bilan:

1) o'tgan zamon fe'l shakllari bilan: *Axtargan topar, deb beziz aytmaganalr.* (J.Abdullaxonov). *Xuddi shu kunning ertasiga kimdir uni qidirib yurganini aytdilar.* (J.Abdullaxonov). *Baribir to'y-hashamlarda, gap-gashtaklarda uni goh Aleksandr Sergeevich Pushkin. goh Alisher Navoiy ... deb chaqirishardi.* (S.Ahmad).

2) hozirgi zamon fe'l bilan: *Yong'oqni suv ombori deyishadi.* (J.Abdullaxonov). *Mehr ko'zda deb bekor aytmadilar.* (F.Musajonov).

3) kelasi zamon fe'l bilan: *Ularni yarashtirishga urinishmoqchilar.* (P.Qodirov).

2. Buyruq-istak maylidagi fe'l bilan: *mayli. mehnatimdan qirsinlar.* (A.Qahhor).

3. Shart maylidagi fe'l bilan: *Bir oydan beri uchovidan birortasini ko'rsatarmikin deb ko'zim to'rt bo'lib qarayman. Hechki ko'rsatishmasa! O'chiringlar-e, ovozi qulog'imni teshib yubordi.* (P.Qodirov).

Shaxsi umumlashgan gap. Kesimi fe'l bilan ifodalanib, umumga qaratilgan bir bosh bo'lakli gap shaxsi umumlashgan gap deyiladi.

Bunday gaplarda hayotiy xulosalar, hayotiy tajribalar, umumiylar, umumlashgan mulohazalar ifoda qilinadi.

Shaxsi umumlashgan gapning kesimi ko'pincha buyruq-istik maylining ikkinchi shaxs shakli bilan ifodalanadi.

Maqollar ko'pincha shaxsi umumlashgan gap shaklida bo'ladi: *Bilmagan ishga urinma, urinib tuzoqqa ilinma*. (Maqol). *Tulkining tavbasidan go'rq, mug'ambirning - yig 'isidan*. (Maqol). *Kattani katta bil, kichikni -kichik!* (Maqol). *Tilingni botir qilma, o'zingni botir qil* (Maqol).

Shaxsi umumlashgan gapning kesimi ba'zan buyruq-istik maylining birinchi shaxs ko'plik shakli orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Xushmuomalali bo'laylik, bu go'zal sifat baxt-saodatning tiganmas xazinasi ekanini unutmaylik*. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Qarilikning yuzimizdan ko'ra aqlimizda ajinlar hosil qilishdan ehtiyyot bo'laylik*. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Shaxsi umumlashgan gapning bosh bo'lagi ot kesim shaklida ham qo'llanishi mumkin. Masalan: *Kattaga xizmatda bo'l, kichikka izzatda bo'l*. (Maqol). *Salobatli bo'lma, sabotli bo'l*. (Maqol).

2. Egasi topilmaydigan gap

Kesimi orqali harakatni bajaruvchi shaxs (ega)ni topish mumkin bo'lmagan bir bosh bo'lakli gap egasi topilmaydigan yoki shaxssiz gap deyiladi.

Bunday gaplarda egani kiritib ham bo'lmaydi, gapning kesimi orqali aniqlab ham bo'lmaydi.

Egasi topilmaydigan gapning kesimi ko'pincha tarkibli bo'lib, quyidagicha ifodalanidi:

1. -(i)b affiksli ravishdosh hamda «bo'ladi»// «bo'lmaydi» so'zi bilan: *El og'ziga elak tutib bo'lmaydi*. (Maqol). *Momaqaldiroqning gumburiga chidab bo'lmaydi*. (J.Abdullaxonov). – *Nima endi, haq gapni ham gapirib bo'lmaydimi? - ... so'radi u*. (F.Musajonov).

2. Shart maylidagi fe'l hamda «bo'ladi»// «bo'lmaydi» so'zi bilan: - *Shu tor yo'lidan Asg'onistonga o'tsa bo'ladi*. (K.Yashin.).

3. Harakat nom iva «zarur», «mumkin», «shart», «lozim», «darkor», «kerak» so'zlaridan biri bilan: *Fazilat farzand kabidir. Uni avaylab saqlash va yanada barkamol etish lozim*. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Qo'lda bo'lgan pul va molni kerakli joylarga saif eta bilish, yaxshi idora qila olish uchun isrofdan suqlanish kerak*. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»)

4. «Yaxshi», «yomon» sifatlari hamda «bo'ladi»// «bo'lmaydi» so'zi bilan: *Shu shiypon bitmay qolib ketsa, el oldida yaxshi bo'lmaydi.* (P.Qodirov).

5. Majhul nisbati shaklidagi fe'l bilan: *Unga pastdan ikki yuz ellik uchta tosh zinani bosib chiqiladi.* (K.Yashin).

6. «To'g'ri» so'zi va «kelmoq» fe'lining tuslangan shakli bilan: *Mashina kabinasidan chiqishga to'g'ri keldi.* (CH.Aytmatov).

3. Nominativ (atov) gap

Bosh kelishikdagi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanib, predmet yoki voqeа-hodisalarning hozirgi zamonda yoki zamondan tashqarida mavjudligini tasdiqlovchi bir bosh bo'lakli gap nominativ, yoki atov gap deyiladi.

Nominativ gaplarda fikrning nisbiy tugalligi, predikativlik intonatsiya orqali ifodalanadi. Intonatsiya mazkur gaplarda alohida ahamiyat kasb etadi. Intonatsiya tufayli oddiy so'z gapga aylanadi. Nominativ gap, odatda, yakka holda qo'llanmaydi, undan so'ng ko'pincha boshqa bir gap keladi.

Nominativ gaplarda nutq so'zlanib turgan paytda mavjud bo'lgan predmet yoki voqeа-hodisalar nomlanadi, qayd etiladi. Bunday gaplar quyidagi semantik xususiyatga ega:

1. Aniq predmetlarning mavjudligini tasdiqlaydi: Bir chetdagи stol ustida katta- kichik limonlarning suratlari. Boshqa stolda mikroskop. *Mayda shishachalarda limon suvlari, yaproq tolqonlari, limon poyalari.* (J.Abdullaxonov).

2. Mavhum predmetlarning mavjudligini tasdiqlaydi: *Avazlarning hovlisida boshqa o'ylar, boshqa tashvishlar.* (P.Qodirov).

3. Turli tabiat hodisalarining mavjudligini tasdiqlaydi: *Yaproqlar... yaproqlar! Quyosh shu'lasida jilva urib, cho'g'dek tovlanib turgan oltinrang va shafaqrang yaproqlar! Hazin va za faron yaproqlar! O, ko'p latofat bor sizlarda!* (F.Musajonov). Ariq bo'yida gulsapsar, namozshomgul, rayhon, uch-to'rt tup atirgul, yarim bo'yracha joyda elpillab o'sgan o'sma. (Oybek).

4. O'rinn-joning mavjudligini tasdiqlaydi: *Cho'l! ... Cho'Ining ham o'z gashti bor, zavqi bor!* (SH.Xolmirzaev). *Tanish ko'cha. Yo'l yoqasida o'sha novcha daraxtlar!* (SH.Xolmirzaev).

5. Aniq paytini tasdiqlaydi: *Mayning oxirlari. Vodiylarda barvaqt xazon bo'lgan lolaqizg'aldoqlar Turkiston tizma tog'ining etaklarida endi ochilgan.* (P.Qodirov). *Xazonrezlik payti. Xirot bog'lariga suv beradigan*

Hiriyrud daryosi va Injil anhorining qirg'oqlariga za'faron yaproqlar to'kilgan. (P.Qodirov).

6. Hayot voqealarini tasdiqlaydi: *Yoqimli ohang, zavqli qo'shiqlar. Anorxon yo'lidan to'xtab tinglaydi.* (J.Abdullaxonov).

7. Ko'rsatishni ifoda qiladi: *Mana, yosh-yosh chinorlar! Barglari to'kilmabdi. Shoxlarini qor bosgan. Ana, archalar.* (SH. Xolmirzayev). *Ana, akasi bilan yangasi turadigan imorat. Bu imorat Zeboga yaqin, aziz ko'rinish ketdi.* (SH. Xolmirzayev).

Nominativ gap yig'lq va yoyiq bo'lishi mumkin. Yig'iq nominativ gap bosh bo'lakning o'zidan iborat bo'lsa, yoyiq nominativ gap bosh bo'lakdan tashqari ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Masalan: *Kechqurun. Quyosh usqni qip-qizil qondek lovillatib botib bormoqda.* (Oybek). *Iliq tun. Qumlarning shitirlashi suv yuzida engilgina suzgan qayiq sasiyday mayin sadoni eslatadi.* (J.Abdullaxonov).

4. Infinitiv gaplar

Bunday gaplar grammatik asosi harakat nomi bilan ifodalananadigan, yakka so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'lgan gaplardir: *Sevish!* *Bu qanday baxt!* *Birovni kutish!* *Bundan azob narsa bo'lmasa kerak!*

Takrorlash uchun savollar:

1. Sodda gaplarning ta'rifini aytинг.
2. Qo'shma gaplarning ta'rifini aytинг.
3. Sodda gaplarning grammatic asosga ko'ra turlari haqida gapiring.
4. Ikki bosh bo'lakli gaplarning turlari haqida gapiring.
5. Shaxsi ma'lum gap haqida gapiring.
6. Shaxsi noma'lum gap haqida gapiring.
7. Shaxsi umumlashgan gap haqida so'zlang.
8. Shaxsi topilmas gap haqida gapiring.
9. Atov gaplar haqida gapiring.
10. So'z gaplar haqida gapiring.
11. To'liqsiz gaplar ta'rifini aytинг.
12. To'liqsiz gaplarning turlari haqida gapiring.
13. To'liqsiz gaplarda qanday bo'laklar tushirilishi mumkin?

GAP BO'LAKLARI

1-§. Gap bo'laklari haqida umumiy ma'lumot

Gapda biror so'roqqa javob bo'lgan vao'zaro tobe boG'langan so'z yoki so'z birikmasi gap bo'lagi deb ataladi. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'laklarining turlarini belgilashda asos bo'la olmaydi. Gap bo'laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, hol hollanmishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo'lak bo'lmas ekan, u yoki bu gap bo'lagi haqida gapirish mumkin emas.

Gap bo'laklarining gap tarkibidagi mavqeい bir xil emas. Ba'zi gap bo'laklari gap qurilishida markaziy o'rinni egallaydi, bunday bo'laklarsiz fikr anglashilmaydi. Ayrim bo'laklar esa gap qurilishida asosiy rol o'ynamaydi, ularning ishtirokisiz ham bosh bo'laklar orqali fikr anglashilaveradi. Shunga ko'ra gap bo'laklari ikki turga ajratiladi:

- 1) bosh bo'laklar;
- 2) ikkinchi darajali bo'laklar.

Bosh bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi. Fikr, asosan, gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi.

Ikkinchi darajali bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qilmasdan, uni hajm jihatdan kengaytiradi yoki so'z birikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklar bilan yoki o'zaro tobe aloqada bo'lib, ularni izohlash, aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi.

Bosh bo'laklar ega va kesimdan iborat. Ikkinchi darajali bo'laklar aniqlovchi, to'ldiruvchi va holdir.

2-§. Gapning bosh bo'laklari

1. Ega va uning ifodalanishi

Kesim orqali izohlanadigan fikr predmetni anglatadigan, gapning boshqa bo'laklariga tobe bo'limgan bosh bo'lakka ega deyiladi.

Ega keng ma'noda predmet tushunchasini bildirib, kesimdan anglashilgan predikativ belgining kimga yoki nimaga qarashliliginini ko'rsatadi.

Ega bosh kelishikdagi birliklar bilan ifodalanib, *kim? nima? qayer?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Ega, odatda, yakka so'z: ot, olmosh, harakat nomi, otlashgan so'z (sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravishdosh, ravish, taqlid so'z, undov so'z, modal so'z) bilan ifodalanadi.

Eganing ot bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi atoqli yoki turdosh ot ko'pincha ega vazifasini bajaradi: *Sirdaryo hammasini yig'ib olib, rosa kuchga to'ladi-da.* (P.Q.).

Chor-atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to'ldi. (O'.H.).

Eganing olmosh bilan ifodalanishi. Ega bosh kelishik shaklidagi ot o'mida qo'llanuvchi olmoshlar bilan ifodalanadi: *Ular kulimsirab askiya-ga qulq solishdi* (P.Q.) *Kimdir unga darrov bir kosa ovqat keltirib berdi.* (O'.Usmonov). *O'zingiz juda aqlli, uzoqni ko'radian odamsiz.* (S.Soliyev).

Eganing harakat nomi bilan ifodalanishi. Ega harakat nomi bilan ifodalana oladi: ... *ariqdan yaan suvning shildirashi eshitila boshladi...* (P.Q.). *Boshliq bo'lish oson, boshlamoq qiyin.* (Maqol).

Eganing otlashgan sifat bilan ifodalanishi. Sifatlar otlashib, gapda ega bo'lib kelishi mumkin: *Botir topsa, barcha er, baxil topsa, bosib er.* (Maqol). *Yaxshi yaxshining qadriga etar.* (Maqol).

Eganing otlashgan son bilan ifodalanishi. Sonlar ham otlashib, ega vazifasida keladi: *Ikkovi ham bir-biriga juda o'xshash...* (P.Q.). *Tarbiya axloq va oqillikka tayanmog'i lozim. Birinchisi yaxshi fazilatni o'stirsa, ikkinchisi ba'zilarning illatidan himoya qiladi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

Eganing otlashgan olmosh bilan ifodalanishi. Ega vazifasida sifat, son o'mida qo'llanuvchi otlashgan olmosh bilan ham ifodalanadi:

Bu, ehtimol, ona suti bilan kirgan g'ayrishuuriy bir tuyg'udir. (P.Q.). Odamlar uchun xuddi manna shunisi kerak edi. (CH.Aytmatov).

Eganing otlashgan sifatdosh bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi otlashgan sifatdosh ega vazifasini bajaradi: *Ishlagan xor bo'lmas* (Maqol). *Qimirlagan qir oshar* (Maqol). *Birlashgan daryo bo'lar, tarqalgan irmoq bo'lar* (Maqol).

Eganing otlashgan ravish bilan ifodalanishi. Ravish otlashganda, gapda ega bo'lib kelishi mumkin: *Ko'p so'zning ozi yaxshi, oz so'zning o'zi yaxshi* (Maqol). *O'qishning erta-kechi bo'lmas* (Maqol).

Eganing otlashgan taqlid so'z bilan ifodalanishi. Taqlid so'zlar otlashib ega vazifasini bajaradi: *Otning dukura-dukuri relslarning tutashgan joyiga urilayotgan g'ildirak tovushi bilan uyg'unlashib ketardi.* (CH.Aytmatov). *Bu shovqinlarni karnayning vat-vati bosib ketadi.* (S.A.)

Eganing otlashgan undov so'z bilan ifodalanishi. Ega vazifasida otlashgan undov so'z kelishi mumkin: Er kurrasida qadim-qadim zamonlardan yangragan musiqiy «qur-ey!» bunday keyin ham tinmaydi. (S.Nurov).

Eganing otlashgan modal so'z bilan ifodalanishi. Otlashgan modal so'z esa vazifasini bajarishi mumkin: *Bor so'ylaydi, yo'q o'ylaydi.* (*Maqol*).

Ega ba'zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanishi mumkin: *Birovning ko'nglini ko'tarish qiyin, ko'nglini cho'ktirish esa oson.*

Bundan tashqari, ega so'z birikmasi yoki gapga teng predikativ birlik bilan ifodalanadi.

Eganing so'z birikmasi bilan ifodalanishi. Ega vazifasida so'z birikmasi kela oladi: *Haqiqat va to'g'rilikni sevadigan odam doim vijdoni farmoniga itoat qiladi.* («*Oz-oz o'r ganib dono bo'lur*»).

Eganing gapga teng predikativ birlik bilan ifodalanishi. «Ega-kesim» munosabati aks etgan predikativ birlik ega vazifasida kela oladi: *Bilagi zo'r birni yiqitadi, bilimi zo'r - mingni* (*Maqol*).

2. Kesim va uning ifodalanishi

Ega anglatgan predmetning predikativ belgisini ifodalaydigan, ega haqidagi hukmni bildiradigan bosh bo'lak kesim deyiladi.

Kesim o'zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni grammatik jihatdan shakllantiradigan bosh bo'lak hisoblanadi.

Kesim ifoda materialiga ko'ra (qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra) ikki turga ajratiladi: 1) fe'l kesim; 2) ot kesim.

Fe'l kesim. Turli fe'l shakllari bilan ifodalanadigan kesim fe'l kesim deb yuritiladi: *Yo'l chetida zarg'aldoqlar sayraydi.* (*P.Q.*). *O'rik qiyg'os gulluganda, birdan havo sovib, laylakqor yog'ib berdi.* (*P.Q.*).

Fe'l kesim ba'zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanadi: *Tog' etagida qishloqning mirzateraklari elas-elas ko'zga tashlanadi.* (*P.Q.*).

Ot kesim. Fe'lidan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va b.) bilan, shuningdek, fe'lning harakat nomi shakli bilan ifodalanadigan kesim ot kesim deyiladi.

1) kesimning ot bilan ifodalanishi. Ot kesim vazifasida ko'pincha bosh kelishikdagi ot, ba'zan esa o'rinn-payt, chiqish, jo'nalish kelishiklardagi ot yoki ko'makchi bilan qo'llangan ot kelishi mumkin: *Yoshning hurmati - qarz, qarining hurmati - farz.* (*Maqol*). *So'zning ko'rki - maqol.* (*Maqol*). *O'sha kuni Norboy ota dalada edi.* (*Pirimqul Qodirov*). *Safaviylar ham o'zimizning turkiy ulusdan.* (*Pirimqul Qodirov*)

Ot bilan ifodalangan kesim nafaqat bosh kelishik shaklida, ba'zan jo'nalish, o'rinn-payt, chiqish kelishiklar shaklida bo'lishi mumkin, hatto ko'makchi orqali shakllangan bo'lishi mumkin. Masalan: *Ilmu hunar erga emas, elga.* (*Maqol*). *Haqiqat kuchda emas, kuch haqiqatda.* (*V.Kataev*). *Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun.* (*Maqol*).

2) kesimning sifat bilan ifodalanishi:

O'mon ichi sersoya, salqin. (P.Qodirov)

Uning bo'yi baland edi. (P.Qodirov)

3) kesimning son bilan ifodalanishi:

Besh karra besh-yigirma besh. Qayiq kattagina, eshkagi to'rtta edi.
(P.Qodirov) So'zimiz, va'damiz, ahdimiz bitta, do'stilikda yaratgan baxtimiz bitta. (Maqol).

4) kesimning ot bilan ifodalanishi :

Endi navbat sizniki. (P.Qodirov)

Sen uning kimi bo'lasan? (CH.Aytmatov)

Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun. (Maqol)

5) kesimning harakat nomi bilan ifodalanishi: *Bir ko'rghan bilish, ikki ko'rghan tanish. (Maqol)*

6) kesimning ravish bilan ifodalanishi:

Podshoni kuyov qilishga havasmandlar ko'p edi. (P.Qodirov)

7) kesimning modal so'z bilan ifodalanishi:

Oy tunda kerak, aql kunda kerak. (Maqol) Tengdoshlari ichida undan tez chopadigani, chillak otishda undan ustasi yo'q. (P.Qodirov)

8) kesimning undov so'z bilan ifodalanishi:

Ellarni qutqazgan mardlarga balli!

Mardlarni etkizgan yurtlarga balli!

(M.SHayxzoda)

Kesim tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

Sodda kesim va tarkibli kesim.

1) sodda kesim yakka bir asosli fe'llar bilan ifodalangan kesimlar hamda bog'lamasiz kelgan ot kesimlardir. Sodda kesim ifoda materialiga ko'ra ikki xil: sodda fe'l kesim, sodda ot kesim.

a) sodda fe'l kesim tuslangan fe'l, ravishdosh, sifatdosh bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: *Ot yigilayotganda, Humoyun oyoqlarini uzangidan chigarib egardan qumga sakradi. (P.Qodirov) Qalin qorlar erib, o'tlar ko'karib qoldi. (CH.Aytmatov)*

b) sodda ot kesim fe'lidan boshqa so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov so'z, modal so'z, shuningdek, fe'lning harakat nomi bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: *Yolg'onchi kishi har kim qoshida beobro 'dir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur») Keng-keng ko'chalari bor-u, lekin markazi tigilinch. (P.Qodirov) Soyda tosh ko'p terib chiqaraverasan. (P.Qodirov)*

2) tarkibli kesim ikki va undan ortiq so'z shakllarining qo'shiluvidan hosil bo'lgan kesimdir. U doim yyetakchi va yordamchi

qismlardan tashkil topib, yyetakchi qism asosiy ma’noni, yordamchi qism qo’shimcha ma’noni ifodalaydi. Ifodalanishiga ko’ra tarkibli kesim ham ikki xil: tarkibli fe'l kesim, tarkibli ot kesim bo'ladi.

a) **tarkibli fe'l kesim** fe'lning analitik shakli bilan ifodalanadi. Bunda o’zining leksik ma’nosini saqlagan fe'l yetakchi fe'l, qolganlari esa ko’makchi fe'l yoki to’liqsiz bo‘lib, yetakchi fe’ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog‘liq bo‘lgan turli qo’shimcha ma’nolarni ifodalaydi. Yetakchi fe'l asosan ravishdosh shaklida bo'ladi. Masalan: *Bu yumshoq, mulohazali odamga yotoqdoshlarning mehri oshib qolgan edi.* (A.Muxtor). *O’rmon ichidan qushlarning sayrashi... eshitilib turadi.* (P.Qodirov).

b) **tarkibli ot kesim** fe’ldan boshqa so’z turkumlarining bog‘lama bilan birikishidan yuzaga keladi. Bunda tarkibli ot kesimning ot qismini ot, sifat, son, olmosh, ravish yetakchi qismini tashkil qiladi, yordamchi qismini esa bog‘lama vazifasidagi «bo‘lmoq», «sanalmoq», «hisoblanmoq», «tuyulmoq» kabi fe'llar, shuningdek, «edi», «ekan», «emish» to’liqsiz fe’li tashkil etadi.

Tarkibli ot kesimda asosiy ma’no yetakchi qism, ot qismida bo'ladi. Yordamchi qism, bog‘lama esa qo’shimcha ma’noni, grammatik ma’noni: mayl, zamon, shaxs-son ma’nolarini ifodalaydi.

O‘zbek tilida bog‘lamani qo‘llanishiga ko’ra ikki turga ajratish mumkin:

1. So’z bog‘lamalari: bo‘lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, ko‘rinmoq, tuyulmoq, edi, ekan kabilar.

2. Affiks bog‘lama: -dir.

Affiks bog‘lama sodda ot kesim tarkibida qo‘llanib, doimiy sintaktik zamonni ifodalaydi. Masalan:

Agar yolg‘iz esang hamdam kitobdir,

Bilim subhidagi nur ham kitobdir. (Abdurahmon Jomiy)

Ko‘pincha mazkur bog‘lanma qo‘llanmasligi mumkin, nol shaklida ishlatalishi mumkin: *Aqlning o‘lchovi – idrok Ø. (Maqol). Dono durdan a’lo Ø. (Maqol).*

So’z bog‘lama tarkibli ot kesimni shakkantiradi va turli mayl, zamon, shaxs-son ma’nolarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Yomonga bosh bo‘lguncha, yaxshiga yo‘ldosh bo‘l. (Maqol). Uying tor bo‘lsa ham, ko‘ngling keng bo‘lsin. (Maqol). SHirboz qo‘zining tandir kabobi juda yaxshi bo‘ladi.* (P.Qodirov). *Avazning akasi ortiq shu edi* (P.Qodirov).

Tarkibli ot kesim harakat nomi + kerak, lozim, mumkin, shart, darkor kabi so’zlar shaklida ham kelishi mumkin. Masalan: *Endi jiyan panoh*

istab borsa, qanoti tagiga olishi mumkin. (P.Qodirov). Bu vatanni tashlab ketmoqchi bo'lganlarga qat'iy zarba berilmog'i lozim. (P.Qodirov).

3-§. Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatalishi

Yozuvda ba'zan kesim bilan ega orasida tire ishlatalidi. Bu quyidagi holatlarda sodir bo'ladi:

1. Kesim ot, olmosh, son bilan ifodalanib, -dir affiks bog'lamasi qo'llanmaganda: *Mehnat - hurmatning toji. (Maqol). Tashqaridagi gap – kir o'rada mag 'zava (Shuhrat). To'rt karra to'rt - o'n olti.*

2. Gapning egasi yoki kesimi, yo bo'lmasa ham egasi, ham kesimi harakat nomi bilan ifodalanib, -dir bog'lamasi bo'lmasa: *Bekor yurish – illatning onasi, g'urbatning makoni. («Tafakkur gulshani»). O'qish – ulg'ayish. (Maqol). Tilni bilish – dilni bilish (Maqol).*

3. Ega ko'rsatish olmoshi bilan ifodalanib, kesim tarkibida affiks bog'lama ishlatilmaganda: *Bular – ko'm-ko'k dov-daraxtlar. (K.Yashin).*

Gapning ikkinchi darajali bo'laklari

I-§. Ainqlovchi

Predmet ma'nosini bildiruvchi so'zni izohlaydigan va uning belgisini anglatadigan ikkinchi darajali bo'lakka aniqlovchi deyiladi.

Aniqlovchi predmetning xususiyatini, qarashlilagini va shu kabilarni ifodalaydi. Aniqlovchi leksik-semantik va grammatik jihatdan uch xil bo'ladi: sifatlovchi, qaratuvchi, izohlovchi.

1. Sifatlovchi aniqlovchi

Aniqlovchining bu turi ot bilan ifodalangan bo'lakka odatda bitishuv yo'li bilan bog'lanib, otdan anglashilgan predmetning belgi xususiyatini, sifatini, miqdorini, o'ringa munosabatini bildiradigan aniqlovchining bir turidir. U *qanday?*, *qanaqa?*, *qaysi?*, *qancha?*, *necha?*, *nechanchi?*, *qachongi?*, *qayerdag?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Sifatlovchi bog'lanib kelgan so'z sifatlanmish deb ataladi.

Sifatlovchi turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1) **sifat bilan:** *Quyoshning issiq, tansiq nurlari odamlarga xush yoqadigan bo'lib goldi. (O'.Hoshimov). Rang-barang gullar, har xil ekinlar, bog'lar, suvlar quyoshda yashnab tovlanadi (Oybek). YAxshi so'z, yaxshi muomala, ishq-muhabbat – insonni insonga, qalbni qalbga bog'laydigan sehrli ip. (SH.Ubaydullaev).*

2) son bilan: *Ikkita zog'ora non bilan to'rtta turshakni dasturxoniga qo'yib tamaddi qilgan bo'ldim.* (*O'.Hoshimov*). Birinchi qor ham shu tepalik boshiga yog'adi, birinchi maysalar ham Xirmontepa bag'rida ko'karadi. (*O'.Hoshimov*). Uch-to'rtta yirik-yirik qora qushlar nimanidir mo'ljalga olib shoshilmay aylanishadi. (*P.Qodirov*).

3) olmosh bilan: *Allaqaysi dengiz qushlarining odati qiziq ekan.* (*O'.Usmonov*) *Har bir qiyinchilikdan so'ng bir rohat bor.* (*Maqol*).

4) ot bilan: Asfalt ko'chaning u er bu erida suv xalqob bo'lib yotardi. (*O'.Hoshimov*). *Kumush so'zingni chaqaga mayda qilma.* (*Maqol*).

-dagi affiksini olgan otlar ham sifatlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: *Uydagi har bitta buyum Ma'sudani esimga soladi.* (*P.Q.*). *Toshkentlik yosh olim... atrofdagi cho'ponlarni to'plab, ziyofat qilib bermoqda... edi.* (*P.Q.*).

5) sifatdosh bilan: *Unda dam oladigan va yo tunab qoladigan manzil yo'q.* (*K.Yashin*). Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt. (*Maqol*).

6) ravish bilan: *Ko'p befoyda narsalarni o'rganganingdan ko'ra senga doimo xizmat qiladigan besh-o'nta yaxshi o'gitni bilganing ma'qulroq.* (*Seneka*).

7) taqlid so'z bilan: *G'ir-g'ir mayin bahor shamoli.* (*Oybek*). Bir gala o'rdak kanal bo'yiga tushdi. *Bularning g'aq-g'uq ovozi ancha vaqtgacha bosilmadi.* (*S.Ahmad*).

Sifatlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifodalananadi. Masalan: *Qarama-qarshi turgan ikki eshikning birini shaxt bilan ochdi...* (*P.Qodirov*). *Dunyoda xushfe'l, oljanob, hamisha ezgu niyat bilan ish qiladigan odamlar juda ko'p* (*O.Husanov*).

Sifatlovchi vazifasini gapga teng predikativ birliklar ham bajarishi mumkin: *Himmati zo'r kishining qimmati zo'rdir.* («*Oz-oz o'rganib dono bo'lur*»). *Yarmi nazokatdan va yarmi sadoqatdan iborat bo'lgan shijoat va matonat go'zal fazilatning asosidir.* («*Oz-oz o'rganib dono bo'lur*»).

2. Qaratqich aniqlovchi

Bu aniqlovchi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalangan bo'lakka muvofiqlashuv yo'li bilan bog'lanib, o'zi ifodalayotgan shaxs yo predmetga boshqa bir shax syoki predmetning qarashli, tegishli ekanini bildiruvchi aniqlovchining bir turidir. U *kimning? nimaning? qayerning?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Qaratuvchi bog'lanib kelgan so'z **qaralmish** deb yuritiladi.

Qaratuvchi quyidagicha ifodalananadi:

1) ot yoki ot o'rnida qo'llanadigan olmosh bilan: Tip-tiniq fazoning bir burchida turnalar karvoni ko'rindi. *Zum o'tmay ularning o'ychan sadolari havoni to'ldirdi...* (*O'.Hoshimov*).

2) harakat nomi bilan: *U bilan uchrashishning ming xil yo'lini izladi.* (*S.Ahmad*). Ovora bo'lmoqning nima zarurati bor? (*A.Qodiriy*).

3) otlashgan sifat bilan: *Nomardga ishi tushmagan mardning qadrini bilmash.* (*Maqol*). Tekinning minnati ko'p, mehnatning ziynati ko'p. (*Maqol*). *Qo'rqaqning ko'zi katta, axmoqning so'zi katta.* (*Maqol*).

4) otlashgan son bilan: *O'nning yarmi – besh.*

5) otlashgan olmosh bilan (sifat, son o'rnida qo'llanadigan otlashgan olmosh bilan): *Buning sababi ko'p.* (*P.Qodirov*).

6) otlashgan sifatdosh bilan: *O'qiganning tili ko'p uzun bo'ladi.* (*Maqol*).

7) otlashgan ravish bilan: *Ertaning buguni bor, bugunning ertasi bor.* (*Maqol*).

Qaratuvchi ba'zi hollarda so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: ... *kim bo'lsa ham beklardan birining shunday tinchszizlik chiqarishig'a «mumkin va bo'ladirg'an ish» deb qarar edi.* (*A.Qodiriy*). *Cho'qqida yashashning ta'rifi ulug'*, *cho'qqidan olam keng, cho'qqida - yorug!!!* (*Shuhrat*).

Qaratuvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanadi. Masalan: *Uyda rohati yo'qning ko'chada farog'ati yo'q.* (*Maqol*). *Dili qing'irning tili qing'ir.* (*Maqol*). *Qizi borning nozi bor.* (*Maqol*).

Qaratuvchi ikki xil shaklda bo'lishi mumkin: belgili va belgisiz. Aniqlovchi qaratqich kelishigi affiksini olgan bo'lsa, belgili bo'ladi. Masalan: *Har narsaning dalili bor: aqlning dalili – fikr, fikrning dalili sukutdir.* («*Oz-oz o'rganib dono bo'lur*»).

Aniqlovchi qaratqich kelishigi affiksini olmagan bo'lsa, belgisiz sanaladi. Masalan: *Xullasi, ikala qal'a ahli bir-biri bilan ahil, bir onaning bolasidek yashar ekan.* (*S.Ahmad*). *Mashina Hazrat Botir burulishiga kelganda, Tolibjon kabina tomini tapillatib urdi.* (*S.Ahmad*).

3. Izohlovchi

Bu bo'lak aniqlovching bir turi sifatida o'zi aloqador bo'lgan so'zga bitishuv yo'li bilan bog'lanib, uni boshqacha nom berish yo'li bilan aniqlab, izohlab keladi.

Izohlovchi bog'lanib kelgan so'z izohlanmish deb qaraladi.

Izohlovchi, asosan, ot bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1) unvonni: *Orqadagi «Chayka»dan general Luqmonov tushdi.* (*S.Ahmad*). *Ro'para kelgan bir ayoldan:* «*Professor Jabborov qayerda o'tiradi?*» – deb so'radi. (*O'.Usmonov*).

2) amalni: *Qishloq xo'jalik bo'limining mudiri Zokir Qo'shamogov qotmadan kelgan, jikkakkina yigit bo'lib, harakatchan yigit edi.*

(O'.Usmonov). Ko'rinishidan qo'rs odamga o'xshab ketadigan bo'lim mudiri O'sar Qurbanovich kirib keldi. (Y.Yakvalxo'jaev).

3) **kasbni, mutaxassislikni:** Rafiqov idorada turolmaydi, chunki idorada hisobchi Umar Alidan boshqa hech kim yo'q. (A.Qodiriy). Ada-biyot o'qituvchisi Yamin afandi bir dasta insholar yozilgan daftارlar usti-ga bitta kitob qo'yib, kirib kelarmish (Y.Yakvalxo'jaev). U rassom O'rol Tansiqboev asarlarining nushasini jurnallardan qirqib olib saqlardi. (S.Ahmad).

4) **qarindoshlikni:** Nomimni dadam emas, **bobom** Ahmadbek hoji qo'ygan ekanlar. (Y.Yakvalxo'jayev). Hojar **xolam** ham qozon nonni yopadilar-ku. (P.Qodirov). Saltanatning **ukasi** Mirvosil armiyadan ta'tilga kelgani, shunda qarindosh-urug'larining barii yig'ilganini xabarlashdi. (O'.Usmonov).

5) **laqabni:** Mahamat **chatoq** keyingi fikrlarini bir safga jamlayotganday tag'in bir oz jim qoldi. (O'.Usmonov). Islom Novcha ketmonini qo'liga olib, hammadan yarim gaz yuqori turgan qaddi bilan g'o'zaning ustiga keladi. (A.Qodiriy). Dalavoy kal dadangni tanirdi, o'shandan so'radim. (S.Ahmad).

6) **taxallusni:** Muso Toshmuhammad o'g'li **Oybek** - taniqli o'zbek yozuvchisi.

7) **jinsni:** Nahot qiz bola o'z otasini shunchalik mensimasa? (O.Yoqubov). Maktab yonidagi ikki xonali uychada o'qituvchi qiz CHo'lponoy istiqomat qiladi. (P.Qodirov).

8) **yaqinlikni:** Yana **do'stim** Mamajon Ali jonimga oro kirdi. (Y.Yakvalxo'jaev). Malohatxon dugonasi Hamida bilan Akromni xazil-mutoyibalar bilan kuzatib qo'yishar edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi ba'zan so'z birikmasi bilan ham ifoda etiladi. Masalan: Ayniqsa, yosh olim Aziz Qosimovning xizmatlari salmoqli bo'ldi. (O'.Usmonov). Xonaga kichkina sandiqcha ko'tarib, asab doktori Shamsiqamar kirib keldi. (Y.Yakvalxo'jaev). Bu ma'ruza institutning bosh arxitektori Zafar Boboevning bir loyihasi to'g'risida edi. (O.Yoqubov).

Izohlovchi izohlanmishdan oldin ham, undan keyin ham kelishi mumkin: So'ng boshqarma boshlig'i G'iyosiddinovni esladi. (P.Qodirov). U dadasi bilan mendan tashqari, Oqsoqolga, Xolposh xolasiga, Potma-Zuhra kelinoyilariga salom aytibdi. (O'.Hoshimov).

2-§. To'ldiruvchi

Ko'pincha fe'l bilan ifodalangan, ba'zan fe'lidan boshqa ayrim so'zlar bilan ifodalangan bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanib, uning ma'nosini to'ldirib keladigan ikkinchi darajali bo'lak to'ldiruvchi deyiladi.

To'ldiruvchi boshqaruvchi so'zning talabiga ko'ra kelishik affiksleri (qaratqich kelishigidan tashqari) yoki ko'makchilar orqali shakllanadi. Masalan: *Aql va idrok quyosha o'xshaydi, ular dog'larni bekitadi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *To'g'rilik bilan xiyonat, yolg'onchilik bilan diyonat chiqisha olmaydi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

To'ldiruvchi o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan (fe'l, sifat, ravish, ot, modal so'z bilan) «to'ldiruvchi-to'ldirilmish» sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi.

To'ldiruvchi ifoda materialiga ko'ra egaga hamda qaratuvchiga o'xshaydi, faqat grammatik shakl jihatdan ulardan farq qiladi.

To'ldiruvchi quyidagicha ifodalanadi:

1. Ot bilan: *Nodon kishi o'zining nasl-nasabiga, olim kishi esa o'zining ilm va adabiga tayanadi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Oy to'lmasa ham, juda yorug', shabadada silkinayotgan terak barglarini bitta-bitta sanab chiqish mumkin. (P.Qodirov).

2. Olmosh bilan: *Shaharliklar... o'zlarini tog'da yashayotganday his qilishadimi?* (Sh.Xolmirzaev). *O'g'il ham otaga shunchalik o'rgandiki, u bilan birga yotadigan bo'ldi.* (SH.Xolmirzaev).

3. Harakat nomi bilan: *Xalqning hurmat qilishini tilasangiz, avval o'zingiz hammani hurmat qiling.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Olim kishi... maqtashlar va olqishlarga uchib, o'zini yuqori tutmaydi, kamtar bo'ladi* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Erali maqtovlarni eshitib erib ketgan ekan... (S.Ahmad).

4. Otlashgan sifat bilan: *Yomondan qoch, yaxshiga quloch och.* (Maqol). *Aziz o'g'lim, yomonlar bilan suhbatdosh bo'lma, ulardan arslondun qochgunduy qoch, hummagaga rahm va shafqat ko'zi bilan qara.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Botirdan yaxshi ish qolar, donodan – yaxshi so'z.* (Maqol).

5. Otlashgan son bilan: *Chiqmasa... bittasini menga ber, bir-ikki oy boqay...* (P.Qodirov). *Ikkovga birov botolmas, otliqqa yayov etolmas.* (Maqol).

6. Otlashgan olmosh bilan: *Manmanlik yaramas odat ekanini anglang, hamisha buni yodingizda tuting.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Katami, kichikmi - har qaysisini hurmatlab, yoshi va martabasiga ko'ra muomala qiling.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

7. Otlashgan sifatdosh bilan: *Ayrilganni ayiq er, bo'linganni bo'ri er.* (Maqol).

8. Otlashgan ravish bilan: *Ko'kka boqma, ko'pga boq.* (Maqol). *Ko'pni bilgan oz so'zlar, oz bo'lsa ham soz so'zlar.* (Maqol).

9. Otlashgan taqlid so'z bilan: *To'g'ri, studentlar allaqachon paxtadan qaytib, yomg'irdan ivigan parklar yana oshiq-ma'shuqlarning shivir-shiviriga to'ldi.* (O'.Hoshimov).

To'ldiruvchi so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *O'zingdan kichiklarni kansitmang.* («*Oz-oz o'rganib dono bo'lur*»). Ular bosh silkib, shundoq muhtaram odam bilan tanishganlaridan minnatdor ekanliklarini izhor qilishdi (O'.Hoshimov).

To'ldiruvchi gapga teng predikativ birlik bilan ham ifodalanishi mumkin: *Yoshi ulug'ni ulug'lasa, baxt topar.* (Maqol).

1. Vositasiz to'ldiruvchi

To'ldiruvchi o'z vazifasi va shakliga ko'ra ikki turga ajratiladi: vositasiz to'ldiruvchi va vositali to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi harakatni o'ziga qabul qilgan, harakat o'ziga bevosita o'tgan predmetni bildiradi. SHu bois u odatda o'timli fe'l bilan ifodalangan bo'lakka bog'lanadi.

Vositasiz to'ldiruvchi ko'pincha tushum kelishigidagi birliklar bilan ifodalanib, kimni? nimani? qaerni? kabi so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: *Bolani yoshdan asra, niholni boshdan asra.* (Maqol). *Aqlni beaqldan o'rgan.* (Maqol). *U hamma qishloqlarni o'zi aylanib chiqdi.* (P.Qodirov).

Vositasiz to'ldiruvchi ba'zan chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalanadi: *Temirjon quymoqdan ko'p emadi.* (J.Abdullaxonov).

Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodanganda, harakat butunlay predmetga o'tadi, chiqish kelishigidagi so'z bilan ifodalanganda esa, harakat qisman predmetga o'tganligi anglashiladi.

Vositasiz to'ldiruvchi ikki xil shaklda: belgili va belgisiz shaklda ishlatiladi. Belgili vositasiz to'ldiruvchi tarkibida tushum kelishigi –ni affiksi saqlanadi: *Bor borini eydi, uyatsiz orini eydi.* (Maqol). *Odamni po'stin emas, ish qizdiradi.* (Maqol). Belgisiz vositasiz to'ldiruvchida –ni qo'shimchasi qatnashmaydi, lekin uni tiklash mumkin bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, bunday vositasiz to'ldiruvchi belgisiz tushum kelishigi shaklidagi so'z bilan ifodalanadi: *Non emoqchi bo'lsang, o'tin tashishdan erinma* (Maqol). *Tekin boylik axtarguncha, o'zingga bop hunar top* (Maqol).

2. Vositali to'ldiruvchi

Vositali to'ldiruvchi bosh, qaratqich, tushum kelishiklaridan boshqa kelishikdag'i birliklar bilan hamda ko'makchili ishlatilgan birliklar bilan ifodalanadi. Vositali to'ldiruvchilarining ma'nolari va so'roqlari turlichadir.

Mazkur to‘ldiruvchilarni jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari affiks-lari hamda «bilan», «uchun», «to‘g‘risida», «haqida» kabi ko‘makchilar shakllantirib, ular kimga? nimaga? kimda? nimada? kimdan? nimadan? kim bilan? nima bilan? kim uchun? kim to‘g‘risida? nima xususida? kabi so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi. Masalan: *Inson bilimga intiladi va qachonki unda bilimga tashnalik so‘nsa, u insoniylikdan mahrum bo‘ladi.* («*Tafakkur gulshani*»). *Do‘sting bilan sirdosh bo‘l* (*Maqol*). *Mineral tuz, bosh miya uchun zarur bo‘lgan efir moyi aksar yong‘oqning mag‘zidan olinadi.* (*J.Abdullaxonov*). *G‘oyib endi «studentlikning oltin davri» haqida zavq-shavq bilan hikoya boshladi.* (*J.Abdullaxonov*). *Manna endi uning yaxshi xislatlari to‘g‘risida gap ketyapti.* (*J.Abdullaxonov*).

Vositali to‘ldiruvchi ko‘pincha fe‘l bilan ifodalangan bo‘laklarga, ba‘zan esa sifat, ravish, ot, modal so‘z bilan ifodalangan bo‘laklarga ham bog‘lanib keladi. Masalan: *Bu – professor Jamolovning saxiyligi, yoshlarga mehr-muhabbatining mevasi, albatta.* (*J.Abdullaxonov*). *Temirjon gamma nurlarini hayot uchun faqat ofat manbai deb bilardi.* (*J.Abdullaxonov*). *Temirjon uning bu uyda xizmat qilishidan bexabar edi.* (*J.Abdullaxonov*). *Uning tashqi ko‘rinishi sokin tuyulsa-da, ichki dunyosi olam-olam orzularga boy...* (*J.Abdullaxonov*).

3-§. Hol

Odatda fe‘l bilan ifodalangan bo‘lakka bitishuv yoki boshqaruvi yo‘li bilan bog‘lanib, undan anglashilgan ish-harakatning belgisini bildiradigan ikkinchi darajali bo‘lakka hol deyiladi. Hol ish-harakatning qay tarzda bajarilishini, uning bajarilishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘rin, payt, sabab, maqsad, miqdor-daraja kabilarni bildiradi. Hol ravish, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklari shakllaridagi ot yoki ko‘makchili ishlatilgan so‘zlar, sifat, son, fe‘l shakllari, taqlid so‘z hamda so‘z birikmasi orqali ifodalanadi.

Ravish, asosan, hol vazifasini bajaruvchi mustaqil so‘z turkumidir. Masalan: *Faqat idora yaqinidagi MTS tomonidan yakka traktorning o‘qtin-o‘qtin gurillagani eshitildi.* (*O‘.Hoshimov*). *Asta esa boshlagan shamol tumanni pastliklarga olib ketdi.* (*J.Abdullaxonov*).

Gapda hol bo‘lib kelish fe‘lning ravishdosh shaklining ham asosiy vazifalaridandir. Masalan: *Tomchilarning derazaga chirsillab urilishi uniq eshitila boshladi.* (*O‘.Hoshimov*). *Erali bu gaplarni choyxonada odam gavjum paytida maqtana-maqtana aytib berdi.* (*S.Ahmad*).

Ot jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigida kelib yoki ko‘makchi bilan birga ishlatilib hol vazifasini bajarishi mumkin: *Toshkentga butun*

mamlakatdan katta geolog olimlar kelishgan. (S.Karomatov). Mashina shiddat bilan qaltsis tog' yo'lidan uchib ketdi. (O'.Hoshimov).

Harakat nomi gapda hol bo'lib kelganda, u ham ot kabi shakllanadi: *Mehmonlarni kutish uchun boqqa dasturxon tayyorlatib qo'yishgan edi.* (S.Ahmad).

Taqlid so'z ham gapda hol vazifasida kela oladi: *Toshlar havoni g'iz-g'iz yorib o'tadi.* (Ozbek). *Ko'chadan dupur-dupur o'ynoqlab bir gala otlar o'tadi.* (J.Abdullaxonov).

Ba'zan hol so'z birikmasi bilan ifodalanadi: *Tong otar payti bulbullar paydar-pay sayraydi.* (S.Ahmad). *Aqlni o'stirmoq uchun hadeb o'qiyvermasdan ko'proq fikrlash kerak.* («Tafakkur gulshani»).

Hol o'zi bog'lanib kelgan so'z bilan «hol-hollanmish» sintaktik munosabatini yuzaga keltiradi.

Hollar ma'nolariga ko'ra bir necha turga bo'linadi.

Ravish holi ish-harakatning qay tarzda bajarilganligini bildirib, qanday? qanday qilib? qay tarzda? qay holda? degan so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

U quyidagicha ifodalanadi:

1. Holat ravishi bilan: *Qiz unga pianino chalib berar, unda muzikaga mehr uyg'otish ishtiyobi borday ko'rindi.* (J.Abdullaxonov). Sahnada hozir biron yangilik yuz berishi kerakday, hamma nafasini ichiga yutib, jimgina tikilib qoldi. Birdan qarsak chala boshladilar. (J.Abdullaxonov).

2. Ravishdosh bilan: *To'rg'aylar bir nuqta ustida qanot qoqib g'ujurlashadi.* (P.Qodirov). Temirjon ularning kuyib-pishib bir-birlariga gap uqtirishlarini ko'rib, o'qituvchilarining muvaffaqiyatidan qanchalik faxrlanishlarini his qila boshladi. (J.Abdullaxonov). Qiqirlab kulganicha qochib borayotgan qizning ortidan jilmayib qarab turdi. (J.Abdullaxonov). *Ona yana o'ylay-o'ylay o'yiga etolmay qoldi.* (J.Abdullaxonov).

3. Sifatdosh+ «holda» ko'makchi so'zi bilan: *Bu payt YUlduzning dugonalari o'zaro bahslashgan holda yaqinlasha boshladilar.* (J.Abdullaxonov).

4. Bosh kelishikdagi ot yoki ko'makchili ishlatilgan ot bilan: *U qator o'sgan chinorlar kavagidan bittadan ettita xum olib ularga beribdi.* (S.Ahmad). Turmushning yaxshi o'tib, farovonlik bilan yashashni istasang, isrofgarchilikka yo'l qo'yma. («Oz-oz o'rghanib dono bo'lur»).

5. Sifat bilan: *Qiyshiq o'tirsang ham, to'g'ri gapir.* (Maqol). Albatta, mendan ko'ra paxta ishining ustalari yaxshiroq bilihadi. (J.Abdullaxonov).

6. Taqlid so'z bilan: *Ufqqa yonboshlagan quyoshning so'nggi nurlaridan yaltiragan mirzateraklar uchidagi nurlar lip-lip o'chdi.*

(J.Abdullaxonov). Ba'zilar negadir hiring-hiring kulishar, pichir-pichir so'z qotishardi. (J.Abdullaxonov).

7. Frazeologik ibora bilan: *U tarvuzi qo'lting'idan tushib ko'chaga chiqdi.* (F.Musajonov).

Payt holi ish-harakatning bajarilish paytini, uning chegarasini bildirib, qachon? qachongacha? qachondan beri? kabi so'roqlardan biriga javob bo'ladi.

Payt holi payt ravishi, ravishdosh, jo'nalish, o'rinn-payt, chiqish kelishigidagi so'zlar bilan, ko'makchili ishlatilgan so'zlar bilan, so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Tomosha qilib turganlar doim uni kulgi qilishardi.* (P.Qodirov). *Ertalab bolalar uchun olgan suvlaridan ozgina qolgan edi.* (P.Qodirov). *Hech qachon o'z aybingni birovga yuklashni o'rganma!..* (J.Abdullaxonov). *Yoshligingda odat qilsang, qari-guncha ko'nikasan, qariganingda odat qilsang, ko'nikkuncha ko'milasan.* (Maqol). *O'ttizida er atangan, qirqida sher atanar.* (Maqol). *Kuni bilan jiyalarini erkalatib, soy bo'yalarida aylandi.* (J.Abdullaxonov). *Biz dam olish kuni shahardan tashqariga, Bo'zuv bo'yiga chiqdik.* (O.Yoqubov).

Payt holi harakatning bajarilish paytini bildiradi: *Shunday diqqat bo'lgan kunlarning birida Tolibjon kechasi xontaxtaga bag'rini berib... xat yozdi.* (S.Ahmad). *Temirjonning ongi hech qachon bunchalik yangiliklar bilan boyimagan edi.* (J.Abdullaxonov).

Payt holi harakatning bajarilishidagi chegarani bildiradi: *Yangi yilgacha yog'ingarchilik kam bo'ldi..* (J.Abdullaxonov). *Ertalabdan to qorong'i tushgunga qadar barcha qatori dala qoshidan nari ketmasdi.* (J.Abdullaxonov). *Temirjon allamahalgacha uyqusi qochib, Usmonali otaning Hilol aka haqidagi gaplarini eslاب yotdi.* (J.Abdullaxonov). *Men yigirma besh yildan beri paxta ekaman.* (J.Abdullaxonov).

O'rin holi ish-harakatning bo'lish, boshlanish, yo'nalish o'mini bildirib, qayerda? qayerdan? qayerga? qayergacha? kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

O'rin holi o'rin ravishi, jo'nalish, o'rinn-payt, chiqish kelishigidagi otlar hamda ko'makchili ishlatilgan otlar, so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Unda yugoridan shitob bilan quyilib kelayotgan tiniq suv toshlarga urilib, qirg'oqqa sapchib oqardi.* (S.Ahmad). *Afsus, oyoqlar ostida tuzoqlar ko'p.* (T.Malik). *Osmoni falakka burgut qanotini tarang yozib uchadi.* (S.Ahmad).

O'rin holi ma'nosiga ko'ra uch xil:

1. Ish-harakatning bo'lish o'mini bildirib, qaerda? so'rog'iga javob bo'ladi. U o'rin ravishi, o'rinn-payt kelishigidagi so'zlar hamda ko'makchili

ishlatilgan so'zlar bilan ifodalanadi: *Bostirmada g'ildiraklari olingan... «Volga» mashinasi turibdi.* (P.Qodirov). *Yuqorida ... bola shatirlashni eshitigan zahoti bu tomonga qarab chogpan edi.* (P.Qodirov). *Ular yuqoridan shildirab tushayotgan suv bo'yida archa bilan ayqashib o'sgan zirk tagida o'tirib ovqatlanishadi.* (P.Qodirov).

2. Ish-harakatning yo'nalish o'mini yoki harakatning bo'lishidagi eng so'nggi chegarani bildirib, qayerga? qayergacha? so'rog'idan biriga javob bo'ladi: *U Tolibjonga ro'para kelishdan qo'rqib, so'qmoqdan o'ngga burildi...* (S.Ahmad). *Ishkomlar tunnel singari bir tekis olisolislarga cho'zilgan.* (J.Abdullaxonov). *Qo'rg'oshindek qora bulutlar Oyqor tog'lari tomon o'tib ketdi.* (S.Ahmad). – *Kelib turing, xolla, eshikkacha kuzatib qo'ymoqchi bo'ldi Qunduz.* (J.Abdullaxonov).

3. Ish-harakatning boshlanish o'rnini ifodalab, qaerdan? so'rog'iga javob bo'ladi: *Ministrlikdan telefon qilishardi.* (J.Abdullaxonov). *Ammo qayqdandir hoshiya tortib kelayotgan qora bulut uning yuzini sholday bir nafas o'rab turdi...* (J.Abdullaxonov). *Temirjon haligina kutubxonadan olib kelib, divanga betartib sochib qo'ygan kitoblariga qaradi.* (J.Abdullaxonov).

Sabab holi ish-harakatning bajarilish sababini anglatib, nimaga? nima uchun? nima sababdan? kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi.

Sabab holini ko'pincha «uchun», «sabali», «tufayli», «bois» kabi ko'makchilari yoki chiqish kelishigi –dan affaksi shakllantiradi.

Sabab holi ravish, ot, olmosh, sifatdosh, so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *U tortinchoqligi, parishonholligi tufayli ayrimlarga g'alatiroq ko'rinyotganini ham sezal boshladi.* (J.Abdullaxonov). *Samolyot yomg'irdan qorayib yotgan beton yo'lkadan shiddat bilan yugurgilab bordi.* (O'.Hoshimov). *Muvaffaqiyatsizliklardan ranjishlar yo'llariga g'ov bo'lmas.* (J.Abdullaxonov). *Negadir birdan zildek bo'lib ketgan qo'lini arang ko'tarib, qo'ng'iroq tugmasini bordi.* (F.Musajonov). *Hozirgina savdosi yaxshi bo'lganidan Azizbekning ko'ngli vayron bo'ldi.* (S.Ahmad).

Maqsad holi ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni anglatib, nima uchun? nimaga? nima maqsadda? degan so'roqlardan biriga javob bo'ladi.

Maqsad holini ko'pincha «uchun», «maqsadida», «niyatida» yordamchi so'zları, shuningdek jo'nalish kelishigi –ga affaksi shakllantiradi.

Maqsad holi ravish, ravishdosh, ot, frazeologik ibora, harakat nomi, so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Qadamimni ataylab dadil-dadil bosaman.* (P.Qodirov). *Ular baliqlarni tomosha qilgani pastga*

tushishdi. (S.Ahmad). ... Votti kennoyi andak ko 'nglini yozib ketish uchun kelgan ko 'rinadi. (J.Abdullaxonov).

Miqdor-daraja holi ish-harakatning bajarilishini miqdor jihatdan belgilab, qancha? necha marta? qanchalab? kabi so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Miqdor-daraja holi ko'pincha miqdor-daraja ravishlari bilan ifodalanadi: *Gapni oz so 'zla, ishni ko 'p ko 'zla. (Maqol). Dodamat akaning qotma va abjir gavdasiga mos qoramag 'iz basharasi Ahmadga borgan sari ko 'proq yoqardi. (F.Musajonov). Bular dushman pozitsiyasiga mumkin qadar yaqinroq borib, biron qulay joyda soatlab... poylab etishadi. (A.Qahhor). Elkasiga charm xalta osgan yigit tarjimon bilan xiyla tortishib qoldi. (J.Abdullaxonov).*

Miqdor-daraja holi son bilan ifodalanadi. Bunda son yakka o'zi yoki «marta», «karra» so'zлari bilan kelib miqdor-daraja holi vazifasini bajaradi: *Yetti o 'lchab, bir kes. (Maqol). Ana shunaqa. azizlar. fan yana bir karra g'alaba qozondi. (J.Abdullaxonov). Ortiq ham ayiq ovini bir marta ko 'rgan. (P.Qodirov).*

So'z birikmasi ham miqdor-daraja holi vazifasini bajarishi mumkin. Masalan: *Mehmonlar yana bir necha muddat teplitsani aylanishdi. (J.Abdullaxonov).*

4-§. Gap bo'laklarining joylashish tartibi

O'zbek tilida gap bo'laklarining tartibi, asosan, erkin. Ularning o'rmini almashtirish odatda grammatick holatni o'zgartirmaydi. Masalan: *Oppoq bulutlar qishloq ustidan shoshilmay, toqqa qarab o'tib ketadi. (S.Ahmad). - Qishloq ustidan oppoq bulutlar shoshilmay o'tib ketadi toqqa qarab. - O'tib ketadi shoshilmay toqqa qarab oppoq bulutlar qishloq ustidan. - Shoshilmay o'tib ketadi qishloq ustidan toqqa qarab oppoq bulutlar.* Mazkur gaplarda gap bo'laklarining o'rinalarini almashtirish grammatick holatni o'zgartirmagan, ammo gap mazmuniga ma'lum darajada ta'sir etgan, negaki har gal boshqa-boshqa gap bo'laklariga odatdagidan ko'proq ahamiyat berilgan. Lekin, shunga qaramay, gap bo'laklari ma'lum bir normativ tartibda joylashish xususiyatiga ega.

O'zbek tilida ega, odatda, gap boshida, kesim gapning oxirida keladi. Ikkinci darajali bo'laklar esa ega va kesim orasida joylashadi. Bunday tartib, asosan, darak gaplarda bo'lib, u to'g'ri yoki normativ tartib deyiladi.

Har bir gap bo'lagiga nisbatan tartib quyidagicha bo'ladi:

I. Ega, odatda, gap boshida keladi: Kishilar mirishkor raisni qarsaklar bilan olqishladilar. (YO.SHukurov).

Yoyiq gaplarda ega ba'zan kesim oldida ham kelishi mumkin: *Uning vigirmataga yaqin qo'y-echkisi borligini ko'p odam bilar edi.* (P.Qodirov).

Ba'zan ega gapning oxirida ham keladi: *G'o'za umriga zavol-ku u.* (J.Abdullaxonov).

II. Kesim odatda gapning oxirida keladi: *Bog'da etti-sakkiz tup mevali daraxt, ikki chinor, ikki tup mirzaterak o'sgan edi.* (J.Abdullaxonov).

She'riyatda, ishorlarda kesim gapning boshida ham keladi:
Intilar borliqni inson

Barkamol etmoq uchun.

Ne ajab, insonni borliq

Barkamol etgan emas.

(E.Vohidov.)

III. Vositasiz to'ldiruvchi odatda fe'l kesim oldida keladi. Masalan: *Mashina shamoli brezentning uchini hilpiratib, chakmonning etaklarini tortqilaydi.* (P.Qodirov).

Ba'zan vositasiz to'ldiruvchi gapning boshida keladi: *Yomonlik o'tini faqat yaxshilik o'chiradi.* («Oz-oz o'r ganib dono bo'lur»).

Vositali to'ldiruvchi ham ko'pincha kesimdan oldin keladi: *Xayrli va savobli ishlar insonni turli halokatlardan saqlaydi.* (Hadis namunalari).

IV. Hol ham asosan kesimdan keladi:

1. Payt holi, odatda, gap boshida, ba'zan egadan keyin, ayrim hollarda kesimdan oldin keladi. Masalan: *Bugun vaxshiy tog'lar orasida u bilan yuzma-yuz keldi.* (S.Ahmad). *Tolibjon dunyoda nimalar bo'layotganidan bexabar.* *Gazeta yo'q, televizor hali ham ishlamaydi.* (S.Ahmad). *Erali allaqachon juftakni rostlab qolgan edi.* (S.Ahmad).

2. O'rın holi, odatda, kesimdan oldin keladi, ba'zan esa gap boshida keladi: ... *mashina tog' etagidagi ellik-oitmish hovlilik Oyko'l qishlog'iga kirib bordi.* (P.Qodirov). *Tekislikka yoqqan yomg'ir tog' tepasiga qor bo'lib tushgan ekan.* (P.Qodirov). *Tekislikning uzoq chetidan chiqib kelgan yuk mashinasi shu toqqa qarab jadallab boryapti.* (P.Qodirov).

3. Ravish holi, odatda, kesim oldida, ba'zan gap boshida keladi: ... *barglar orasiga to'planib qolgan oppoq yomg'ir suvi oftobda yaltirab, tirqirab to'kildi.* (P.Qodirov). - *Keling,- deb sovuqqina ko'rishdi.* (P.Qodirov). *Qo'qisdan qorasovuq boshlanib, cho'ponlarni tashvishga solib qo'ydi.* (M.Qoriyev).

4. Miqdor-daraja holi ham kesim oldida keladi: *Ko'p yurgan ko'p ko'rар, ko'p o'qigan ko'p uqar.* (Maqol).

5. Sabab va maqsad hollari kesimdan oldin, gapning boshida yoki o‘rtasida keladi: *Aqlning eng katta g‘alabalari, ehtimol, ehtiroslar tufayli ro‘yobga chiqqandir.* («*Tafakkur gulshani*»). Atay izlab keldim, oq qoya, sen naqadar mag‘rur va kibor. (*Mirtemir*). Endi ularning xatosini tuzatish uchun hammamiz qancha mashaqqat chekamiz. (*P.Qodirov*).

V. Aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Agar bu tartib o‘zgarsa, ularning grammatik holati ham o‘zgaradi.

1. Qaratuvchi qaralmishdan oldin keladi: *Har bir kishining so‘zi o‘z fazilatlari dalili va aqlining tarjimonidir.* («*Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur*»).

2. Sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: *Havoda ... yong‘oq hazonlarining o‘tkir hidi gurkirardi.* (*O‘.Hoshimov*). *Muvaffaqiyatlari tarbiyaning siri - o‘quvchiga hurmatda bo‘lish.* («*Tafakkur gulshani*»).

Gapda sifatlovchi birdan ortiq qo‘llansa, ularning tartibi quyidagicha bo‘ladi:

1) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *U atrofida mavj urib turgan yashil daraxtlarga ... zavq bilan tikilardi.* (*P.Qodirov*).

2) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + olmosh bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Osmo nning yarmigacha chiqib borgan bu bahaybat devorning u yer - bu yerida cho ‘ponlar yoqqan gulxanlar milt-milt qiladi.* (*P.Qodirov*).

3) –dagi affiksli so‘z bilan ifodalangan sifatlovchi + sifat bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Hulkar chelakdag‘i tiniq suvdan ... olib kelib berdi.* (*P.Qodirov*). ... ko‘zi akasining chap qo‘lidagi qo‘shaloq barmoqqa tushdi. (*P.Qodirov*).

4) miqdor tushunchasini bildiruvchi so‘z (son, olmosh, ravish) bilan ifodangan sifatlovchi + sifat bilan ifodangan sifatlovchi + sifatlanmish: ... suvdan bir chini kosa olib kelib berdi. (*P.Qodirov*).

5) sifatdosh bilan ifodalangan sifatlovchi + son bilan ifodalangan sifatlovchi + sifatlanmish: *Yomg‘irdan keyingi loyqada muhrlanib qolgan ikkita izning nimasidir go‘dak tovonini eslatar edi.* (*P.Qodirov*).

Izohlovchi izohlanmishdan oldin yoki keyin keladi: *O‘shanda Oxunboboev bilan quvalik temirchi Shakarxon Mo‘minova degan juvonning suvrati gazetada chiqqandi.* (*S.Ahmad*). Norboy ota usta Qambarga gap uqtirib ketdi. (*P.Qodirov*).

Agar gap bo‘laklarining normativ, to‘g‘ri tartibi o‘zgarsa, inversiya hodisasi ro‘y beradi. Inversiya hodisasi ko‘proq jonli tilda va she’riyatda kuzatiladi. Inversiyada odadta gap bo‘laklarining grammatik holati o‘zgarmaydi. Masalan: *G‘o‘za umriga zavol-ku u.* (*J.Abdullaxonov*). *Zotiljam kasaliyu yurak siqilishi nimaligini bilmaydi o‘sha xonardon ahli.*

(J.Abdullaxonov). (Ega, ega tarkibi gap oxirida kesimdan so'ng kelgan). *Chindan ham hayvonot bog'i desa bo'larkan bu erni.* (J.Abdullaxonov). (Vositasiz to'ldiruvchi inversiyaga uchrab kesimdan keyin qo'llangan.) *Temirjon uchun barcha notanish, barcha begona ham.* (J.Abdullaxonov). *Qaysi bir gazetada ota-bolaning ko'chat ekib turgandagi surati ham e'lon qilingan edi bir yili.* (J.Abdullaxonov). (Payt hoti gap oxirida kesimdan keyin kelgan.).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qanday so'zlar gap bo'lagi bo'la oladi?
2. Gap bo'laklarining turi qanday aniqlanadi? 3. Gap bo'laklari gapda tutgan mavqeiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
4. Gap bo'laklarining tuzilishiga ko'ra turlari haqida gapiring.
5. Eganing ta'rifi va so'roqlari.
6. Ega qanday so'zlar bilan ifodalanadi?
7. Ega qanday kelishikdagi so'zlar bilan ifodalanishi mumkin?
8. Kesimning ta'rifi va so'roqlari.
9. Ifodalagan hukm turlari bo'yicha kesim qanday guruhlarga bo'linadi?
10. Kesimning qanday so'z turkumlari bi-lan ifodalanishi bo'yicha turlari.
11. To'ldiruvchining ta'rifini aytинг.
12. Vositasiz to'ldiruvchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.
13. Vositali to'ldiruvchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.
14. Vositali to'ldiruvchi va vaziyat holi o'xhash bo'lgan holatlar haqida gapiring.
15. Aniqlovchining ta'rifini aytинг.
16. Aniqlovchi gapda qaysi bo'laklarga tobe bo'lib keladi?
17. Sifatlovchi aniqlovchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.
18. YOyiq sifatlovchi aniqlovchi haqida gapiring.
19. Qaratqich aniqlovchi va uning ifodalanishi haqida gapiring.
20. Izohlovchi haqida gapiring.

1-§. Uyushiq bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Gapda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil sintaktik vazifasini bajaradigan, o'zaro teng aloqaga kirishgan, bir umumiy bo'lakka bog'lanadigan gap bo'laklari gapning uyushiq bo'laklari deyiladi. Masalan: *Odamning eng shirin, lazzatli va halol taomi o'z mehnati, qo'l kuchi bilan topgan rizqidir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). Mazkur gapda eng shirin, lazzatli va halol hamda o'z mehnati, qo'l kuchi bilan guruuh so'zshakllari uyushib kelgan. Bunda birinchi guruuhdagi so'zshakllar bir xil so'roqqa - qanday? degan so'rog'iga javob bo'lib, sifatlovchi vazifasini bajargani holda, taomi umumiy bo'lagiga – egaga bog'langan; ikkinchi guruuhdagi so'zshakllar ham bir xil so'roqqa - qanday? so'rog'iga javob bo'lib hol vazifasida kelib, topgan umumiy bo'lagiga – sifatlovchiga bog'langan. Har bir guruuhdagi so'zshakllar o'zaro teng aloqaga kirishgan.

Bunday teng aloqadagi so'zshakllar soni ikkidan va undan ortiq bo'lib, keyingi paytlarda ular tilshunoslikda «uyushiq qator», «tenglanishli qator» deb yuritilmoqda. Tenglanishli qatorda ikkidan tortib o'n, hatto undan ko'p so'zshakl qatnashishi mumkin: Saroytoshning ikki tomonida qad ko'targan dara sohillari, undagi archazorlar, soy bo'yida o'sguvchi yulg'unzoru bizning uyimiz yaqinidagi eski chashma, chashma atrofida ko'karib yotadigan nilufarlar, yana qishloqning tor, egri-bugri ko'chalari, muyulishda do'mpaygan go'ng to'dalari, atrofdan eshitilib turadigan kakliklar sayrog'i, oqshom tushganida uylar ayvonida yonuvchi chiroqlar, chiroqlar tevaragida qur tutib suhabatga berilgan odamlar bularning hamma-hammasi biz uchun aziz, qadrdon edi. (SH.Xolmirzaev).

Uyushiq qator quyidagi uyushiq bo'lak o'mini egallaydi:

1. Uyushiq ega: *Qor-yomg 'ir yog 'ayotgan paytlarda ham ayollar va bolalar suvga kelishadi.* (P.Qodirov).

2. Uyushiq kesim:

a) uyushiq fe'l kesim: ... *ufqqacha cho'zilgan lolazor rang-barang tovlanmoqda, yonmoqda.* (J.Abdullaxonov);

b) uyushiq ot kesim: *Qalbi pok bo'lgan kishining ishlari ham pok bo'ladi, toza bo'ladi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

3. Uyushiq aniqlovchi:

a) uyushiq sifatlovchi: *Tabiatning hech kimga bo'ysunmaydigan, birovdan ruxsat ham so'rab o'tirmaydigan o'z qonunlari bor.* (O'.Hoshimov).

Ba'zan ikki va undan ortiq sifatlovchilar sifatlanmishni turli tomondan aniqlaydi va shuning uchun ham uyushmagan sanaladi. Masalan: *Tog' tepasida to planayotgan qora bulutlar tushga borib quyuqlashib ketdi.* (P.Qodirov). Bunda sifatlanmish (*bulutlar*) o'rniغا nisbatan harakatdagi belgi (*tog' tepasida to planayotgan*) va rang-tus (*qora*) jihatdan aniglangan.

Uyuushgan sifatlovchilar esa sifatlanmishni bir tomondan aniqlaydi. Masalan: *Ular ichida sariq, binafsha rang gullar... asta silkinib, o'zlarini ko'z-ko'z qilmoqchi bo'lardilar.* (J.Abdullaxonov). Bu gapda sifatlanmish (*gullar*) faqat rang-tus (*sariq, binafsha rang*) jihatdan tavsiflangan. Sifatlovchilarning uyuushganligini belgilashda sanash intonatsiyasi muhim rol o'yнaydi;

b) uyushiq qaratuvchi: *Hayotda go'zallik, quvvat va saodatning manbai soddalikdir.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

v) uyushiq izohlovchi: ...*bo'lajak katta san'atkor, arxitektura professori Akramjon Holiqov, deb bilasizlar!»- deb tanishtirdi.* (O.Yoqubov).

4. Uyushiq to'ldiruvchi:

a) uyushiq vositasiz to'ldiruvchi: ...*asrlar davomida kasr, koshona, machit, madrasa va uylar qurishda chinordan keng foydalanib keligan.* (A.Aminov);

b) uyushiq vositali to'ldiruvchi: *Yengil qor parchalarining osmonidan uchib tushishida ham, daraxtlarga qo'nishida ham nafis bir xotirjamlik bor!* (P.Qodirov).

5. Uyushiq hol: *Qadimgi Movarounnahrda chinorazor bog'lar barpo etish an'analari hurmat ishtiyoq bilan davom ettirilgan.* (A.Aminov). *Mirzo Ulug'bek Samarcand, Kattaqo'rg'on, Balh va Shahrizabza ana shunday bog'lar barpo etishga farmoish bergen.* (A.Aminov).

Uyushiq bo'laklar grammatik jihatdan ikki xil shakllanadi: mustaqil holda va umumlashgan holda.

Uyushuvchilar mustaqil holda shakllanganda, grammatik ko'rsatkichlar (ot va otlshgan so'zlar bilan foydalangan bo'laklarda – kelishik, egalik, ko'plik affiksleri, -dagi o'rinn belgisi affiksi hamda ko'makchilar; ot va fe'l kesimlarida – to'liqsiz fe'l va ko'makchi fe'llar hamda – dir affiks bog'lamasi va so'z bog'lamalari) uyushiqli qatorning har bir a'zosida qatnashadi. Masalan: *Qahraton sovuqqa va qurg'oqchilikka chidamli bo'lgani uchun chinor manzarali daraxt sifatida qadrlanadi.* (A.Aminov). Kitoblar orqali asrlar bilan, ming yillar bilan, qadim faylusuflar bilan.. suhbatlashish mungkin. (Oybek). Oyko'lga

baland Sunbul cho'qqidan odamning beliday qishin – yozin tushib turar ekan-u, hech qaeridan chiqib ketmas ekan. (P.Qodirov).

Uyushuvchilar umumlashgan holda shakllanganda, turli grammatik ko'rsatkichlar uyushiq qatorning oxirgi a'zosida qo'llanib, barchasi uchun taalluqli bo'ladi. Bunda turli umumlashtiruvchi grammatik ko'rsatkichlar qavsdan tashqariga chiqariladi va bu holda shakllangan uyushuvchilarning bitta bo'lak deb qarash lozim bo'ladi. Masalan: *Sharq chinorlari (Kavkaz. Qrim va O'rta Osiyo)da... o'stiriladi. (A.Aminov). Maxkam (karavotlar va tubochkalar) bilan qurshalgan stolga qaradi. (P.Qodirov). ... bu xona boshqa xonalaridan (nihoyatda yorug'ligi, ozoda, haddan tashqari sarishtaligi) bilan farq qilardi. (J.Abdullaxonov).*

Temirjon... Abdulla Karimovich Salimovni (tanimas, ammo eshitgan) edi. (J.Abdullaxonov). Qishloq bolalari (pishiq, tadbirdi) bo'ladi. (S.Ahmad). Birinchi gapda bitta uyushiq o'rin holini –da o'rin payt kelishigi affksi, ikkinchi, uchinchi gapda bitta uyushiq vositali to'ldiruvchini bilan ko'makchisi, to'rtinchi gapda bitta uyushiq fe'l kesimni edi to'liqsiz fe'li va beshinchi gapda bitta uyushiq ot kesimni bo'ladi bog'lamasi umumlashgan holda shakllantirib kelgan.

2-§. Uyushiq qator a'zolarining o'zaro aloqaga kirishuvi

Uyushiq qator a'zolari tenglashish yo'li bilan sintaktik aloqaga kirishadi. Bu aloqa teng bog'lovchilar va teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar hamda bog'lovchisiz, faqat intonatsiya, sanash intonatsiyasi orqali amalga oshiriladi. Sanash intonatsiyasi uyushuvchilarning bog'lovchilar yordamida aloqaga kirishganda ham mavjud bo'ladi.

Uyushuvchilar quyidagi bog'lovchilar yordamida aloqaga kirishadi:

1. Biriktiruvchilar (va, hamda, ham): *Uning tegrasida osmon benihoyat tiniq va ko'k ko'rindi. (P.Qodirov). U yotoqxonaga borishga qaror berdi hamda nariga korpusga qarab ketdi. (P.Qodirov). Kun bo'yи quloqlari ostidan juda g'alati, ham xiyol hazin, ham kishini allaqanday erkalovchi... ajib bir musiqa ketmadi. (O.Y.).*

Na ... na inkor yuklamasi biriktiruv bog'lovchilar vazifasida kelib, inkor ma'nosini anglatish uchun xizmat qiladi: Na hovlidan na uyidan sado chiqdi (I.Rahim).

Va bog'lovchisi vazifasida -u (-yu), -da, na ... na yuklamalari ham qo'llanishi mumkin. *Keyin chakmonning ikki engini xurjunga o'xshatib elkasiga tashladi-da, orqaga qaytdi. (P.Qodirov). Yigit qora qushlarni ko'rди-yu, birdan sergaklandi. (P.Qodirov).*

Va biriktiruv bog'lovchisi vazifasini bilan ko'makchisi ham bajarishi mumkin: *Deraza bilan doska orasida qo'lini orqasiga qilib yurib, lektsiya o'qiyotgan surrang kostyumli barvasta kishi to'xtadi.* (P.Qodirov).

Bilan yordamchisi, va bog'lovchisi singari, juft – juft qo'llangan uyushuvchilarda har bir juft o'rtasida keladi: *To'g'rilik bilan xiyonat, yolg'onchilik bilan diyonat chiqisha olmaydi.* («Oz – oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Zidlovchilar (lekin, ammo, biroq): *Tolibjon bolalarning beg'ubor, ammo almoysi – aljoyi gaplaridan zavqlanib jimgina borardi.* (S. Ahmad). *Usta Qambar o'g'lini urmadi. so'knadi, lekin bir – ikki oy u bilan gplashmadi.* (P.Qodirov).

Zidlov bog'lovchilar vazifasida –u, (–yu) yuklamasi ham qo'llanishi mumkin. Masalan: *O'ttiz yildan beri shu qishloqda uy quribman-u, ... shu buloq ... Oyko'lni Oyko'l qilib turgan shu suv oldimizda oqqani uchun qadrsiz bo'lib yotganini sezmabman.* (P.Qodirov). *U Mullajon qozining bog'ini ko'rghan emas, ammo tarifini eshitgan.* (A.Qahhor).

3. Ayiruvchilar (yo, yoki, yoxud, yoinki, dam ... dam, goh ... goh, bir ... bir, ba'zan ... ba'zan): *Bir xil irmoqlar ... katta-katta toshlarni aylanib o'tib, ba'zan qoyalarning ostidan yo'l topib, goh to'lib, goh mildiratib ohistalik bilan ko'lga tushadi.* (E.Vohidov). *U dam sahnada o'tirganlarga, dam pastdagilarga qarab she'rni sharilatib o'qib ketdi.* (O'.Hoshimov).

3-§. Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar

Uyushiq bo'lakli gaplarda ba'zan umumlashtiruvchi birliklar ham qatnashadi. Ular uyushuvchilarni jamlab ko'rsatadigan so'z va so'z birliklari bo'lib, uyushiq bo'lakdan oldin yo keyin keladi. Uyushiq bo'lakdan oldin kelgan umumlashtiruvchilar odatda izoh talab qiladi. Uyushiq bo'lakdan keyin kelgan umumlashtiruvchilar esa yakunlash, xulosalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan: *Hamma narsa: uylar, devorlar, daraxtlar qorong'ulikka jimgina cho'kdi.* (Oybek). *Ko'cha – ko'y ham, dala ham, qishloq ham - hammasi mendan Ma'sudani so'roqlayotganday bo'ladi.* (P.Qodirov).

Uyushiq bo'lakli gaplarda xilma-xil tinish belgilari qo'llaniladi.

Uyushuvchilar o'zaro bog'lovchisiz (faqat sanash intonatsiyasi bilan); zidlov bog'lovchilar, takrorlanuvchi bog'lovchilar; bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida aloqaga kirishganda, ular orasiga vergul qo'yiladi. Masalan: *Qashqardaryo, Surxondaryo, Namangan, Samarqand viloyatlari bo'lsangiz, 500-600 yillik chinorlarni ko'rasiz.*

(A.Aminov). *U doktorlarga goh zug'um qilib. goh yaxshi gapirib statsionardan chiqdi.* (S.Ahmad).

Uyushuvchilar o'zaro va, *hamda, bilan* biriktiruv bog'lovchilari orqali, shuningdek, yakka ayiruv bog'lovchilari yordamida aloqaga kirishganda, ular orasiga vergul qo'yilmaydi: *Anhorda suv sokin va ulug'vor oqardi.* (F.Musajonov). *Salim ota bilan yigitlar mehmonni ... kuzatib tashqariga chiqishdi.* (S.Karomatov).

Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar uyushuvchilardan oldin kelsa, shu birlikdan so'ng ikki nuqta qo'yiladi: *Hamma yerda: uylarda, ko'chalarda ivirsib yotgan xazon yuzi ertalab qirovdan ... oppoq bo'lib qoladi.* (Oybek).

Umumlashtiruvchi birliklar uyushuvchilardan so'ng kelganda, undan oldin tire qo'yiladi: *Kishilar, xotinlar, bolalar – kutib oluvchilar vagon bo'ylab chopdilar.* (R.Fayziy).

Gapning ajratilgan bo'laklari

1-§. Ajratilgan bo'laklar haqida umumiy ma'lumot

Sodda gap tarkibida ayrim hollarda ajratilgan bo'laklar ham qatnashishi mumkin. Ajratilgan bo'laklar odatda o'zлari aloqador bo'lgan so'zlarning ma'nosini izohlab, bo'rttirib, aniqlashtirib keladi va boshqa bo'laklardan maxsus to'xtam (pauza) bilan ajratilib, mantiqiy urg'u oladi. Masalan: *Soyda, qo'sh yong'oqning tagida, oppoq qorga ko'milib uzoq turdi.* (O.Y.). *Ish qanchalik qiyin bo'lmasin, biz, ayniqsa yoshlar, ishtiyoq bilan, g'ayrat va shijoat bilan ishlardik.* (CH.Aytmatov).

Birinchi gapda «qo'sh yong'oqning tagida» o'rinni holi o'zidan oldin kelgan «soyda» so'zining ma'nosini, ikkinchi gapda «yoshlar» o'zidan oldin kelgan «biz» so'zining ma'nosini izohlab, asosiy gap bo'laklaridan to'xtam (pauza) bilan ajratilgan. Ajratilgan bo'laklarning ham ikkisi ham oddiy gap bo'lagi shaklida qo'llangan.

Ajratilgan bo'laklar oborot shaklida ham bo'lishi mumkin. Masalan: *Vohid Mirobidov-ku, uning achchiq kinoyalarini kulgiga olib, qulog'inining yonidan o'tkazib yubordi.* (O.Yoqubov).

Keltirilgan gapda «uning achchiq kinoyalarini kulgiga olib» ravishdosh oboroti kesimdan anglashilgan ish-harakatning qanday holatda bajarilganini ta'kidlab, alohida ohang yordamida ajratilgan.

Demak, ajratilgan bo'laklar ikki xil shaklda: 1) oddiy gap bo'lagi shaklida va 2) oborot shaklida bo'lishi mumkin.

Ajratilgan bo'laklar qaysi gap bo'lagiga oid ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ajratilgan to'ldiruvchilar.
2. Ajratilgan aniqlovchilar.
3. Ajratilgan izohlovchilar.
4. Ajratilgan hollar.

2-§. Ajratilgan to'ldiruvchilar

Ajratilgan to'ldiruvchilar shakllanishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar.
2. Oddiy gap bo'lagi oboroti shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar.

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan to'ldiruvchilar kesimdan uzoqda kelib, qaraganda, ustiga, singari, bilan birga va shu kabi ko'makchilar yordamida shakllanadi:

Oddiy gap bo'lagi shaklidagi to'lidiruvchilar, o'zidan oldin kelgan to'ldiruvchining ma'nosini izohlaydi, unga aniqlik kiritadi. Bunda vositasiz to'ldiruvchi ham, vositali to'ldiruvchi ham ajratilishi mumkin. Masalan: *Sizga, o'rta bo'yli qizga, atlas ko'ylik juda yarashibdi. (Y.Shukurov). Bu norozilik, hech shubhasiz, uning dadasiga, Onaqa 'ziga qarshi qaratilgan edi. (O.Yoqubov). Bunday qarasa, biri – dadasining o'z qo'li bilan yozilgan xat, ikkinchisi dadasi xizmat qilayotgan qism komandiri – polkovnik tomonidan yozilgan xat ekan. (H.Nazir). Ana shu sanoqli kishilar orasida operatsiyaning harbiy jihatini – etkazib berishni ta'minlagan kapitan ham bor edi. (A.Chakovskiy).*

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilaring ishlatalishi

Ajratilgan bo'laklarda tinish belgilari quyidagicha ishlataladi:

1. Ajratilgan bo'laklar, odatda, vergul bilan ajratiladi. Masalan: *Biz, tibbiyot xodimlari, xalqqa jon-dildan xizmat qilamiz. (S.Soliyev).*
2. Ajratilgan bo'laklarning tarkibi keng bo'lsa yoki uning ichida verguli bo'lsa, bunday ajratilgan bo'laklar tire bilan ajratiladi. Masalan: *Kotiba qiz – Ulfatoy o'rta bo'yli, oq yuzli, yonoqlari loladay, qop-qora qosh-ko'zli ayol – choynakda choy ko'tarib kirdi... (S.Soliyev).*

3-§. Ajratilgan aniqlovchilar

Ajratilgan aniqlovchilar ikki xil: ajratilgan sifatlovchi, ajratilgan qaratuvchi.

Ajratilgan sifatlovchi predmetning belgisini bo'rttirib ko'rsatish uchun ajratiladi. Masalan, «*Muxtor. yalangbosh. majnuntollar tagida*

aylanib, xayol surib yurardi». (*S.Soliyev*) gapida «yalangbosh» sifatlovchisi shaxsning («Muxtor») belgisini bo‘rttirib berish uchun sifatlanmishdan keyin keltirilgan.

Ajratilgan qaratuvchi. Bunda qaratuvchi o‘zidan oldin kelgan boshqa bir qaratuvchini izohlash, aniqlashtirish yo‘li bilan ajratiladi. Masalan: *To‘g’ri, uning yozganlari, aniqrog‘i, mashinistkaga aytib turib, qog‘ozga tushirganlarining aksari mazmunan sayoz bo‘lar, oldingilarini takrorlardi.* (*T.Po‘lat*). Bu gapda «aniqrog‘i, mashinistkaga aytib turib, qog‘ozga tushirganlarining» aniqlovchisi, o‘zidan oldin kelgan qaratuvchining («yozganlari» so‘zining) ma’nosini izohlab, bo‘rttirib kelgan.

4-§. Ajratilgan izohlovchilar

Izohlovchilar ko‘pincha ajratilgan bo‘ladi. Bunda ular izohlanmish-dan keyin kelib, maxsus intonatsiya bilan talaffuz qilinadi. Masalan: *Siz, Sunnatillo, o‘zingiz juda aqli, o‘zi uzoqni ko‘radigan odamsiz.* (*S.Soliyev*). *Ko‘rimsizgina jangchi – Ali tajang ... kelib o‘zbekcha cho‘kkaydi.* (*Oybek*). *Minbarni institutni oldinroq bitirganlar - yuqori kurs studentlari egalladi.* (*J.Abdullaxonov*).

5-§. Ajratilgan hollar

Ajratilgan hollar shakllari jihatdan ikki xil bo‘ladi:

I. Oborot shaklidagi ajratilgan hollar.

II. Oddiy gap bo‘lagi shaklidagi ajratilgan hollar.

Oborot shaklidagi ajratilgan hollar o‘z navbatida uchga bo‘linadi:

1. Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.

2. O‘xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.

3. Ko‘makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar.

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ravishdosh o‘ziga oid so‘zlar bilan kengayib keladi va bunday qurilma ravishdosh oboroti deb yuritiladi. Ravishdosh oboroti, odatda, ajratilgan bo‘ladi. Masalan: *Odamlar, qondan to‘kilgan yong‘oqday gurr etib, hamma vagonlardan baravariga perronga yopirilishdi.* (*T.Po‘lat*).

Ravishdosh oboroti shaklidagi ajratilgan hollar ish-harakatning bajarilish holatini, paytini, shartini, sababini va shu kabi ma’nolarni ifoda etadi. Masalan: *Bola, olmani yeb bo‘lgach, xalacho‘pni go‘liga oldi.* (*A.Muxtor*).

O‘xshatish oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. –day, -dek qo‘s him-chasini olib kelgan so‘zlar ham kengayib ajratilishi mumkin. Masalan: *Bu*

zavoda, hamma zavodlarda gidek, oshxonada ilg'orlar stoli alohida. (A.Qahhor).

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar. Ko'makchili qurilma shaklidagi hollar kesimdan uzoqda kelib, o'zlariga oid so'zlar bilan kengayib, gapning boshqa bo'laklaridan ajratilishi mumkin. Bunda qurilma qarshi, singari, kabi, tufayli, yarasha, holda kabi ko'makchilar bilan shakllanadi. Masalan: *Nozik, oppoq bilagini daraxtga cho'zgan holda, qorayib pishgan shotutdan og'ziga tashlar ekan, tebrandi.* (H.G'urom).

Ko'makchili qurilma oboroti shaklidagi ajratilgan hollar turli holatni, o'xshatishni ifodalaydi.

Oddiy gap bo'lagi shaklidagi ajratilgan hollar o'zidan oldin kelgan holning ma'nosini izohlaydi. Uning so'rog'i, vazifasi izohlanayotgan holning so'rog'i va vazifasiga teng bo'ladi. Bunda ko'pincha payt va o'rinn hollari ajratiladi.

Ajratilgan o'rinn holi: *Qishloqdan bir qir narida - behisob qizg'aldoqlar dalani qizartirib, xiyol chayqalib turgan joyda - hulkar o't o'rardi.* (P.Qodirov). *Oyko'l qishlog'ining o'rtasida, buloq bo'yida, usta Qambar bilan Norboy ota shunaqa ustundan uchtasini tiklashgan.* (P.Qodirov).

Ajratilgan payt holi: *Ertaga, yigit, seni kuzatganim zahoti, orqamga qaytaman.* (P.Markov).

Takrorlash uchun savollar:

1. Uyushiq bo'lakli gaplar haqida gapiring.
2. Uyushiq bo'laklar ta'rifini aytинг.
3. Qanday bo'laklar uyushib keladi?
4. Uyushiq bo'laklar qanday ko'rinishlarda bo'lishi mumkin?
5. Uyushiq bo'laklarda egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari qanday qo'llanadi?
6. Uyushiq bo'laklar o'zaro qanday vositalar yordamida bojlanishi mumkin?
7. Umumlashtiruvchi bo'lak va unda tinish belgilaringning ishlatalishi haqida gapiring.
8. Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi aniqlovchilar haqida gapiring.
9. Ajratilgan izoh bo'laklarning ta'rifini aytинг.
10. Gap bo'laklarning ajratilishiga nima sabab bo'ladi?
11. Ajratilgan izoh to'ldiruvchi haqida gapiring.
12. Ajratilgan izoh sifatlovchi aniqlovchi haqida gapiring.
13. Ajratilgan izoh qaratqich aniqlovchi haqida gapiring.
14. Ajratilgan izoh hol haqida gapiring.
15. Ravishdosh o'ram va sifatdosh o'ram ko'rinishida ajratilgan hollar haqida gapiring.
16. Kesimning ajratilishiga misollar keltiring.
17. Ajratilgan izoh bo'laklarda tinish belgilaringning qo'llanishi haqida gapiring.
18. Uyushiq bo'laklarning ajratilgan bo'laklardan farqini aytинг.

GAP BO'LAKLARI SANALMAYDIGAN BIRLIKLER

Gap tarkibida ba'zan shunday so'zlar va so'z birikmalari hatto gaplar qo'llanadiki, ular gapning biror bo'lagi bilan grammatic jihatdan aloqaga kirishmaydi. Shu tufayli bunday so'z yoki so'z birikmalari gap bo'laklari hisoblanmaydi. Undalma, kirish so'z, kirish birikma va kiritma gap ana shunday xususiyatga ega.

1-§. Undalma

So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs (yoki predmet)ni anglatadigan so'z yoki so'z birikmasi undalma deyiladi. Undalma bayon qilinayotgan fikrga tinglovchining diqqatini tortish uchun xizmat qiladi.

Undalma o'zi ishtirok etgan gap bilan grammatic jihatdan bog'lanmaydi. U bosh kelishik shaklidagi ot yoki otlashgan so'z bilan ifodalanadi. Bu jihatdan undalma egaga o'xshaydi, biroq u gapning kesimi bilan grammatic jihatdan bog'lanmasligiga ko'ra o'ziga xos undosh intonatsiyasi, pauza (to'xtash) bilan aytishiga ko'ra egadan farq qiladi. Masalan: *Aziz o'g'lim, yomonlar bilan suhbatdosh bo'lma, ular dan asrlondon qochganday qoch, hammaga rahm va shafqat ko'zi bilan qara ...* («Oz-oz o'r ganib, dono bo'lur»). *Yurak, sensan mening sozim, tilimni naycha jo'r etding.* (U.Nosir).

Undalma ba'zan ey, -u (-yu) kabilar bilan birga qo'llanadi: Luqmon hakim o'g'liga nasihat qilib aytdi: - *Ey o'g'il, odamlr so'zga ustomonliklari bilan maqtansalar, sen sukuting bilan maqtan.* («Oz-oz o'r ganib, dono bo'lur»).

Undalma vazifasida atoqli otlar shaxs otlari, qarindoshlik, kasb, hunar kabilami anglatuvchi so'zlar keladi. Masalan: - *Onajon, Xonzoda begin ham sizning suyukli farzandingiz-ku* (P.Qodirov). *Kechagi maqola nima bo'lди, Rahim aka?!* (F.Musatjonov). *Siz mendan ko'ra qo'ylaringizni ko'proq o'ylang, cho'pon aka!* (P.Qodirov).

Undalma ot, otlashgan sifat otlashgan undov so'z, so'z birikmasi va shu kabilar bilan ifodalanishi mumkin: *Ey ustod, men buyuk ishlarga qadam qo'ydim.* («Oz-oz o'r ganib, dono bo'lur»). *O'ynashma, puchuq, tek tur, hamma yog'ing suv bo'lди...* (O.Yoqubov). -*Hoy, biron gap topib keldingmi?* (S.Ahmad). *Yaxshilik ... yaxshilikning ham bahosi bor, o'rtoq Zargarov* (A.Muxtor).

Undalma gap boshida, o'rtasida, oxirida keladi va yozuvda gapning boshqa bo'laklaridan, odatda, vergul bilan ajratiladi: - *Olim bola, rayhonlarni bir silkitib chiqmaysizmi ...* (J.Abdullaxonov). *Ey rais, bu*

kitobni avval bir o'qib ko'ring. (S.Ahmad). Nima qilasiz, dada, bolaning yuragini ezib. (S.Ahmad). Mening etti pushtim bog'bon o'tgan, o'g'lim. (J.Abdullaxonov).

Undalma kuchli his - hayajon bilan aytilsa, undan so'ng, undov belgisi qo'yiladi: *-Xolbek! Qanisan? – dedi Eshmurot aka. – Kelsang-chi, kutub qoldik-ku. (P.Qodirov).*

2-§. Kirish so'z va kirish birikma

So'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikrga bo'lgan turli munosabatini bildiruvchi so'z yoki so'z birikmasi kirish so'z yoki kirish birikma deb yuritiladi.

Kirish so'z, kirish birikma mazmunan butun bir gapga yoki uning biror bo'lagiga tegishli bo'ladi.

Kirish so'z va kirish birikma:

I. So'zlovchining bayon qilinayotgan fikrga bo'lgan turli munosabatini ifodalaydi:

1. Ishonch yoki tasdiqni (albatta, to'g'ri, haqiqatan, darhaqiqat, shubhasiz, so'zsiz kabilar): *Albatta, mendan ko'ra paxta ishining ustalari yaxshiroq bilishadi. (J.Abdullaxonov). To'g'ri, til suyaksiz-u, lekin suyakni sindiradi. (Shuhrat).*

2. Gumanoni (ehtimol, balki, aftidang, chamasi kabilar): *Ehtimol, o'z xatolarini tuzatmoqchi bo'lib yurgandir? (P.Qodirov). Aftidan, professorning so'zlarini unchalik quvonishga arziydigan emas shekilli. (J.Abdullaxonov).*

3. Afsuslanish, taajjubni (afsuski, attang, essiz, baxtga qarshi kabilar): *Afsuski, boyha hamma raislarni mehnatga chaqirmagan ekansiz, Otaqo'zi aka, - dedi Xolmurodov. (O.Yoqubov).*

4. Eslatishni (darvoqe, aytgandek, aytmoqchi kabilar): *Aytgandek, sizdan bir nima so'ramoqchi edim... (A.Muxtor). Darvoqe, Anvarga ko'p mehnatim singgan ... (A.Qodiriy).*

II. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini ifodalaydi (menimcha, sizningcha, ularning aytishicha, aytishlaricha kabilar): *Menimcha, to'g'risini o'z vaqtida aytib, xatoning oldini olgan yaxshidir. (J.Abdullaxonov). Keksalarning aytishicha, o'sha suv tog'ning tirqishidan oqib kelib, manna shu buloqdan chiqarmish. (P.Qodirov). Eshitishimcha, Anorxon bilan musobaqalashishga kelishibsizlarmi? (J.Abdullaxonov). Tadqiqotchi olimlarning fikricha, chinor daraxtini qadim - qadim davrlarda yurt kezuvchi sayyoohlar, savdogarlar ... Eron va unga qo'shni mamlukatlardan O'zbekistonga olib kelishgan. (A.Aminov).*

III. Bayon qilingan fikrning tarkibini ifodalaydi (avvalo, nihoyat, birinchidan, ikkinchidan kabilar): *Nihoyat, xuddi yoshi ulug' odamlardek vigor bilan qadam bosib Asadillo paydo bo'ldi.* (F.Musajonov). Birinchidan, bugun hamisha opaning yubiley kechalar, ikkinchidan, ertaga oblast yosh yozuvchilarining konferentsiyasi ochiladi. (O.Yoqubov).

IV. Aytيلاتган фикрнинг олдингি фикр билан алоқасини ifodalaydi (демак, xullas, ishqilib, shunday qilib, binobarin, ko'rinaridiki kabilar): *Xullas, barcha bilan ahillashib ketganligi ko'rini turardi.* (J.Abdullaxonov). *Ishqilib, shu oqshomchi so'xbat bekor ketmadi.* (J.Abdullaxonov).

Kirish so'z ko'pincha modal so'z bilan, kirish birikma esa so'z birikmasi bilan ifodalanadi. Masalan: *Chamasi, o'n minutcha yurilsa, sal-qin va so'lim sayribog' bor edi.* (F.Musajonov). *Keksalarning aytishicha, bunday paytlarda tepalikning ustida arning nafasini eshitarmishsiz?* (O'.Hoshimov).

Kirish so'z va kirish birikma gapning boshida kelib, yozuvda undan keyin, gap oxirida kelib, undan oldin vergul qo'yiladi: *Albatta, uning yuzida kasaldan asar ham yo'q ...* (F.Musajonov). *Achchiq gapirganingiz ma'qul, albatta.* (P.Qodirov).

3-§. Kiritma gap

So'zlovchining asosiy fikr ichida yo'l – yo'lakay aytilan fikrini anglatuvchi gap kiritma gap deyiladi. Kiritma gap o'zi kiritilgan gapning biror bo'lagiga mazmunan aloqador bo'lib, maxsus pauza bilan ajratiladi. Masalan: *Nima uchundir Ahmad yuragida ayriliq jafosi, achinish sezmadni (bu his keyin uning yuragini o'rtaydi).* (F.Musajonov).

Kiritma gap ko'pincha qavs ichida beriladi: Hay, aytmoqchi, *Ovim kelgan ekanlar* (u «Oyim» deb Humayrabonuni ko'zda tutardi). (J.Abdullaxonov). *Ba'zan esa u asosiy gapdan tire orqali ajratiladi:* *Shunday qilib, Asal va Samad o'g'lining ismi shunday ekan – bizning yo'l uchastkamizda qolishdi.* (CH.Aytmatov).

Takrorlash uchun savollar:

1. Qanday birliklar gap bo'laklari bilan bojlanmaydi?
2. Undalmaning ta'rifini aytинг.
3. Undalma qaysi shaxslarga qaratilgan bo'ladi?
4. Yijiq undalma haqida gapiring.
5. Yoyiq undalma haqida gapiring.
6. Undalmalar qanday so'zlar bilan ifodalanadi?.
7. Kirish so'z va kirish birikmalar hamda ularning ma'no turlari haqida gapiring.
8. Kirish gap haqida gapiring va misol keltiring.
9. Kirish gap turlari haqida gapiring.

QO'SHMA GAP

1-§. Qo'shma gap turlari haqida ma'lumot

Qo'shma gaplar, qismlarining o'zaro birikish usuli va semantik munosabatiga ko'ra, uch xil bo'ladi: 1) bog'langan qo'shma gap; 2) ergashgan qo'shma gap; 3) bog'lovchisiz qo'shma gap.

Qiyo'slang: *Iste'dod hamisha har xil bo'ladi, iste'dodsizlar esa hamma joyda bir xildir. (E.Vohidov) SHuni aytmoqchimizki, odam hamma vaqt bilimga tashna bo'lishi shart. (F.Jyulio Kyuri).*

Keltirilgan misollarning birinchisi bog'langan qo'shma gap bo'lib, uning qismlari esa yordamchisi vositasida o'zaro teng bog'langan; ikkinchisi ergashgan qo'shma gap bo'lib, uning qismlari –ki aniqlov bog'lovchisi orqali ikkinchi qismni birinchi qismga tobelik yo'li bilan bog'lagan; uchinchi gap bog'lovchisiz qo'shma gap bo'lib, uning qismlari o'zaro hech qanday bog'lovchi vositasiz - faqat intonatsiya (ohang) orqali birikkan.

2-§. Bog'langan qo'shma gap

Qismlarining o'zaro teng aloqaga kirishuvidan tuziladigan gap bog'langan qo'shma gap deyiladi. Bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro biriktiruv bog'lovchilar (va, hamda, ham), zidlov bog'lovchilar (ammo, lekin, biroq, balki), ayiruv bog'lovchilar (yo, yoki, yohud, dam... dam, goh... goh, ba'zan... ba'zan, hali... hali, bir... bir), teng bog'lovchi vazifasidagi –da, -u (-yu), na... na yuklamalari, shuningdek, bo'lsa, esa yordamchilar vositasida bog'lanadi.

Shunga ko'ra bog'langan qo'shma gaplarni quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- 1.Biriktiruv bog'lovchilar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap.
- 2.Zidlov bog'lovchilar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap.
- 3.Ayiruv bog'lovchilar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap.
- 4.Teng bog'lovchi vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap.
- 5.Bo'lsa, esa yordamchi so'zlar vositasida tuzilgan bog'langan qo'shma gap.

Biriktiruv bog'lovchilar (va, hamda; ba'zan shu vazifadagi ham yuklamasi) yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap tarkibidagi qismlardan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqe-a-hodisalar

anglashilib turadi. Masalan: *Haqiqat va to'g'rilikni sevadigan odam doim vijdoni farmoniga itoat qiladi va uning vijdoniga hech Kim hokim bo'la olmaydi. (Oz-oz o'rganib dono bo'lur.) Keng bog'dagi har bir nihol qonib-qonib suv ichdi va uning yaproqlari nurga intilib o'sa boshladi.* (O'.Hoshimov.)

Zidlov bog'lovchilari (lekin, ammo, biroq, balki) yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gap qismlari mazmunan bir-biriga zid bo'ladi. Masalan: *Har qanday narsada isrofgarchilik bor, ammo yaxshilikda isrof bo'lmaydi. («Ajoyib nasihatlar») Burni, qoshi, yana allaqaeri otasiga o'xshardi, lekin Akbarov ham bir vaqtlar o'g'liday ajinsiz, quyuq qora sochli bo'lganini tasavvur etish qiyin edi.* (P.Qodirov).

Ayiruv bog'lovchilari (yo, yoki, yohud, goh..., goh, dam..., dam, ba'zan..., ba'zan...) yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gapda birini tanlash lozim bo'lgan yoki galma-gal ro'y beradigan voqe-a-hodisalar ifodalananadigan qismlar birikadi.

a) yo (yo..., yo), yo bo'lmasa; yoki (yoki..., yoki); yo..., yoki; xoh..., xoh bog'lovchilari birini tanlash lozim bo'lgan voqe-a-hodisalarni ifodalovchi qismlarni birlashtiradi. Masalan: *Yo ko'k unga o'z sirlarini ochishni tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan.* (O.Yoqubov.)

b) goh..., goh; dam..., dam; ba'zan..., ba'zan bog'lovchilari galma-gal ro'y beradigan voqe-a-hodisalarni ifodalovchi qismlarni bog'laydi. Masalan, *Ba'zan oy zarin kokillarini yer yuziga yoyib yuboradi, ba'zan bulut oy yuzini qoplab oladi.* (Oybek.)

Teng bog'lovchilar vazifasidagi yuklamalar yordamida tuzilgan bog'langan qo'shma gaplar qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqe-a-hodisalar yohud mazmunan zid bo'lgan voqe-a-hodisalar anglashilib turadi.

Bunda -u, (-yu), -da, na..., na yuklamalari biriktiruv bog'lovchilarining vazifasini, -u (-yu) yuklamasi zidlov bog'lovchilari vazifasini bajaradi. Masalan: *Oyko'l ilgari alohida xo'jalik edi-yu, kattagina idorasi bor edi.* (P.Qodirov.) *Ikki tomondag'i kitoblarga to'lib turadigan qubbali javonlarda na bir kitob bor, na bir qo'lyozma bor.* (O.Yoqubov.)

Bo'lsa, esa so'zlari vositasida tuzilgan bog'langan qo'shma gap qismlaridan bir vaqtida yoki ketma-ket ro'y beradigan voqe-a-hodisalar qiyoslanishi anglashiladi. Masalan: *Oliy himmatli kishi, mard odam bir lahzada do'st orttiradi, pastkash esa necha yillik oshnaligini bir lahzada barbod qiladi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)

3-§. Bog‘langan qo‘shma gapda tinish belgilarining ishlatalishi

1. Bog‘langan qo‘shma gap qismlari o‘zaro biriktiruv bog‘lovchilari yordamida biriksa, shuningdek yakka qo‘llanuvchi yo, yoki, yohud ayiruv bog‘lovchilari yordamida biriksa ular orasiga vergul qo‘yilmaydi. Masalan: *SHamol tag‘in shu tomonga burildi va ingichka, qo‘ng‘iroqday ovoz jaranglab eshitildi.* (*O’.Hoshimov.*)

2. Bog‘langan qo‘shma gap qismlari zidlov bog‘lovchilari yordamida biriksa, bunday bog‘lovchidan oldin vergul qo‘yiladi. Masalan: *Qorong‘ida buloq suvining o‘zi ko‘rinmas edi, ammo shildirashi aniq eshitilar edi.* (*P.Qodirov.*)

3. Bog‘langan qo‘shma gap tarkibidagi qismlar bo‘lsa, esa so‘zlarini vositasida biriksa ham, ular orasiga vergul qo‘yiladi. Masalan: *Harakatchan kishilar odatda omadli bo‘ladilar; aksincha qiladigan ishlarini hadeb o‘ylayveradigan va sustkashlik qiladiganlarga esa omad kamdan-kam nasib etadi.* (*Gerodot.*)

4. Bog‘langan qo‘shma gap tarkibidagi qismlar takrorlanuvchi ayiruv bog‘lovchilari yoki inkor yuklamasi yordamida biriksa, takrorlanib kelgan yordamchidan oldin vergul qo‘yiladi. Masalan: *Goh supa chetiga ekilgan rayhon hidi dimog‘iga urilardi, goh tom orgasidagi yo‘ng‘ichqazorda hasharotlarning bir qiyomda chirillashi e’tiborini tortardi...* (*P.Qodirov.*)

4-§. Ergashgan qo‘shma gap

1. Ergashgan qo‘shma gap haqida umumiy ma‘lumot

Ergashgan qo‘shma gap tarkibidagi qismlarning biri ikkinchisiga mazmunan, grammatik va intonatsiya jihatdan tobe bo‘lib, uni aniqlash, to‘ldirish kabi vazifalarni bajaradi. SHuning uchun ham qismlardan biri hokim, ikkinchisi tobe sanaladi. Bunda ergashgan qo‘shma gap tarkibidagi hokim qism bosh gap, tobelanib kelgan qism esa ergash gap deb yuritiladi. Ergash gap bosh gapni yoki uning biror bo‘lagini izohlash, aniqlash to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Masalan: «*Gar kishi olmasa hayotdan ta’lim. Unga o‘rgatolmas hech bir muallim.*» (*Rudakiy.*) gapida «Unga o‘rgatolmas hech bir muallim» - bosh gap, «*Gar kishi olmasa hayotdan ta’lim*» - ergash gap. Ergash gap bosh gapni shart munosabatiga ko‘ra izohlagan.

Ergashgan qo‘shma gapda bosh gapning kesimi qo‘shimcha to‘liq shakllangan bo‘ladi, lekin ergash gapning kesimi ko‘p hollarda to‘liq shakllanmaydi, shu tufayli ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalar,

asosan, ergash gapning kesimi tarkibida keladi yoki undan so'ng qo'shiladi. Masalan, *O'z darajingga munosib o'ringa bilib o'tirsang, bu o'rindan seni hech kim qo'zg'atolmaydi.* (*Oz-oz o'rganib dono bo'lur.*) gapida ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vosita (-sa) ergash gapning kesimi tarkibida kelgan.

2. Ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vositalar

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi ergash gap bosh gapga quyidagi vositalar orqali birikadi:

1. Ergashtiruvchi bog'lovchilar (shuning uchun, shu sababli, shu tufayli, chunki, negaki, toki, go'yo, -ki) yordamida: *Shunday odamlar bo'ladiki, ularni mansab ham, daraja ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi.* (*H.G'ulom.*) *Nafas olmay qulog tutgan kishi muttasil shovullagan tovush eshitadi, go'yo olisda shivalab yomg'ir yog'ayotgandek.* (*S.Ahmad.*)

2. Ko'makchilar (fe'l formalaridan so'ng kelgan ko'makchilar) yordamida: *Toshtemir shaharga ketgandan keyin, Sodiq ota qiziga hech narsa demadi.* (*H.G'ulom.*) *Eshik ortiqcha tor bo'lgani uchun, ot siqilibgina o'tdi...* (*A.Qodiriy.*)

3. Yuklamalar yordamida: *Osmonda bulutlar paydo bo'lganidanmi, dengiz motam tutayotgan ayolga o'xshardi.* (*O'.Umarbekov.*)

4. Nisbiy so'zlar yordamida: *Odamlar uchun xotirada saqlash ganchalik zarur bo'lsa, ba'zan unutish ham shunchalik zarur.* («*Oz-oz o'rganib dono bo'lur.*».)

5. Sifatdosh shakli hamda kelishik affiksi yordamida: *Ota-onalarimiz qarib qolganda, ularga mehr-muhabbat tuyg'ularimizni baxsh etmog'imiz lozim.* («*Oz-oz o'rganib dono bo'lur.*».)

6. Fe'lning ravishdosh shakli yordamida: *Nasiba chiqib ketgach, Buvsora ona sekin kosaga nazar tashladi.* (*San'at Mahmudova*) *Qalin qorlar erib, o'tlar ko'karib qoldi.* (*CH.Aytmatov.*)

7. Fe'lning shart mayli formasi yordamida: *Diqqat bilan qulog solsangiz, uning bulbulga taqlid qilayotganini sezasiz.* (*H.G'ulom.*) *Oilada hamjihatlik bo'lmasa, uni baxt tashlab ketar.* (*Magol.*)

8. Fe'lning buyruq-istik mayli formasi yordamida: *Ona ishdan qanday o'y, qanday tashvish bilan qaytmasin, shu ko'zlarni ko'riboq, ko'ngli yozilardi.* (*A.Muhtor.*)

9.-day (-dek) o'xshatish ma'nosini bildiruvchi qo'shimcha yordamida: *To'yning bo'ldi-bo'ldisi qiziq tuyulganday, yangi ishning boshlanish arafasi qiziq bo'ladi.*

Ergash gap bosh gapdan oldin ham, keyin ham kelishi mumkin. Masalan: *Da'vogar sust kelsa, qozi muttahum...* (H.G.'ulom.) *Qo'rqoq do'st dashmandan xayflidir, chunki dashmandan ehtiyoj bo'lasan, ammo do'stga ishonasan.* (L.N.Tolstoy.)

Ayrim hollarda ergash gap bosh gap ichida ham kelishi mumkin. Masalan: *O'zi..., bo'g'oz sovliqlar qynalmasin deya, ularni o'z yurishiga qarab bamaylixotir haydab ketdi.* (Ch.Aytmatov.) *Uning sovuq nafasi, eshik ochilarkan, o'rmonlarning shovqini bilan oqib kirib, yigitni biroz xushyorlantirardi.* (Oybek.)

3. Ergash gapning turlari

Ma'lumki, ergash gap bosh gapni yoki uning biror bo'lagini izohlash, aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi. SHunga ko'ra ergash gap ikki katta guruhg'a bo'linadi: 1) bosh gapning biror qismi (bo'lagi)ni izohlovchi ergash gaplar; 2) butun bir bosh gapni izohlovchi ergash gaplar. Masalan: *Dunyoda shunday odamlar bo'ladiki, ularning hayoti, qilgan ishlari, bosib o'tgan yo'llari biz uchun... yuksak namuna bo'lib xizmat qiladi.* (O.Yoqubov.) *Kechasi shudring tushmagan bo'lsa ham, daraxt yaproqlari nam va muzdekk edi.* (O.Yoqubov.)

Birinchi gap tarkibidagi ergash gap (ularning hayoti, qilgan ishlari, bosib o'tgan yo'llari biz uchun... yuksak namuna bo'lib xizmat qiladi) bosh gapdag'i aniqlovchi (shunday) ni izohlagan bo'lsa, ikkinchi gap tarkibidagi (kechasi shudring tushmagan bo'lsa ham) ergash gapni bosh gapni to'siqsizlik munosabati orqali butun holda izohlagan.

Bosh gapning biror bo'lagini izohlaydigan ergash gaplarga ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi ergash gaplar; bosh gapni butun holda izohlovchi ergash gaplarga payt, o'rin, sabab, maqsad, shart, to'siqsiz, ravish, miqdor-daraja, o'xshatish, natija ergash gaplar kiradi.

Ega ergash gap bosh gapning olmosh bilan ifodalangan ega bo'lagini izohlab, kim? nima? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Ega ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. Ergash gapning kesimi shart mayli shaklida bo'ladi. Bunda bosh gapning egasi u, o'sha, o'zi kabi olmoshlari bilan ifodalanadi. Masalan: *Kimki birovning payini qirgsa, o'ziniki ham qirqiladi.* («Ajoyib nasihatlar».) *Kimki o'tmishni yaxshi bilsa, u hozirgi zamон qadriga etadi.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)

2. Ergash gapning kesimi aniqlik maylida bo'ladi. Masalan: *Kim o'zini hurmat qilar ekan, u boshqalarni ham hurmat qiladi.*

3. Ega ergash gap bosh gapdan keyin kelib, bosh gapga -ki aniqlov bog'lovchisi orqali birikadi: *Shu narsa ravshanki, o'tmishni bilmasdan turib, hozirgi zamон qadriga etib bo'lmaydi.*

Ba'zan ega ergash gap bosh gapdagi shakllanmagan egani izohlashi mumkin. Masalan: Bizga ayonki, xalq o'z taqdirini o'zi yaratadi.

Kesim ergash gap bosh gapning olmosh bilan ifodalangan kesimini izohlaydi. Bunda bosh gapning kesimi vazifasida shu, shunday, shu bo'lди, shundan iborat so'zlari kelib, ergash gap shu so'zlarni izohlagani holda, bosh gapga -ki bog'lovchisi yordamida birikadi. Masalan: Fargi faqat shuki, men madaniy navlarni chatishirardim... hatto geografik uzoq navlarning ham madaniysini tanlab chatishirganman... (O'.Usmonov.) Eng yomoni shundaki, u... odamlarni yil sayin o'tkiring dorilarni ishlatishga majbur qilyapti... (O'.Usmonov.) Do'stlikning qudratil shundan iboratki, bu qudratli kuch har qanday to'signi enga oladi.

To'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchini (yoki bosh gapda qo'llanmagan to'ldiruvchini izohlaydi va bosh gapga quyidagicha birikadi:

1.Ergash gapning kesimi shart maylida bo'ladi. Masalan: Kimda guman bo'lsa, uni ko'zdan gochirma gapi tarkibidagi ergash gap (kimda guman bo'lsa) bosh gapdagi uni to'ldiruvchisini izohlagan.

2.To'ldiruvchi ergash gap bosh gapga -ki bog'lovchisi orqali birikadi. Masalan: Men hech bir vaqt inkor qilmaymankim, yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qiluvchi pand kishilar... bizda ham yo'q emas. (A.Qodiriy.) gapi tarkibidagi «yolg'iz o'z g'arazi yo'lida ish qiluvchi pand kishilar bizda ham yo'q emas» ergash gapi bosh gapda qo'llanmagan shuni to'ldiruvchisini izohlab, unga -ki bog'lovchisi yordamida birikkan.

Aniqlovchi ergash gap bosh gapdagi aniqlovchi vazifasida qo'llangan (yoki qo'llanmagan) so'zning ma'nosini izohlaydi.

Aniqlovchi ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1.Ergash gap tarkibida kim, kimki, kimning kabi olmoshlar qatnashib, kesim sharti mayli shaklida bo'ladi. Masalan: Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri bo'ladi.

2.Ergash gap bosh gapga -ki bog'lovchisi yordamida birikadi. Bunda bosh gap tarkibida shunday, shunaqa so'zlari keladi, ergash gap tarkibida esa bunday, bunaqa so'zlari qatnashadi. Masalan: Shunday odamlar bo'ladiki, ularni mansab ham, daraja ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi. (H.G'ulom.) Qalb shunday ummonki, uning bag'rida dahshatli dolg'alar silsilasi bor. (E.Vohidov.)

Ayrim hollarda olmosh bilan ifodalangan aniqlovchi bosh gapda tushirilgan bo'ladi. Masalan: Shoirlar bo'ladiki, ularni bir kishi yolg'iz o'zi kechasi o'qiydi. (E.Vohidov.)

Payt ergash gap bosh gap voqea-hodisaning yuzaga kelish vaqtini, paytini bildiradi. Payt ergash gap bosh gap tomonidan beriladigan qachon? qachondan beri? qachongacha? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Payt ergash gap va bosh gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelishi quyidagicha:

I. Bosh va ergash gaplardan anglashilgan voqea-hodisa bir paytda sodir bo'ladi. Bunda ergashgan qo'shma gap qismlari o'zaro quyidagicha birikadi:

1. Ergash gapning kesimi sifatdosh shaklida bo'lib, uo'rin-payt kelishigida qo'llanadi. Masalan: *U hovliga chiqganda, Qumri bilan dugonasi supa yonida suhbatlashib turishardi.* (H.G'ulom.) *Kabinasi band mashinalar o'tganda.* xudi yosh bolalardek quvonib ketardim. (CH.Aytmatov.)

2. Ergash gapning kesimi sifatdosh shaklida bo'lib, unga o'rin-payt kelishigidagi «payt», «vaqt», «chog'», «zamon» so'zлari birikib keladi. Masalan: *Ular ko'chaga chiqgan vagtda, palos, ko'rpachalar yozilgan edi.* (H.G'ulom.) *U idoraga kirib kelgan paytda qabulxona o'nga yaqin qari-qartang va Xotin-xalaj navbat kutib turardi.* (N.Aminov.)

3. Ergash gapning kesimi «-(a)r ekan» shaklida bo'ladi. Masalan: *Rajab aka hammangizni elektrostantsiyaning ortiga boshlab o'tar ekan,* Zulayho pastga tushdi. (P.Qodirov.) Men kelishdan maqsadimni asta-sekin tushuntirar ekanman, borgan sayin Boytemirning jahli chiqdi. (CH.Aytmatov.) *U kasalxonaning terakzor xiyoboniga kirib borar ekan,* qaerdadir jazzi bir qushcha chirqilladi. (O'.Hoshimov.)

II. Bosh gapdagi harakat, holat ergash gapdagi harakat, holatdan oldin yuzaga keladi. Bunda ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1. Ergash gapning kesimi -guncha affiksi bilan yasaluvchi ravishdosh bilan ifodalanib, mazkur shakl ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vosita hisoblanadi. Masalan: *Keyingi avtobus kelguncha, yigit... yangi «tog' asal»larini olib quti ustiga terib qo'rdi.* (J.Abdullaxonov.)

2. Ergash gapning kesimi ravishdoshning bo'lishsiz shakli (-may, -masdan affikslari yasaluvchi shakli) bilan ifodalanadi. Masalan: *Oradan ko'p vaqt o'tmay, idoraga chollar kirishdi.* (A.Qahhor.)

III. Bosh gapdagi voqea-hodisa ergash gapdagi voqea-hodisadan so'ng ro'y berardi. Bunda ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. Ergash gapning kesimi -gach affiksi bilan yasaluvchi ravishdosh bilan ifodalanadi. Masalan: *Orudan ikki yil o'tgach Mulla Fazliddin*

Andijon arkidagi to'rxonanining ba'zi naqshlarini yangilash uchun chaqirildi. (P.Qodirov.) Marosim tugagach, u oyisiga vagonda qaytajaklarini eslatgan edi. (M.Kozimiyl.) Mehmonlar jo'nab ketgach, u ... Solihovni o'z huzuriga taklif etdi. (N.Aminov.)

2. Ergash gapning kesimi chiqish kelishigidagi sifatdosh bilan ifodalanib, unga «keyin», «so'ng» ko'makchilar qo'shiladi. Masalan: *Oradan uch-to'rt hafta o'tgandan so'ng, qo'liga ... yigirma-o'ttiz chaqa pul ham bergen edim. (A.Qodiriyl.) Sud kengashga kirib ketgandan keyin, zal guvillab ketdi. (CH.Aytmatov.)*

3. Ergash gapning kesimi «-gan edi» shaklida keladi. Masalan: *Temirjon ... endigina yuvinishga tutingan edi hamki, shiypon yonidan yuz-qo'lini yuvib, belbog'iga artganicha kelayotgan Usmonali ota ko'rindi. (J.Abdullaxonov.)*

IV. Bosh gap va ergash gaplardagi voqeа-hodisa ketma-ket yuzaga keladi. Bunda ergash gap kesimi «-gandan beri», «-gan sayin», «-gan sari» kabi shakllarda keladi. Masalan: ... *cho'l gullab-yashnagan sari, yilqilar pastlikka tusha boshlaydi. (CH.Aytmatov.)*

O'rin ergash gap bosh gap kesimidan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'mini bildiradi.

Bunda ergash gapning kesimi shart mayli shaklida bo'lib, ergash gap tarkibida qayerga, qayerda, qayerdan kabi nisbiy so'zlar qatnashib, ular bosh gapdagи shu yerga, shu yerda, o'sha yerdan, o'sha yerda, o'sha joyda kabi so'zlarga mos keladi. Masalan: *Qayerdagи erkaklar bilan ayollar bir-birlarini astoydil qadrlasa, o'sha joyda ikki tomonning ham qadr-qimmati ko'tarilib ketyapti. (P.Qodirov.)*

Sabab ergash gap bosh gapdan anglashilgan voqeа-hodisaning yuzaga kelish sababini bildiradi. Sabab ergash gap bosh gap orqali beriladigan nima uchun? nega? nima sababdan? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Sabab ergash gap bosh gapga quydagichcha birikadi:

1. Ergash gap bosh gapga chunki, negaki sabab bog'lovchilar yordamida bog'lanadi. Masalan: *Samimiy aytilgan so'z sodda bo'ladi, chunki dilning hukmronligi tildan ustun bo'ladi. (G.G'ulom.) Tun niho-yatda qorong'i, chunki yangi tug'ilgan oy allaqachon botgan edi. (P.Qodirov.) Haqiqiy olim o'zining ilmi bilan maqtanmaydi, negaki u o'zidan ham zo'r va fazil olim borligini biladi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur».)*

2. Ergash gap bosh gapga shuning uchun, shu sababli, shu tufayli, shu bois so'zlari vositasida birikadi. Masalan: *Boshqalar yonida birovg'a ayblarini aytib nasihat qilish – uni odamlar oldida uyaltirishdir, shuning uchun holi joyda nasihat qilish kerak. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).*

Kishining iste 'dodi barcha sohada bir xil bo'lavermaydi, shuning uchun yoshlar o'zi sevgan, qobiliyatiga mos bo'lgan ishni tanlay bilishi kerak. (Y.Shukurov).

3. Ergash gap bosh gapga –mi yuklamasi orqali birikadi. Masalan: *O'zi qattiqchilik bilan o'sgan emasmi, darrov ro'zg'orga kirishib keta qoldi.* (O'.Hoshimov). *Temirjonni shajlar, kulgili surat solingan sahfalar ko'proq qiziqtirib qo'ydimi, uzoq-uzoq tikilib qolar, kulardi.* (J.Abdullaxonov).

4. Ergash gap bosh gapga shekilli modal so'zi vositasida bog'lanadi. Masalan: *Temirjonning qadalib tikilishi uning ham diqqatini tortdi shekilli, bir qarab qo'ydi.* (J.Abdullaxonov).

5. Ergash gapning kesimi shart maylidagi fe'l va «kerak» modal so'zi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: *Oy to'lishgan bo'lsa kerak, toshlar qirov rangida elas-elas ko'rinish turar edi.* (S.Ahmad). Ba'zan ergash gapning shunday shaklidagi kesimiga –ki yuklamasi ham qo'shilishi mumkin. Masalan: *Stol atrofida har kimning tayin joyi bo'lsa kerakki, Qunduz chaqqon borib qarshidan joy oldi.* (J.Abdullaxonov).

6. Ergash gapning kesimi «-gan+egalik affiksi+uchun (yoki sababli, tufayli)» shaklida bo'ladi. Masalan: *Dori yangi sepilgani uchun, dalada hech Kim ko'rinxmaydi.* (O'.Usmonov). *Tog' qishloqlari notinch bo'lgani uchun. Toshtemir shu tomonlarga tez-tez keladigan bo'lib qoldi.* (H.G 'ulom).

7. Sabab ergash gapning kesimi «-gan+egalik affiksi+-dan» shaklida bo'ladi. Masalan: *Bu tarafiarda mashinalar ko'p qatnamaganidan, chang-to'zon bo'lmas edi.* (S.Ahmad). *Bu erda tez-tez yomg'ir quyib turganidan, daraxtlarning shundog'am beg'ubor barglari yuvilib xandon pista mag'zidek och yashil tusda ko'rinar edi.* (S.Ahmad).

Maqsad ergash gap bosh gap kesimidan anglashilgan ish-harakatning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradi. Maqsad ergash gap bosh gapning kesimi orqali beriladigan nima maqsadda? qay maqsad bilan? nega? so'roqlariga javob bo'ladi. Maqsad ergash gapning kesimi ko'pincha buyruq-istik maylidagi fe'llar ifodalanadi va maqsad ergash gapning bosh gapga birikishi quyidagicha:

1. Ergash gap bosh gapga deb, deya yordamchilari orqali bog'lanadi. Masalan: *Hamma bahramand bo'lsin deb, yaxshi ishlash kerak.* (Oybek).

2. Ergash gap bosh gapga uchun vositasida birikadi. Masalan: *Tog'asi uni odobsiz demasin uchun, Hulkar choynakni ko'tarib uyga Avazdan keyin kirdi.* (P.Qodirov).

3. Maqsad ergash bosh gapga toki maqsad bog'lovchisi yordamida birikadi. Masalan: *Bolalarni kitobga o'rgatish kerak, toki ular ishchi kuchi*

bo'lib emas, ongli, katta jamiyatning bilag'on a'zolari bo'lib etishsinlar. (S.Ahmad).

Ravish ergash gap bosh gapdan anglashilgan harakat, holatning qay tarzda, qay holda yuzaga kelishini bildiradi. Ravish ergash gap bosh gapning kesimi orqali beriladigan qanday? qay tarzda? qay holda? qanday qilib? kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Ravish ergash gapning kesimi, asosan, fe'lning -(i)b affiksi bilan yasaluvchi o'tgan zamon ravishdoshi orqali shakllangan bo'lib, shu fe'l shakli ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita ham hisoblanadi. Masalan: *Uy suv yuvib qiyalashgan silliq qirg'oqdan besh-olti qadamgina narida bo'lib, undan ilon izidek yolg'izoyoq yo'l daryoga cho'zilib tushgan edi.* (O'.Usmonov). Birdan qo'llari bo'shashib, bog'layotgan bog'ichi barmoqlari orasidan chiqib ketdi. (O'.Hoshimov). Hozir ham supaning atrofii supurib-sidirilib, suv sepib qo'yilgan. (J.Abdullaev).

O'xshatish ergash gap bosh gapdag'i voqe-a-hodisani boshqa voqe-a-hodisaga o'xshatadigan, chog'ishtiradigan ergash turidir. O'xshatish ergash gapning kesimi ko'pincha -gan, -yotgan affiksleri bilan yasaluvchi sifat-dosh bilan ifodalanib, bunday ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. Ergash gap kesimi -day, -dek affiksini olgan sifat-dosh bilan ifodalanadi. Masalan: *Odatda mevaning sarasini qurt eganidek, bo'xtan ham yaxshi odamlarga yopishadi.* (J.Svift). *Toshibaqa jayronni quvib etib g'ajib tashlashi mumkin bo'limganidek, Zaynabning o'z orzulariga etmog'i mumkin emasdi.* (T.Malik).

2. Ergash gapning kesimi «-gan+egalik affiksi+kabi//singari» shaklida bo'ladi. Masalan: *Bulutlar ortiga yashiringan quyosh yuzidagi pardani shartta olib tashlab, olamni munavvar qilgani kabi, uning ham chehrasi birdan yorishib ketdi.* (J.Abdullaxonov).

3. Ergash gapning kesimi «-gan yoki -yotgan+jo'nalish kelishigi affiksi+ o'xshab//o'xshash» shaklida bo'ladi. Masalan: *Yo'l borgan sari uzoqlashib ketayotganga o'xshab, sira poyoni ko'rinnasdi.* (S.Ahmad).

4. Ergash gap bosh gapga go'yo, xuddi yordamchilari vositasida bog'lanishi mumkin. Bunda ergash gapning kesimi tarkibida odatda -day, -dek affiksi ham qatnashadi. Masalan: *Ba'zi qushlarning qanolari yozilgan, go'yo ulab uchib tushmoqchiday edi.* (Oybek).

Miqdor-daraja ergash gap bosh gap kesimidan anglashilgan harakat-holatning qay miqdorda, qay darajada bajarilishini bildiradi.

Miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap tarkibidagi qancha, qanchalik, nechog'lik so'zлari bosh gapdag'i shuncha, shunchalik, shu darajada kabi so'zlarga mos keladi.

Miqdor-daraja ergash gapning kesimi fe'lning shart mayli bilan ifodalaniib, shu fe'l shakli ergash gapni bosh gapga biriktiruvchi vosita hisoblanadi. Masalan: *Odamlar uchun xotirada saqlash qanchalik zarur bo'lsa. ba'zan unutish ham shunchalik zarur.* («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»). *Unga tomon qancha yursang. u sendan shuncha uzoqlashadi.* (A.Qahhor).

Shart ergash gap bosh gapdag'i voqe'a-hodisaning qanday shart bilan yuzaga chiqishini bildiradi.

Shart ergash gap bosh gapga quyidagicha birikadi:

1. Shart maylidagi fe'l bilan. Masalan: *Yer baquvvat bo'lsa, g'o'za baquvvat o'sib, hech qanday dardga chalinmaydi.* (J.Abdullaxonov). *Da'vogar sust kelsa, qozi muttaham ...* (H.G.'ulom).

Ba'zan shart ergash gapda agar, bordi-yu, basharti, mabodo kabi so'zlar kelib, ular gapdan anglashilgan shart mazmunini kuchliroq ifodalash uchun xizmat qiladi. *Mabodo biror odam o'zicha to'y qilsa, ayni bazm qizigan paytda chiroq o'chirib qo'yiladi.* (O'.Hoshimov). Agar bir daraxt kessangiz, o'rniga yangi novdalar ko'karib chiqadi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Ba'zan shart ergash gapning kesimi «-gan+da» shaklida bo'ladi va bu shakl ergash gapni bosh gapga bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Agar yozuvchi ko'ksida shunday bir nur – toza iymon bo'lmaganda edi, uning shaytanat olamiga safari besamar chiqmog'i ham mumkin edi* (T.Malik).

3. Shart ergash gap bosh gapga -mi, -chi yuklamasi yordamida ham birikishi mumkin. Masalan: *Xatosini bo'yniga oldimi, egilgan boshni qilich kesmaydi.*

To'ciqsiz ergash gap mazmunan bosh gapga zid bo'lsa ham, unda ifoda qilinayotgan fikr bosh gapda ifoda qilinayotgan fikrning bajarilishiga to'siq bo'lmaydi.

To'ciqsiz ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1. Shart mayli affiksi + ham yuklamasi orqali: *Ular o'tirgan joyga sel kelmagan bo'lsa ham, Oqdaraning shag'irlashi quloglariga chalingan edi.* (P.Qodirov). *Hovli sotilib ketgan bo'lsa ham, qarindoshlardan a'lo qo'shnilarim bor.* (Mirmuhsin).

Ba'zan ma'noni kuchaytirish uchun bosh gap tarkibida zidlovchi bog'lovchi ham keladi: *Mahfuza Rayhonga daslab yotsirab qaragan bo'lsa ham, lekin uning mehribonliklari qizaloq ko'nglini sekin-asta yumshatdi.* (H.G.'ulom).

2. Shart mayli affiksi + da yuklamasi orqali: *Uning so'zлari garchi o'q kabi botayotgan bo'lsa-da, Elchin uchun yangilik emasdi.* (T.Malik).

3. Ergash gapning kesimi bo‘lishsiz shaklida qo‘llangan buyruq maylidagi fe‘l bilan ifodalanadi: *Ona ishdan qanday o‘y, qanday tashvish bilan qaytmasin, shu ko‘zlarni ko‘riboq, ko‘ngli yozilar edi.* (A.Muxtor).

4. To‘ciqsiz ergash gapning kesimi «-gan+egalik affiksi+bilan» shaklida bo‘ladi: *Yo‘q, ayniqsa Jo‘raqulovga o‘xshagan kishilar ... sipsilliqqina ko‘ringani bilan, dilida qancha siru sinoatlar borligini hamma ham bilavermaydi.* (Mirmuhsin). Darvozasi ko‘rimsiz bo‘lgani bilan, bu hovlining o‘ngi ichida ekan. (T.Po‘latov). *Zaynab o‘zini engilroq his qilgani bilan, boshi garang edi.* (T.Malik).

Natija ergash gap bosh gapdagи voqeа-hodisaning natijasini bildirib, bosh gapga –ki aniqlov bog‘lovchisi orqali bog‘lanadi. Bunda bosh gap tarkibida ko‘pincha shu qadar, shunday, shuncha, shunchalik, chunon (ergash tarkibida esa natijada, oqibatda kabi so‘zlar) qo‘llanadi. Masalan: *Yulduzlar shu qadar ko‘p chiqqan ediki, allaqanchasi Somon yo‘lining ortlarida ham milt-milt qilardi.* (P.Qodirov). ... *nafas olish shunday engilki, keksa odam ham bu erda bolalik paytlarini eslaydi.* (P.Qodirov).

5-§. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap

Qismlarining o‘zaro bog‘lovchi vositalarsiz birikishidan tuzilgan qo‘shma gap bog‘lovchisiz qo‘shma gap deyiladi. Bunday qo‘shma gaplarda predikativ qismlarni mazmun va qurilish jihatdan bog‘lashda intonatsiya (ohang) yetakchi vazifa bajaradi. Masalan: *Tashqarida qor uchqunlanib turar, daraxtlarning shoxlari kumush rangda tovlanib, ko‘zni qamashtirardi.* (J.Abdullaxonov).

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarning qismlari ko‘pincha tenglik intonatsiyasi orqali bog‘lanadi. Masalan: *Oldindan salqin shabada esa boshladi, yo‘l qishloqning tutzor ko‘chasiga kirdi.* (SH.Xolmirzaev). *Piyozning po‘sti ko‘p, yomonning do‘sti ko‘p.* (Maqol). Ba’zan bunday qo‘shma gaplarning predikativ qismlari tobelik intonatsiyasi bilan bog‘lanishi mumkin. Masalan: *Ortiq ham o‘zicha quvonib qo‘ydi: sintetik o‘tovning narhi salkam ikki ming so‘m...* (P.Qodirov).

Shuning uchun ham tenglik intonatsiyasi orqali tuzilgan bog‘lovchisiz qo‘shma gap mazmunan bog‘langan qo‘shma gapga, tobelik intonatsiyasi orqali tuzilgan bog‘lovchisiz qo‘shma gap ergashgan qo‘shma gapga mos keladi. Ammo ba’zi bir bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari orasidagi intonatsiya tenglik va tobelik holatidan o‘zgacha bo‘ladi. Masalan: *So‘z doriga o‘xshaydi, ortiqchasi zarar keltiradi.* («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»)

6-§. Bog‘lovchisiz qo‘shma gapning turlari

Bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlarining qanday shakllanishiga ko‘ra, ikki xil bo‘ladi:

1. Bir tipdagi qismlardan tashkil topgan bog‘lovchisiz qo‘shma gap. Bu xil qo‘shma gap qismlarining kesimlari bir xil shakllangan bo‘ladi: *Chin muhabbat husn tanlamas, Husn uchun sevmas vafodor.* (*Shukrullo*).

Bir tipdagi qismlardan tashkil topgan bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari orasidagi semantik munosabatlar quyidagicha bo‘ladi:

1. Bir paytda sodir bo‘ladigan voqeа-hodisalar anglashiladi: *Motor esa zo‘r berib tirillar, mashina silkinar edi.* (*Ch.Aytmatov*).

Bunday paytda butun vujudida ajoyib bir safarbarlik sezар, xotirasi, zehni, shuuri bir nuqta atrofida inoq to‘planardi. (*P.Qodirov*).

2. Ketma-ket ro‘y beradigan voqeа-hodisalar anglashiladi: *Tog‘ tepasida to‘planayotgan bulutlar tushga borib quyuqlashib ketdi, oftob g‘oyib bo‘ldi.* (*P.Qodirov*).

3. Voqeа-hodisalar qiyoslanadi: *Bahodir qo‘singa boshchilik qiladi, donishmand yo‘l ochib beradi.* («*Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur*»). *Yangi libos – oroyish, yaxshi yo‘ldosh – osoyish.* (*Maqol*).

4. Voqeа-hodisalar qiyoslanadi: *Adolatparvar bo‘lish oson - e’tiqoding uchun kurashish qiyin.* (*F.Musajonov*).

II. Turli tipdagi qismlardan tashkil topgan bog‘lovchisiz qo‘shma gap. Bu xildagi qo‘shma gap qismlarining kesimlari turlicha shakllanadi. Bunda qo‘shma gap qismlaridan anglashilgan voqeа-hodisalar bir-biriga bog‘liq bo‘ladi. Masalan: *Aqli, farosatl, ilmu hunarli kishilar bilan do‘st bo‘l. Hunarsiz kishida xosiyat bo‘lmaydi.* («*Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur*»).

Bog‘lovchisiz qo‘shma gapning bu turida tarkibidagi qismlar orasida quyidagi semantik munosabatlar yuzaga keladi:

1. Sabab munosabati anglashiladi: *Havo yaxshi, dalada dehqonlar yig‘im-terim bilan ovora.* (*Oybek*). *Nomarddan yordam so‘rama, yuzingga soladi.* (*Maqol*).

2. Payt munosabati anglashiladi: *Quyosh pasayib oppoq cho‘qqilar ustiga qo‘na boshlagan, tog‘ning qori ko‘zni olar darajada yaltiraydi.* (*P.Qodirov*).

3. To‘siksizlik munosabati anglashiladi: *Bular bizni oyoq osti qilib tepyapti, sen uyda baqrayib o‘tiribsan.* (*P.Qodirov*). *Biz ilmdan yiroqmiz, tajriba bor, xolos.* (*J.Abdullaxonov*).

4. Natija munosabati anglashiladi: *Shuncha xo‘jalik yangi uylarga ko‘chib kirdi. Oyko‘l butunlay o‘zgarib ketdi.* (*P.Qodirov*)

5. Izoh munosabati anglashiladi: ... bir narsa mening esimda turibdi: *Oyko'l g'allani ko'p olgan yillari chorvasi ham hozirgidan besh barobar ko'p edi.* (P.Qodirov). *Bu gapdan Ismat bobo bir cho'chib tushdi:* u *Kattaevning eng yaqin kishilaridan edi.* (P.Qodirov).

6. Shart munosabati anglashiladi: *Ozroq kutib turgin, tez kelaman.* (S.Ahmad).

7-§. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatalishi

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilari quyidagicha ishlataladi:

1. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlaridan bir paytda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqeа-hodisalar anglashilsa, ular bir-biridan vergul bilan ajratiladi. Masalan: *Qushbegiga qaradim, ul ham manim og'zimga qarab turar edi.* (A.Qodiriy). Siz marg'llonlik og'aynilarni qipchoqlarga qarshi oyoqlantirmoqchi bo'lasiz, buni ham yaxshi bilamiz... (A.Qodiriy).

2. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari mazmun jihatdan mustaqilroq bo'lsa yoki ular turkibida vergul ishlatalgan bo'lsa, qo'shma gap tarkibidagi qismlar bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratilib yoziladi. Masalan: *Ishing bo'limasa kitob o'qi, husnixat ol; sen kulolning qizi emassan...* (A.Qodiriy). *Yosh chog'ida ... qattiqchilikda o'sdi; uning ba'zi yarashmagan harakatlari balki o'sha qattiqchilikning ruhga singib qolgan yomon ta'sirdir.* (A.Qodiriy).

3. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi ikkinchi gap birinchi gapning biror bo'lagini izohlasa, uning mazmunini to'ldirsa, qismlar orasiga ikki nuqta qo'yiladi. Masalan: *Arslonbob yong'oqlariga kelganda shuni aytmoqchiman: bular nihoyatda noyob, zotli yong'oqlar.* (J.Abdullaxonov). *Xolbek bir narsani endi sezmoqda edi: Avaz bilan Hulkar unga negadir kerak edi.* (P.Qodirov).

4. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari bir-biridan tire orqali ajratiladi. Quyidagi holatlarda qo'shma gap qismlari orasiga tire qo'yiladi:

1) qo'shma tarkibidagi gaplar mazmunan zid bo'lsa: *Kiygan to'ning eskiydi – kiydirganing eskimas.* (*Maqol*).

2) birinchi gap ikkinchi gap kesimidan anglashilgan ish-harakatning bajarilish natijasi yoki shartini bildirsa: *Qaring bor – baring bor.* (*Maqol*).

3) birinchi gap mazmuni ikkinchi gap mazmuniga o'xshatilsa: *Qor yog'di – don yog'di.* (*Maqol*). *Vaqting ketdi – baxting ketdi.* (*Maqol*).

4) qismlardan tez almashinuvchi voqeа-hodisalar anglashilsa: - *Hoy, oyimcha, sen yaxshi bo'lning – biz yomon bo'lib goldikmi hali?*... (P.Qo-

dirov). Shu payt oy bulutlar orasidan suzib chiqdi – kamtigi bulutning chetiga urilib, sho'x bir silkinib qo'yganday ko'rindi. (P.Qodirov).

8-§. Murakkab qo'shma gap haqida ma'lumot

Qo'shma gaplar komponentlarning soniga ko'ra, ikki xil bo'ladi: 1) ikki komponentli qo'shma gaplar (bog'langan, ergashgan, bog'lovchisiz qo'shma gaplar bahsiga qarang), 2) ko'p komponentli (murakkab) qo'shma gaplar.

Ko'p komponentli (murakkab) qo'shma gaplar uch va undan ortiq komponentlarning mazmun va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo'ladi.

Murakkab qo'shma gap tarkibidagi qismlar (komponentlar) o'zaro turlicha munosabatda bo'ladi. Shunga ko'ra, murakkab qo'shma gaplar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
2. Ergashgan qo'shma gap toifasidagi (ergashish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gap toifasidagi (bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo'shma gap.
4. Aralash tipdag'i tuzilgan murakkab qo'shma gap.

1. Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Bog'langan qo'shma gap toifasidagi (bog'lanish yo'li bilan tuzilgan) murakkab qo'shma gap komponentlari (qismlari) o'zaro teng bog'lovchilar yoki teng bog'lovchilar vazifasidagi yuklamalar orqali sintaktik aloqaga kirishadi.

Bunday murakkab qo'shma gap, tarkibidagi komponentlarning bog'lanish usullariga ko'ra, shuningdek, ularning semantik munosabatlari ko'ra, bog'langan qo'shma gapdan farq qilmaydi, lekin bunda komponentlar soni uch va undan ortiq bo'ladi. Masalan: *Bugundan boshlab yotoq joylarda... yigitlardan bitta navbatchi qoldirildi-yu, boshqa hamma paxtag'a chiqdi va terimchilar soni to'rt kishiga ortdi.* (P.Qodirov).

Keltirilgan misol 3 ta komponent murakkab qo'shma gap tarkibida qatnashib, birinchisi ikkinchisiga teng bog'lovchi vazifasidagi -yu yuklamasi bilan, ikkinchisi uchinchisiga va bog'lovchisi bilan bog'langan.

Bog‘langan qo‘shma gap toifasidagi murakkab qo‘shma gapni quyidagi chizgi bilan ko‘rsatish:

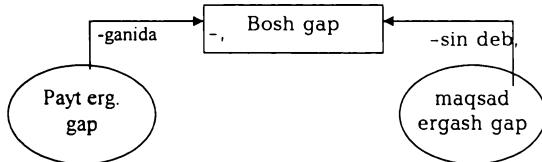
2. Ergashgan qo‘shma gap toifasidagi (ergashish yo‘li bilan tuzilgan) murakkab qo‘shma gaplar.

Ergashgan qo‘shma gap toifasidagi (ergashish yo‘li bilan tuzilgan) murakkab qo‘shma gapda ergash gap bir necha bo‘lib, ular bitta bosh gapga tobelanadi. Qo‘shma gapning bu turi bir necha ergash gapli qo‘shma gap deb ham yuritiladi.

Bunday qo‘shma gapda ergash gaplarning bosh gapga bog‘lanishi ikki xil bo‘ladi:

1. Birgalik ergashishda qo‘shma gap tarkibidagi bir necha ergash gaplar biri ikkinchisi bilan grammatik aloqaga kirishmay, to‘g‘ridan-to‘g‘ri bosh gapga bog‘lanadi. Masalan: *Ot to‘xtaganida, u kuch yig‘ib olsin deb, Tanaboy kutib turar ... edi. (Ch.Aytmatov)*.

Bu qo‘shma gapning sxemasi (chizgisi) quyidagicha:

Birgalik ergashuvli murakkab qo‘shma gap ikki xil bo‘ladi:

1) bir tipdagi birgalik ergashishda ergash gaplar bir xil turga mansub bo‘ladi va ularning har biri bosh gapning ma‘lum bo‘lagini yoki bosh gapni butunicha bir xilda izohlaydi, aniqlaydi, to‘ldiradi. Ular bir xil so‘roqqa javob bo‘ladi. Bunday ergash gaplar uyushgan ergash gaplar deb yuritiladi. Murakkab qo‘shma gap tarkibida ergash gapning har bir turi uyushib kelishi mumkin. ularning ayrimlariga misollar:

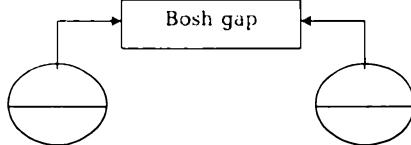
a) ega ergash gaplarning uyushib kelishi: Yo‘lchiga shunisi qiziq tuyuldiki, bu erda ... hamma daraxtlar bir chiziq ustida tekis saf tortib turadi, daraxtlar o‘rtasidagi masofa ham baravar. (Oybek);

b) aniqlovchi ergash gaplarning uyushishi: *Shunday hayot tug‘ildiki, u sensiz yashay olmaydi, sen uning quadratli kuchisan. (A.Muxtor)*:

v) sabab ergash gaplarning uyushib kelishi: *Kun bo‘yi piyoda yurib charchadimmi, karnaydan hadeb yangrayotgan muzika elitdimi, u xlاب qolibman. (O‘.Hoshimov)*

g) ravish ergash gaplarning uyushib kelishi: Adirlarni qoplab yotgan qor tezda erib, kunlar isib, o't-o'lanlar ko'kara boshladи. (CH.Aytmatov).

Bir tipdagи birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

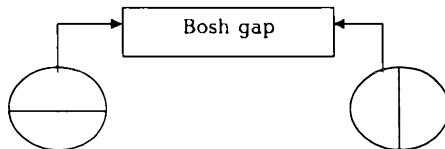

2) turli tipdagи birgalik ergashishda ergash gaplar har xil bo'ladi va ularning har biri bosh gapdagi biror bo'lakni yoki bosh gapni butunicha turli tomondan izohlaydi, aniqlaydi, to'ldiradi.

Ularning so'roqlari ham har xil bo'ladi. Bunday ergash gaplar uyushmagan ergash gaplar deb yuritiladi: *Qor tingach, tashqarida juda sovuq bo'lsa ham, ular tekshirishni davom ettirdilar.* (CH.Aytmatov).

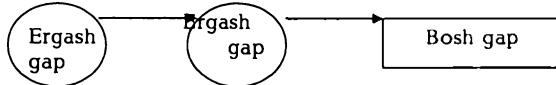
Bu qo'shma gapda payt ergash gap va to'siqsiz ergash gap bosh gapni turli tomondan izohlab kelgan.

Turli tipdagи birgalik ergashishni chizgida quyidagicha tasvirlash mumkin:

2. Ketma-ket ergashishda ergash gaplar bosh gapga to'g'ridan-to'g'ri tobelanmay, biri ikkinchisiga bo'ysunib, so'ng bosh gapga bog'lanadi. Bu xil qo'shma gaplarda ergash gaplar mazmunan zinch bog'langan bo'ladi va ergash gaplardan biri tushirilsa, umumiy mazmun anglashilmay qoladi. Masalan: *Yuk oz bo'lsa ham, olis va o'nqir-cho'nqir yo'llarda motor tez qizib, radiator erib ketishi hech gap emas.* (CH.Aytmatov).

Ketma-ket ergashishni chizgida quyidagicha ko'rsatish mumkin:

3. Bog'lovchisiz qo'shma gap toifasidagi (bog'lovchi vositalarsiz tuzilgan) murakkab qo'shma gaplar

Murakkab qo'shma gapning bu turida uch va undan ortiq gaplar bog'lovchi vositalarsiz, ohang (intonatsiya) orqali bog'lanadi, bu jihatdan

u oddiy bog‘lovchisiz qo‘shma gapdan farqlanmaydi, lekin bunda gaplar orasidagi semantik munosabatlar murakkabroq bo‘ladi:

1) **gaplar o‘zaro teng munosabatda bo‘ladi:** *Shamol hamon qarshidan esar, yashin «lip-lip» qilar, momaqalldiroq daraning yuqorisida gumburlar edi.* (P.Qodirov). *Suv tiniq, yaproqlar qirmizi rang tortgan, havo musaffo edi.* (F.Musajonov). *Lahzada do‘kon chollar, yigitlarga to‘ldi, barcha shod, g‘ovur-g‘uvur, suhabat boshlanib ketdi.* (Oybek).

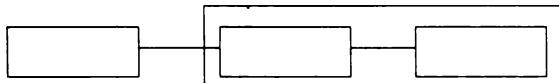
Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

2) **teng munosabatdagi ikki va undan ortiq gaplar ular uchun umumiyl gapdan anglashilgan fikrni izohlab keladi:** Tushdan keyin hamma jonlanib qoldi: birov hazil qilgan, birov shang‘llab qandaydir voqeani so‘zlagan, eng dangasa ishyoqmaslar ham allanechuk serg‘ayrat, chaqqon bo‘lib qolgan. (F.Musajonov).

Ikki kvartal naridagi keng xiyobon juda o‘tirishli joy: o‘rtasi gulzor, uning kichkina favorasi ham bor. (F.Musajonov).

Keltirilgan gaplarning chizgisi quyidagicha:

5. Aralash tipda tuzilgan murakkab qo‘shma gap

Aralash murakkab qo‘shma gap bir necha ko‘rinishga ega bo‘lishi mumkin:

1) bog‘lanish va ergashish yo‘li bilan tuzilgan murakkab qo‘shma gap. Bunday gaplarning qismlari ham tenglanish, ham tobelanish aloqalari orqali sintaktik munosabatga kirishadi. Masalan: *Qutidor do‘koniga jo‘nagandan keyin, Oftob oyim To‘ybekani mehmonxonaga buyurdi va o‘zi xamir qilishga o‘tirdi.* (A.Qodiriy).

Keltirilgan misolda birinchi gap (payt ergash gap) ikkinchi gapga (bosh gapga) ergashish yo‘li bilan birikkan, bularning ikkalasi uchinchi gap bilan «va» biriktiruv bog‘lovchisi orqali bog‘lanish yo‘li bilan munosabatga kirishgan.

Yana bir misol: *Qilichdan etgan jarohat tildan etgan jarohatga qaraganda engilroqdir, chunki qilich badanni jarohatlaydi, til esa qalbni jarohatlaydi.* («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).

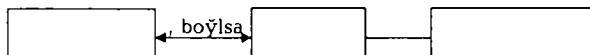
Bunda ikkinchi va uchinchi gaplar o‘zaro «esa» yordamchisi vositasida bog‘lanish yo‘li bilan munosabatga kirishgan va yahlit holda

birinchi gapga «chunki» bog‘lovchisi yordamida sabab munosabati orqali ergashish yo‘li bilan birikkan.

2) bog‘lanish yo‘li bilan va bog‘lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo‘shma gap.

Bunday aralash murakkab qo‘shma gap qismlari o‘zaro ham teng bog‘lovchilar (yoki teng bog‘lovchi vazifasidagi yuklamalar), orqali, ham bog‘lovchisiz munosabatga kirishadi: *Yigitning rangi oppoq, ko‘zlari bo‘lsa bir o‘rinda to‘xtab qolgan, harakatsiz, egnida ... ola-bula matodan to‘qilgan ko‘ylagi bor edi.* (M.Kozimiy).

Bunda birinchi gap ikkinchi gap bilan o‘zaro «bo‘lsa» qiyoslov bog‘lovchi yordamida bog‘lanish yo‘li bilan, uchinchisi bilan intonatsiya orqali aloqaga kirishgan. Mazkur gapning chizgisi quyidagicha:

3) ergashish yo‘li bilan va bog‘lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo‘shma gap.

Bunday aralash murakkab qo‘shma gap qismlari o‘zaro ham ergashtiruvchi bog‘lovchilar yoki ergashtiruvchi bog‘lovchi vositalar, ham bog‘lovchisiz munosabatga kirishadi: *Dilda saqlangan adovat temir zangiga o‘xshaydi, zang temirni egani kabi, adovat qalbni azob va iztirob bilan emiradi.* («Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur»).

Bunda ikkinchi gap uchinchi gapga o‘xshatish munosabati orqali ergashish yo‘li bilan birikib, birinchi gap esa yaxlit qilib olingen keyingi gaplarga bog‘lovchi vositalarsiz munosabatga kirishgan.

4) har uch munosabat: bog‘lanish yo‘li bilan, ergashish yo‘li bilan va bog‘lovchi vositalarsiz tuzilgan murakkab qo‘shma gap. Bunday qo‘shma gap qismlarining o‘zaro munosabati turlicha bo‘ladi:

Tolib aka eskti xodim, umri shu redaktsiyada o‘tgan va uni bu erdan haydab bo‘lmaydi, shuning uchun Ahmadning o‘zi ketishi kerak. (F.Musajonov).

Bu aralash murakkab qo‘shma gap to‘rtta gapdan tuzilib, birinchisi ikkinchisiga bog‘lovchi vositalarsiz, ikkinchisi uchinchisi bilan «va» biriktiruv bog‘lovchisi yordamida bog‘lanish yo‘li bilan munosabatga kirishgan, birinchi uchala gap yaxlit holda to‘rtinchi gapga sabab munosabati orqali ergashish yo‘li bilan birikib kelgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Qo‘shma gapning ta’rifini aying.
2. Sodda va qo‘shma gap o‘rtasida qanday farq bor?
3. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar o‘zaro qanday vositalar bila bojlanadi?

4. Qo'shma gapning qanday turlari bor?
5. Ergash gapli qo'shma gapning ta'rifini aytинг.
6. Bosh gap deb qanday gapga aytildi?
7. Ergash gap deb qanday gapga aytildi?
8. Ergash gapning bosh gapni izohlashi qanday ko'rinishlarda bo'ladi?
9. Ergash gapning joylashish o'rnlari haqida gapiring.
10. Ergash gaplar bosh gaplarga qanday vositalar yordamida bog'lanadi?
11. Bog'langan qo'shma gap ta'rifini aytинг.
12. Bog'langan qo'shma gap turlarini sanang.
13. Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar haqida gapiring.
14. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gaplar haqida gapiring.
15. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gaplar haqida gapiring.
16. Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gaplar haqida gapiring.
17. Bog'lovchisiz qo'shma g. ta'rifini aytинг.
18. Bog'lovchisiz qo'shm. gap ohangdan tashqari qanday vositalar bilan bog'lanadi?
19. Bog'langan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladigan bog'lovchisiz qo'shma gaplarga misollar keltiring.
20. Ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladigan bog'lovchisiz qo'shma gaplarga misollar keltiring.

O'ZGALARING NUTQINI IFODALASH USULLARI

Muallif o'z nutqida boshqalar ifodalagan fikrlardan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikrlar **ko'chirma gap**, **o'zlashtirma gap**, **dialog** va **ko'chirma** shaklida beriladi.

1-§. Ko'chirma gap

O'zgalarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi **ko'chirma gap** deyiladi. Ko'chirma gapda ikki xil gap bo'ladi: **ko'chirilgan gap** va **muallif gapi**. Ikkalasi birgalikda **ko'chirma gapli qo'shma gapni** hosil qiladi (20; 66). Muallif gapining kesimi *dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zлади, aytdи* kabi fe'llar bilan ifodalandi. Ko'chirma gaplar so'zlashuv va badiiy uslublarda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, undan keyin, uning ichida, uning ikki tomonida kelishi mumkin: "*Mehnat ishtaha ochar*", - *deydi bobom. CHo'pondan so'radic: "Bu qo'ylar kimning qo'yi?"* "Men, - *dedi u, - ertaga kelaman*". Bosh injener nihoyatda *bosiqlik* bilan: - *Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, - dedi.* (J.Abd.)

2-§. Ko'chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi

Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarlarda tire bilan ajratib beriladi.

Ko'chirma gapda, ko'chirilgan gapning o'rniga qarab, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: "*YUring, men o'sha tomonga boraman*", - *dedi Komila* (badiiy asarlarda tire ishlatiladi). So'roq va undov belgilari qo'shtirnoq yopilmasdan oldin qo'yiladi.

2. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Bir kun Husayn Mirzo shipga qarab yotib, vazirlariga shunday debdi: - Olib keling!* ("El desa Navoiyni")

3. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgilar tushirilib, muallif gapi har ikki tomonдан vergul va tire bilan ajratiladi: "*Hazrat, - debdi Xudoyberdi unga qarab. - tandirni qurolmadim*". ("El desa Navoiyni")

2) ko‘chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so‘ng nuqta qo‘yish lozim bo‘lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so‘ng esa nuqta qo‘yiladi: *"Noyib to‘raning gaplaridan bilinadi o‘zi. dedi Miryoqub. – Siz bo‘lgan gaplarni aytib bering".* (CH.)

3) ko‘chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so‘ng so‘roq yoki undov belgisi qo‘yish lozim bo‘lsa, muallif gapidan avval o‘sha belgi va tire qo‘yiladi, muallif gapidan so‘ng nuqta va tire qo‘yilib, ko‘chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: *"Xadichaxon ko‘zlarini ayyorlik bilan o‘ynatib turib, kundoshiga qaradi: - Gapni eshitayotirsizmi? – dedi. – Ertaga biznikiga shaharlik mehmonlar kelishar ekan!".* (CH.)

4. Ko‘chirilgan gap muallif gapining o‘rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo‘yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismining oxiriga ikki nuqta qo‘yilib, ko‘chirilgan gap qo‘shtirnoq ichiga olinadi; ko‘chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo‘yilib, keyin muallif gapining davomi yoziladi: *Saodat: "Biz ham astoydil mehnat qildik", - dedi.*

2) ko‘chirilgan gap so‘roq yoki his-hayajon gap bo‘lsa, ularning belgilari qo‘shtirnoq ichida bo‘ladi: *O‘qituvchimiz : "Sen qaysi badiiy kitoblarni o‘qib chiqqansan?" - deb so‘radilar.*

5. Ko‘chirma gaplar hamsuhbatlarning luqmasi tarzida ifodalanganda yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo‘yiladi. Bu luqmalarda muallif gapi bo‘lmaydi: *- Shaharda qarindoshingiz bormi? - Yo‘q.*

3-§. O‘zlashtirma gap

O‘zgalarning shakli o‘zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o‘ziashtirma gap** deyiladi. O‘zlashtirma gap ko‘chirma gapga aylantirilishi mumkin bo‘lgan gapdir: *Qurban ota ertaga kelishini aytdi (o‘zl. gap) – Qurban ota dedi: "Men ertaga kelaman"* (ko‘ch. gap).

So‘roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko‘chirma gaplar o‘zlashtirma gapga aylantirilganda, darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko‘chirma gap	O‘zlashtirma gap
<i>- Bu qanday bino, nimaga mo‘ljallaysiz? - dedi O‘ktam.</i>	<i>O‘ktam bu qanday bino ekanligini, uning nimaga mo‘ljallanishini so‘radi</i>

Undalma, kirish so‘z qatnashgan ko‘chirma gaplar o‘zlashtirma gapga aylantirilganda, kirish so‘zlar tushib qoladi, undalma vositali to‘ldiruvchiga aylantiriladi, 1-, 2-shaxslarni ko‘rsatuvchi so‘zlar 3-shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
- Xo'sh. Kanizakxon. qanday yangiliklar bor? - so radi O'ktam. - Men ketdim, - dedi ukasi.	O'ktam Kanizakxondan qanday yangiliklar borligini so'radi. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.

O'zlashtirma gapning kesimi *aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq* (*demoq fe'lidan tashqari*) so'zlari bilan ifodalanadi.

4-§. Ko'chirma va unda ishlatiladigan tinish belgilari

Biror matndan ko'chirilgan gaplar **ko'chirma** deyiladi. Ko'chirma ikki xil bo'ladi:

1. Muallif gapi bilan birga qo'llangan ko'chirma: *Alisher Navoiy ilm olishga da'vat qilib: "Olim bo'lsang, olam seniki", - degan edi.*

2. Muallif gapisiz qo'llangan ko'chirma:

*Koinot gultoji insondir azal,
Undadir eng oliv tafakkur, amal.
U hatto tubanlik ichra ham tanho,
YO falak. ijoding büncha mukammal.*

A.Oripov

Mualif gapi bilan qo'llangan ko'chirma bayon qilinayotgan fikrni asoslash, tasdiqlash yoki inkor etish uchun keltiriladi. SHe'riy parchalar ko'chirma tarzida keltirilsa, qo'shtirnoqqa olinmaydi. Ko'chirma muallif gapisiz qo'llansa ham, qo'shtirnoqqa olinmaydi. Bu tarzdagi ko'chirmalar **epigraf** tarzida qo'llanadi va qo'shtirnoqqa olinmaydi.

5-§. Dialog

Ikki kishining nutqi **dialog** deb ataladi. Dialogda ko'chirma gaplardan foydalaniadi, har bir gap tire bilan boshlanadi. (Bunda muallif gapi ishlatilmasligi ham mumkin.): - *Qaysi maktabda o'qysan?* - *24-maktabda. – Nechanchi sinfda? – Beshinchisinfda.*

Gap tahili namunasi	
1. Ifoda maqsadiga ko'ra turi. 2. His-hayajon ifodalashiga ko'ra turi. 3. Tuzilishiga ko'ra turi. 4. Gap bo'laklari va ularning turlari.	5. Uyushiq va ajratilgan bo'laklar bo'lsa, aniqlanadi. 6. Gap bo'laklari sanalmaydigan birliklar bo'lsa, aniqlanadi. 7. O'zga gap bo'lsa, turi aniqlanadi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Muallifning nutqida ifodalangan boshqalarning fikrlari qanday shakllarda bo'lishi mumkin?
2. Ko'chirma gapning ta'rifini aytинг.
3. Ko'chirilgan gap va muallif gaplari haqida ma'lumot bering.
4. Ko'chirilgan gapning joylashish o'rnlari haqida gapiring.
5. Ko'chirilgan gap muallif gapidan oldin kelsa,tinish belgilari qanday qo'llanadi?
6. Ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa,tinish belgilari qanday qo'llanadi?
- 7.Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa,tinish belgilari qanday qo'llanadi?
8. Ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish bo'lgilari qanday qo'llanadi?
9. Muallif nutqida ishlatilgan qanday birliklar qo'shtirnoqqa olinadi?
10. Ko'chirma gaplar dialogik nutqda luqma tarzida kelgan bo'lsa, qanday tinish belgilari ishlatiladi?
11. O'zlashtirma gapning ta'rifini aytинг.
12. Ko'chirma gaplar o'zlashtirma gaplarga aylantirilganda, ular tarkibidagi gap bo'laklari hisoblanmaydigan birliklar qanday o'zgarishlarga uchraydi?
13. Ko'chirma va uning turlari haqida gapiring.
14. Ko'chirmada tinish belgilari qanday ishlatiladi?
15. Ko'chirma gapda ishlatiladigan tinish belgilarining barchasini sanab ko'rsating.

1-§. Uslubiyat haqida umumiy ma'lumot

U s l u b i y a t tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo'llanish yo'llari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'r ganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagи ma'lum bir sohada qo'llanadigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi adabiy til uslubi deyiladi. Uslub orqali so'zlovchi shaxs narsalarga, voqealarga shaxsiy munosabatini aks ettiradi.

O'zbek adabiy tilida quyidagi asosiy nutq uslublari bor: **so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub** (Ayrim darsliklarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslublar kitobiy uslub degan umumiy nom ostida beriladi): *durust, metro, ko'k, tuzuk* (so'zlashuv uslubi); *moviy, metropoliten* (kitobiy).

Har bir uslubni yaratuvchi vositalar mavjud. Bularni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. **Leksik vositalar:** Sinonim, omonim, antonim, paronim, ko'p ma'nolilik, tag ma'no (gapning tagida yashiringan ma'no), sifatlash, o'xshatishlar, frazeologik birlik, sheva, noadabiy so'zlar (jargon, argo, so'kish, qarg'ish kabilar) kasb-hunar so'zlar, mubolag'a (giperbola), arxaik va tarixiy so'zlar, atamalar.

2. **Fonetik vositalar:** nutq tovushlari, ohang, urg'u.

3. **Grammatik vositalar:** a) **morfologik vositalar:** har bir so'z turkumi; b) **sintaktik vositalar:** gap bo'laklari, ritorik so'roq gaplar, undalma, kirish so'z, kirish birikma, sodda va qo'shma gaplar, ko'chirma va o'zlashtirma gaplar.

Ma'lum bir uslubga tegishli bo'lgan so'zlar **uslubiy xoslangan so'zlar** deb yuritiladi: *yanglig'* so'zi badiiy uslubga, *omonim, sinonim* so'zlar ilmiy uslubga, *balli, ketvorgan* kabi so'zlar so'zlashuv uslubiga, *faollar yig'ilishi, siyosiy maydon* kabi so'z birikmalari ommabop uslubga xosdir. So'zlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham ishlatilaveradigan so'zlar **uslubiy betaraf** so'zlar hisoblanadi: *suv, tog', bola, xat*. Bu so'zlar ko'chma ma'noda qo'llansa, ma'lum bir uslubga tegishli bo'lishi mumkin.

1. So'zlashuv uslubi

Uyda, ko'chada, insonlarning o'zaro so'zlashuvida qo'llanadigan uslub **so'zlashuv** uslubi deb ataladi. Bu uslubning adabiy til me'yorlariga rioya qiladigan ko'rinishi **adabiy so'zlashuv uslubi** deb yuritsa, bunday me'yorlarga rioya qilinmaydigan ko'rinishi **oddiy so'zlashuv uslubi** deb ataladi. So'zlashuv uslubidagi nutq ko'pincha dialogik shaklda bo'ladi. Ikki yoki undan ortiq shaxsning luqmasidan tuzilgan nutq **dialogik nutq** deyiladi.

So'zlashuv uslubida ko'pincha turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar, tovushlar tushib qolishi, orttirilishi mumkin: *Kep qoling! Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqo-o-o!*

So'zlashuv uslubida gapdag'i so'zlar tartibi ancha erkin bo'ladi, piching, nochiriqlar, kinoyalar ko'plab ishlatiladi. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniлади.

2. Ilmiy uslub

Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar **ilmiv uslubda** yoziladi. Mantiqlilik, aniqlik bu uslubga xos xususiyatlardir. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: *YOnq'ir - siyuq tomchi holida atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.*

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniлади, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniлади.

3. Rasmiy-idoraviy uslub

Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar **rasmiy-idoraviy uslubda** yoziladi. Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'izi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: **jumlalarning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi**. Bu uslubda ham so'zlar o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniлади, *qaror qilindi. inohatga*

olinsin, ijro uchun qabul qilinsin, tasdiqlanadi, yuklatilsin, tayinlansin kabi so'z va so'z birikmalari ko'plab uchraydi. Rasmiy-idoraviy uslubda ko'pincha darak gaplardan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap bo'laklarining odatdag'i tartibda bo'lisinga rioya qilinadi: *O'z lavozimini suiiste'mol qilganligi uchun M.Ahmedovga hayfsan e'lon qilinsin.*

4. Ommabop (publitsistik) uslub

Tashviqot-targ'ibot ishlarni olib borishda qo'llanadigan uslub, ya'ni matbuot uslubi **ommabop uslub** hisoblanadi. Soddalik, tushunarli bo'lish, ta'sirchanlik, adabiy til me'yorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Ommabop uslubning radio, televideneda ishlatalidigan ko'rinishi og'zaki **ommabop uslub** deyilsa, gazeta, jurnallarda ishlatalidigan ko'rinishi **yozma ommabop uslub** hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'laklari odatdag'i tartibda bo'ladi, kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan unumli foydalaniladi: *1. Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil etishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti. 2. Partiya faollari o'zlarining navbatdag'i majlisiga yig'ilishdi.*

5. Badiiy uslub

Vogelikni badiiy obrazlar (timsollar) vositasida aks ettirib, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik jihatdan ta'sir qiluvchi uslub **badiiy uslub** deb ataladi. Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: *O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda.* Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zları, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Badiiy uslub **aralash uslub** hisoblanadi, chunki bu uslubda so'zlashuv va kitobiy uslublarga xos o'rinnlar ham uchraydi.

3-§. Nutq madaniyati haqida

Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. To'g'ri, aniq va yoqimli gapirish uchun mantiqiy izchillikka va adabiy me'yorlarga rioya qilish kerak.

Nutq madaniyati deganda mantiqiy izchillikka, adabiy til me'yorla-
riga rioya qilgan holda to'g'ri, aniq va yoqimli so'zlash tushuniladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Uslubiyat nima va bu bo'limda nimalar o'rganiladi?
2. Adabiy til uslubining ta'rifini aytинг.
3. So'zlashuv uslubi haqida gapiring.
4. So'zlashuv uslubida ko'proq qanday gaplardan foydalaniladi?
5. Ilmiy uslub haqida gapiring.
6. Ilmiy uslubda ko'proq qanday til vositalaridan foydalaniladi?
7. Rasmiy-idoraviy uslubda nimalar yoziladi?
8. Rasmiy-idoraviy uslubda qanday gaplardan foydalaniladi?
9. Ommabop uslub haqida gapiring.
10. Ommabop uslubda qanday gap va til vositalaridan foydalaniladi?
11. Badiiy uslubning xususiyatlari haqida gapiring.
12. Badiiy uslub nega aralash uslub deyiladi?
13. Nima uchun ma'nodoshlik uslubiyatning asosi deyiladi?
14. To'liq sinonimlar haqida gapiring.
15. Ma'noviy sinonimlar haqida so'zlang.
16. Uslubiy sinonimlar haqida gapiring.
17. Frazeologik sinonimlar haqida gapiring.
18. Grammatik sinonimlar haqida so'zlang.
19. Qanday me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xos?
20. Qanday me'yorlar adabiy tilning hamma ko'rinishlari uchun xos emas?
21. Nutq madaniyati haqida so'zlang.

USLUBIYAT TURLARI

I-§. Yozma va og'zaki nutq me'yorlari haqida

Lug'aviy, grammatik, uslubiy me'yorlar adabiy tilning h a m m a ko'rinishlari uchun xarakterli, imlo va tinish belgilarga oid me'yorlar adabiy tilning faqat yo z m a shakli uchun, to'g'ri talaffuz me'yorlari esa faqat o g' z a k i nutq shakli uchun xosdir.

2-§. Leksik uslubiyat

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari. Nutqda omonimlardan foydalangan holda turli so'z o'yinlari hosil qilinadi: *Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot, YAxshilik qil, bolam, yomonlikni ot, Nasihatim yod qilib ol, farzandim, Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot*. Bu o'rinda *ot* omonim so'zlari turlicha ma'nolarni ifodalayapti. Omonim so'zlardan foydalangan holda so'z o'yinlarini yaratish **tajnis** (jinos) san'ati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san'at qo'llanib yaratilgan to'rt qator she'r esa tuyuq deb ataladi.

2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari. Sinonimlarni qo'llashda hissiy-ta'siri bo'yoq mavjudligi jihatidan farqlanadi: *yuz, aqt, bashara, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor* sinonimik qatoridagi *yuz* so'zi ma'nosi betaraf so'z bo'lsa, *bet, aqt* so'zlari salbiy bo'yoqqa ega, *bashara* so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli, *turq* so'zida *bashara* so'ziga nisbatan ham kuchliroqdir; *chehra* ijobiy bo'yoqqa ega, *jamol* so'zida bu bo'yoq yanada kuchli. Shuningdek, sinonimlarning ishlatalish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo'lishi mumkin: *keksa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo'ysafid* sinonimik qatoridagi *qari* so'zining ishlatalish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan. Sinonimlarni o'rinsiz ishlatalish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: *Buldozer ko'chamizda yigilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi gapida yigilay* so'zi noo'rin qo'llangan, chunki bu so'z odamlarga nisbatan ishlataladi; bu gapda devorga nisbatan *qulamoq* so'zi ishlatalishi kerak edi.

3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari. Antonimlardan to'g'ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatoliklarni keltirib chiqaradi: *Choyxona mudiri Yusufjon Nozimov turmushning issiq-chuchugini totigan kishiga o'xshaydi*. Bu gapdagi *issiq-chuchugini* juftligi o'mida *achchiq-chuchugini* juftligi ishlatalishi kerak edi. Antonimlardan foydalangan holda yaratiladigan badiiy san'at tazod (antiteza) deb ataladi.

4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari. Paronimlarni to'g'ri qo'llamaslik natijasida ham xatoliklar kelib chiqadi: *CHanoqlardagi lo'ppi*

ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi. Bu gapdag'i *toblanadi* so'zi o'rniда *tovlanadi* so'zi ishlatalishi kerak edi.

5. *Turli sabablarga ko'ra qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyatlari.* Bunday so'zlarga eskirgan va yangi so'zlar, sheva, kasb-hunarga oid so'zlar, atamalar, jargonlar kiradi. Nutqda bu kabi so'zlar ham muhim uslubiy vazifalar bajaradi. Arxaizmlardan badiiy yoki omma-bop asarlarda nutqqa kinoya, hajv ruhini kiritish uchun foydalanilsa, tarixiy so'zlardan o'tmish voqeligini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Sheva so'zlar mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni ifodalash uchun ishlataladi, jargonlar esa ma'lum toifaga mansub kishilar nutqini berish uchun zarurdir.

Albatta, bu guruh so'zlardan foydalanganda, chegaradan chiqmaslik lozim, aks holda nutqda g'alizlik paydo bo'лади:

1. *Terilgan paxtani tashib turish uchun ko'tarimchi ajratildi.*

2. *Buning ustiga tokarlik stanogining reztsoderjateli o'rniga maxsus moslama tayyorlanib unga grebenlarni tozalovchi frez o'rnatildi.* Birinchi gapda *ko'tarimchi* degan o'rinsiz yasalgan yangi so'z ishlatilgan bo'lsa, ikkinchi gapda atamalar me'yordan ortiq ishlatilgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqollar ham ma'lum uslubiy vazifa bajaradi. Iboralardagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyatlari, tasviriy ifodalardagi balandparvozlik, maqollardagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy imkoniyatlar yaratadi: *Bir yogadan bosh chigarmoq* iborasi badiiy nutqqa mansub bo'lsa, *bir jon, bir tan bo'lmoq* iborasi umumnutqqa xosdir. Yozuvchi va shoirlarimiz ham ibora va maqollar ijod qilishadi: *O'likning yog'ini, tirikning tirnog'ini eydi bu. (Abdulla Qahhor)* *O'qsiz soldut – qilichsiz qin. (Oybek)*

6. *Mubolag'a* (yoki *giperbola*) uslubiy vosita bo'lib, ifodalangan tushunchaning ko'pitirib, orttirilib tasvirlanishidir. Mubolag'a xalq dostonlarida, ertaklarda, aytishuv va loflarda faol ishlataladi: *To'qson molning terisidan kavushi...* ("Alpomish" dostonidan)

7. *Sifatlash* (yoki *epitet*) narsa, shaxs, hodisalarining belgisini ifodalash vositasidir. Bu vazifada tilimizdag'i belgi bildiruvchi so'z turkumlari (asosan, sifatlar) qo'llanadi: *Zolim jallod, bilmaganim bildirgin...* ("Kuntug'mish" dostonidan)

3-§. Fonetik uslubiyat

1. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari

1) *asir, devon* kabi so'zlardagi tovushlarning noto'g'ri (*asr, divan* kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi.

2) *-da*, *-va*, *-qa* (yoki *-q*) kabi bo‘g‘inlardan keyin yana shunday tovushlar bilan boshlanadigan so‘zlarni keltirish nutqiy g‘alizlikni keltirib chiqaradi: *So‘z larning gapda qo‘llanishi va vazifalari...*

2. Urg‘uning uslubiy xususiyatlari

So‘z urg‘usining ko‘chishi shu so‘z ma’nosini o‘zgartirishi mumkin: *yang‘ kiyim*(sifat) - *angi damlandi* (ravish). Gapda ohangning o‘zgarishi ham yangi uslubiy mazmun paydo bo‘lishiga olib keladi: *Siz ahmoq odam emassiz* jumlasida ***ahmoq*** so‘zidan keyin to‘xtam (pauza) qilinsa, fikr qaratilgan shaxsning ham ahmoq, ham odam emasligi ifodalanishi mumkin: *Siz ahmoq, odam emassiz.*

Grammatik uslubiyat. Morfologik uslubiyat

I-§. Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Kelishik qo‘srimchalaring uslubiy xususiyatlari.

Kelishik qo‘srimchalari o‘zaro almashib qo‘llanishi mumkin:

1) *-ni* va *-dan* qo‘srimchalari almashib qo‘llanishi mumkin: *Qani, oshdan (ni) oling, mehmon.*

2) *-ni* va *-ga* qo‘srimchalari almashib qo‘llanishi mumkin: *Gapingizga (gapingizni) tushunmadim.*

3) *-ni* va *-da* qo‘srimchalari almashib qo‘llanishi mumkin: *Dalani (da) aylandim.*

4) *-ning* va *-dan* qo‘srimchalari almashib qo‘llanishi mumkin: *kelganlarning biri – kelganlardan biri.*

5) kelishik qo‘srimchalari va ko‘makchilar almashib qo‘llanadi:

a) *-ga* qo‘srimchasi o‘mida ***uchun*** ko‘makchisi qo‘llanadi: *Ukamga oldim – Ukam uchun oldim.*

b) *-da* qo‘srimchasi o‘rnida ***bilan*** ko‘makchisi qo‘llanadi: *Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi.*

v) *-dan* qo‘srimchasi o‘mida ***orqali*** ko‘makchisi qo‘llanadi: *Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik.*

g) *-ni* qo‘srimchasi o‘mida ***haqida*** ko‘makchisi qo‘llanadi: *Akasi kelganini gapirdi – Akasi kelgani haqida gapirdi.*

2. Egalik qo‘srimchalaring uslubiy xususiyatlari.

1) Otlarda qo‘llangan egalik qo‘srimchasi qaratqich kelishigi qo‘srimchasingin mavjudligini, qaratqich kelishigi qo‘srimchasi esa egalik qo‘srimchasingin mavjudligini ko‘rsatib turadi: *maktab hovli***s***, bizning maktab.*

2) egalik (qarashlilik ma'nosи) –niki qо'shimchasi yordamida ham ifodalaniши ham mumkin, faqat bu qо'shimcha shaxs-son ko'rsatmaydi: Bizning mакtab – mакtab bizniki.

3) qaratqichli birikmalarda shaxs almashib qо'llanishi ham mumkin: Mening uyim shu erda – Kaminaning uyi shu erda.

3. *Ot yasovchi qо'shimchalarining uslubiy xususiyatlari*. Bu qо'shimchalar orasida o'zaro sinonim bo'lган qо'shimchalar ham uchraydi: adabiyotshunos – adabiyotchi, mehnatkash – mehnatchi.

2-§. Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. Sifatlardagi qiyosiy darajani yasovchi –roq qо'shimchasi o'mnida – mtir, -imtil, -ish qо'shimchalarini qо'llanishi mumkin: ko'kroq – ko'kish, qoraroq – qoramtir.

2. Sifat yasovchi qо'shimchalar orasida sinonimlik hodisasi ko'plab uchraydi: aybdor – aybli, serg'ayrat – g'ayratli, chopqir – chopag'on, beg'ubor – g'uborsiz, bama'ni – ma'nili.

3. Bu qо'shimchalar orasida antonimlik hodisasi ham uchraydi: suvli – suvsiz.

3-§. Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar

1. *U, bu, shu* olmoshlari o'mida bir so'zi (yoki bir xil so'zлari) qо'llanadi: Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbullar giryon. Bir xil (shunday) odamlar tushunmaydi.

2. Men olmoshi o'mida kamina so'zi, siz o'mnida o'zлari so'zi qо'llanadi: Bu ishda kaminaning zarracha tajribasi yo'q. Siz va'da bergen edingiz – O'zлari va'da bergen edilar.

3. Ilmiy ishlarda, rasmiy hujjatlarda, yig'ilishlarda men olmoshining o'mida biz olmoshi ishlatalidi: Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish olmoshlarining xususiyatlari haqida so'z yuritiladi.

4. Hurmatni ifodalash uchun sen olmoshi o'mida siz olmoshi ishlatalidi. Siz bugun kelasizmi? Aksincha humatsizlikni ifodalash uchun esa sen olmoshiga ko'plik qо'shimchasi qо'shiladi: Senlar buni tushunmaysanlar.

5. Ko'rsatish olmoshlari ta'kidlash, ajratish ma'nolarini ifodalaydi: Kitob – bu dono maslahatchi.

4-§. Fe'llarga xos uslubiy xususiyatlar

1. Shaxs-son qо'shimchalarining sinonimiysi:

1) fe'lning 2-shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida 2-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: *Amaki, ertaga kelasizmi?*

2) fe'lning 1-shaxs birlik qo'shimchasi o'mida 2-shaxs birlik qo'shimchasi ishlataladi: *Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi.*

3) 2-shaxs ko'plik o'rnida 1-shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: *Bolalar, bugun diktant yozamiz.*

4) 2-shaxs ko'plik o'mida 3-shaxs birlik qo'shimchasi ishlataladi: *U norozi ohangda dedi: - SHunaqa ish bilan hazillashib bo'ladimi?*

2. Zamon qo'shimchalarining sinonimiyasi:

1) hozirgi zamon davom fe'l o'mida hozirgi-kelasi zamon shakli qo'lla-nadi: *Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishyapti).*

2) kelasi zamon o'rnida hozirgi zamon shakli qo'llanadi: *Ertaga terimga tushyapmiz.*

3) hozirgi zamon o'mida o'tgan zamon shakli keladi: *Qarasam, yugurib kelayotibdi.*

3. Mayl qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) ijro maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: *Qani, ketdik, bolalar.*

2) ijro mayli shart mayli o'mida keladi: *Kelaman dedingmi, kelish kerak.*

4. Nisbat qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) birlgilik nisbati qo'shimchasi ko'plik qo'shimchasiga sinonimdir: *Ular kelishdi – Ular keldilar.*

2) nisbat qo'shimchalari ichida o'zaro sinonimlikni hosil qiladiganlari ham bor: *-l, il, -n, -in, -sh, -ish; -t, -tir, -dir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.*

5. Fe'l yasovchi qo'shimchalari sinonimiyasi:

1) ba'zi yasama fe'llar iboralarga sinonim bo'ladi: *gulladi – gulga kirdi.*

2) qo'shimcha yordamida yasalgan fe'llar qo'shma fe'llarga sinonim bo'ladi: *himoyaladi – himoya qildi.*

3) fe'l yasovchilar o'zaro sinonim bo'ladi: *sizlamoq – sizsiramoq, suvsamoq- suvsiramoq.*

Sintaktik uslubiyat

1-§. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari

1) sifatlovchi aniqlovchilar ot bilan ifodalansa, majoziy ma'no ifodalaydigan bo'lib qoladi: *Kumush choyshab yopib dalalar, qor qo'ynida uxlab yotadi. (Uyg'un)*

2) sifatlovchi aniqlovchilar turli so‘z turkumlaridan tuzilib, sifatlash vazifasini bajargan ibora va so‘z birikmalari bilan ifodalanadi: *Osmon o’par tog’lar, bag’ri keng inson, cheki yo’q qirlar, fikri tiniq insonlar.*

3) sifatlovchi-aniqlovchi takroriy so‘zlar bilan ifodalanganda ma’no kuchayishi yuz beradi: *Baland-balanc binolar tez uchrav boshladi.*

4) izohlovchi ham uslubiy vazifa bajaradi. Ma’lumki, izohlovchi laqab, qarindoshlik, o‘xshatish kabi ma’nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bunda ma’lum shaxsga nisbatan munosabat seziladi, ya’ni uslubiy ma’no yuzaga keladi: *Mamajon quruq, Ali tajang, Soli sovuq* va h. O‘xshashlik ma’nosidagi izohlovchi jumlaga ko‘tarinkilik(pafos) xususiyatini kiritadi: *ona-Vatan, gulchalar-qizchalar.*

5) ajratilgan bo‘laklar jumla tarkibidagi ayrim bo‘laklarga urg‘u berish, ularni alohida ajratib ko‘rsatish, shaxs va narsa haqida qo’shimcha ma’lumot berish, belgi-xususitlarni ta’kidlash kabi vazifalarni bajaradi: *Biz, yoshlar, ota-bobolarimiz merosini ko‘z qorachig’iday asrashimiz lozim.*

6) undalmaiar ham turli uslubiy vazifalarni bajaradi. Ular gap boshida va o‘rtasida kelsa, chaqiriq va murojaatni ifodalaydi: *Uka, mening yo’qligimni bilintirma.* Gap oxirida kelgan undalma tinglovchiga nisbatan hurmat, muhabbatni ifodalaydi: *Tuprog’ingni zar bilarman, ona-Vatanim!* Bulardan tashqari undalmalar iltimosni, so‘zlovchining his-tuyg‘usini, kuchli ehtirosini, ko‘tarinki holatni, piching va kinoyani ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

7) kirish so‘z va kirish birikmalar so‘zlovchining o‘z fikriga bo‘lgan munosabatini bildiradi. Bu munosabat sifat, son, olmosh, fe’l va modal so‘zlar yordamida ifodalanib, gumon, tasdiq, inkor, fikr tartibi, fikr izohi, e’tiborni tortish, xulosa, ikki fikri o‘zaro bog‘lash kabi ma’nolarni aks ettiradi: *U bugun kelmaydi, shekilli.*

2-§. Ayrim gap turlari o‘rtasidagi sinonimiya

1) ayni bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi:

a) sodda gap bilan: *Har kim ekkanini o’radi.* b) qo’shma gap bilan: *Kim nimani eksa, shuni o’radi.*

2) bir bosh bo‘lakli va ikki bosh bo‘lakli gaplar o‘zaro sinonim bo‘ladi: *Bugun ketamiz – Biz bugun ketamiz.*

3) darak va so‘roq gap sinonim bo‘ladi: *Vatanni kim sevmaydi – Vatanni hamma sevadi.*

3-§. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari

1) bog'langan qo'shma gaplar tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchilari o'rnda -u, -yu, -da yuklamalari sinonim holatda qo'llanishi mumkin: *Havo bulutlashdi va yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlashdi-yu, yomg'ir yog'a boshladi.*

2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiga olmaymiz - Bizning bugun yo'lga chiga olmasligimiz aniq.*

3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gaplarning kesimlari sifatdosh, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gaplarga sinonim bo'ladi: *Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday - CHiroyli gilam to'shalganday tog' etagi juda go'zal edi.*

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gaplarni o'z doirasida sinonimlari bilan almashtirish mumkin:

U kelsa (kelgan paytda, kelar ekan), hamma ketib bo'libdi.

5) bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga sinonim bo'ladi: *Qor yog'di – don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di).*

4-§. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari

Birovlarning hech o'zgarishsiz berilgan gapi (ko'chirma gap o'zgalarning mazmuni saqlanib, shakli o'zgartirilgan holda berilgan gapi (o'zga gap) bilan sinonimik holatda bo'ladi: *O'qituvchimiz dedi: "Topshiriqlarni o'z vaqtida bajaring" – O'qituvchimiz topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish lozimligi haqida gapirdi.*

Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda quyidagi o'zgarishlar yuz beradi:

1. Ko'chirma gap birikmali to'ldiruvchiga aylanadi: *"Hamma yig'ildi", - dedi navbatchi. Navbatchi hammaning yig'ilganini aytди.*

2. Ko'chirma gap tarkibidagi undalma vositali to'ldiruvchiga aylanadi: *"Rasulbek, biz bilan yuring", - deb taklif qildi do'sti. Rasulbekka do'sti o'zları bilan yurishni taklif qildi.*

3. Ko'chirma gap tarkibida kirish so'z vazifasida kelgan undovlar, taqlid so'zlar tushiriladi: *"Voy, qo'rqib ketyapman", - dedi xotini. Xotini qo'rqib ketayotganini aytди.*

Takrorlash uchun savollar:

1. Omonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
2. Sinonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
3. Antonimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
4. Paronimlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
5. Turli sabablarga ko'ra qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
6. Nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
7. Urjuning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
8. Kelishik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
9. Egalik qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
10. Ot yasovchi qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
11. Sifatning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
12. Olmoshning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
13. SHaxs-son qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
14. Mayl qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
15. Nisbat qo'shimchalarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
16. Fe'l yasovchi qo'shimchalarining uslu-biy xususiyatlari haqida gapiring.
17. Gap bo'laklarining uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.
18. Ayrim gap bo'laklari o'rtasidagi sinonimiya haqida gapiring.
19. Qo'shma gaplarning uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

ISHORAT QOIDALARI (PUNKTUATSIYA)

Tinish belgilari va ularning yozma nutqda qo'llanishini o'rganadigan bo'lim punktuatsiya deb yuritiladi.

1-§. Nuqta

Nuqta quyidagi o'rinnlarda qo'yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayajon) gaplardan keyin: *Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o'z vaqtida tayyorlab yurgin. Koshki uning kuchi etsa.*

2. Birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgisi bo'lgan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan so'ng: "Men hozir jo'nayman, - dedi u. – Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing".

3. Qisqartirilgan ism va familiyalarning birinchi harfi yoki qismidan keyin: *M.Ism. (Mirzakalon Ismoiliy)*

4. Sanash yoki ayrim fikrning qismlarini ifodalagan va oy, kun, yillarni bir-biridan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harflardan keyin: *27.09.2002* kabi.

D i q q a t ! Qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgilari o'z o'mida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi: *Ketdi. (A.Q.)* Shuningdek, sarlavhalardan keyin (darak gap bo'lsa) nuqta qo'yilmaydi.

2-§. So'roq belgisi

1. So'roq belgisi so'roq gaplardan keyin qo'yiladi: *Ishga tayyormisiz?*

2. So'roq gaplar bittadan ortiq bo'lib kelishi mumkin: Bunday paytlarda so'roq belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) so'roq gaplarning har biriga ahamiyat berish lozim topilsa yoki har qaysi so'roq gap mazmuniga ko'ra mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi: *Qishloqlar qanday? Og'aynilar yaxshi yurishibdimi?*

2) agar so'roq gaplar mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa, so'roq belgisi eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: - *Tag'in mehmon boshlab keldingmi? Kim kelyapti: Savrimi, Rahbarmi, yo akangning bolalarini etaklab kelyapsanmi? (G'.G')*

3. So'z yoki ibora noaniq bo'lsa, unda gumon ifodalansa, so'roq belgisi qo'yiladi: *Bu ishlarning hammasini yarim soat (?) ichida bir o'zi bajardimikin?*

D i q q a t ! Ba'zan qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplardan biri so'roq gap shaklida, ikkinchisi esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holatda ular orasiga vergul yoki tire qo'yilishi mumkin: *U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong'i.*

3-§. Undov belgisi

Undov belgisi quyidagi o'rnlarda qo'yiladi:

1. Kuchli his-hayajonni ifodalagan gaplardan so'ng: *YOshligimizda naqadar baxtiyor edik!*

2. Buyurish, tilak, orzu ma'nolarini ifodalagan gaplardan so'ng: *Hoziroq bularni ko'zimdan yo'qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsa!*

3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalmalardan, undov hamda *ha* va *yo'q* so'zlaridan so'ng: *Yo'q! Rustam bunday qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni mustaqillik bayrami bilan tabriklayman!*

4-§. Ko'p nuqta

Ko'p nuqta quyidagi o'rnlarda qo'yiladi:

1. Fikrning tugallanmaganligi, so'zlovchining hayajonlanib yana nimadir aytmoqchi ekanligini ko'rsatish uchun: *Agar hozir gapingizni to'xtatmasangiz...*

2. Ba'zan ko'p nuqta so'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishini ko'rsatadi: *Bugun... bugun oldingizga o'tsam bo'ladimi?*

3. Ba'zan kimningdir savolga javob bermay indamay turganini ko'rsatish uchun ham ko'p nuqta qo'yiladi:

- *Menden rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz...*

- ...

4. Biror so'z yoki gapning tushirilganini ko'rsatish uchun: *Bugun ettinchi bo'limga kelib, ... fig'oni oshdi. (T.Malik)*

5-§. Ko'p nuqta, undov va so'roq belgilarning birikkan holda kelishi

1. So'roq mazmuniga qaraganda his-hayajon kuchli bo'lgan so'roq gaplardan keyin undov va so'roq belgisi birikkan holda (!?) qo'yiladi: *Go'zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!?*

2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so'roq gaplardan so'ng so'roq va undov belgisi birikkan holda qo'yiladi: - *A?!* – *Xonkeldieva turgan erida surat bo'lib qoldi.* - *Direktorimiz-a?!* (*H.G'.*)

3. Kuchli his-hayajon ifodalangan va mazmunan tugallanmagan gaplardan keyin undov belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (...) qo'llanadi: *-Nafisa!.. Nafisaoy!..* – *dedi Aziz o'pkasi yumshab, ko'zlariga qaynoq yosh keldi.* (*H.G'.*)

4. Mazmunan tugallanmagan so'roq gaplardan so'ng so'roq belgisi va ko'p nuqta birikkan holda (...) ishlatalidi: - *Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?*...

6-§. Vergul

Vergul quyidagi o'rnlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklar orasida:

1) bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'laklar orasida *Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon* – *O'zbekning chamani, bog'u bo'stoni.* (*G':G'.*) 2) takrorlanuvchi bog'lovchilar bilan birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: *U goh kulimsiraydi, goh chuqur o'yga toladi.* 3) zidlovchi bog'lovchilar yordamida birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: *Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.* (*P.Q.*)

2. Undalmalarni ajratish uchun: *Ertaga, azizim, toqqa jo'naymiz.*

3. Kirish so'zlarini va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'limgan kirish gaplarni ajratish uchun: *Xullas, ertaga shu erda yig'iladigan bo'ldilar. Men sizga aytsam, odamning yomoni bo'lmaydi.*

4. Ha va yo'q so'zlarini gap bo'laklaridan ajratish uchun: *Ha, bu gapingiz to'g'ri. Yo'q, ertaga kela olmayman.*

5. Gapning ajratilgan bo'laklarini ayirib ko'rsatish uchun: "Biz, yoshtlar, ota-bobolarimiz qoldirgan beba ho'merosni ko'z qorachig'iday asrashimiz kerak".

6. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda: *Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi.*

7. Va, ham, hamda, yoki (yolg'iz kelgan) bog'lovchilaridan boshqa bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarda: *Hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o'tirar edi.*

8. Ergash gapni bosh gaplardan ajratish uchun: *Hamma yig'ilgach, majlis boshlandi.*

9. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish mumkin:

- *Bugungi qilgan e兹gu ishlarimiz.* - *dedi ota.* - *kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini hajaradi.*

7-§. Nuqtali vergul

Nuqtali vergul quyidagi o'rnlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'laklar orasida:

Mehnat, ijod, odam sharafi;

Dil yorug'i, hayot quvonchi

Hammasingin asli manbai

Sen, Vatanim - tinchlik tayanchi. (S.Nazar)

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdag'i gaplarni o'z ichiga olgan qo'shma gaplarda: *Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi.*

8-§. Ikki nuqta

1. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: *Yig'ilishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdurakim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi.*

E s l a t m a : Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: *Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga etarli sharoit yaratilsin.*

2. Quyidagi ma'nolarni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda:
1) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: *U ikariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan.*

2) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: *SHamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi.*

3) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: *Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak.*

3. Ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: *U baland ovozda so'radi: - Kim bor?*

9-§. Tire

Tire quyidagi o'rnlarda qo'llanadi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanim, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: *O'zbekistonning poytaxti – Toshkent. Ikki o'n besh – bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O'qish – hayotni uqish.*

2. Uyushiq bo'laklardan so'ning kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: *Akam, opam va singlim – barchasi meni kutib o'tirishgan ekan.*
3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish bo'lak orasiga: *Men – Valiev Mahmud, 1954 yilda Toshkentda tug'ilganman.*
4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: *Tunov kungi ovchi – men uni o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.*
5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: - *Bugun kelasizmi? – so'radi qizi.*
6. Dialog tipidagi ko'chirma gaplarda: - *Keldimi? - Keldi.*
7. Kutilmagan voqealardan ifodalagan gaplardan oldin: *Kecha sizlarnikiga borgan edim – Asqarjon kelibi!*
8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida: *Jismimiz yo'qolur - o'chmas nomimiz.*

10-§. Qavs

1. Ifodalananayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki iboralar qavsga olinadi: *Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.*

Eslatma: Qavsdan oldindi tinish belgilari (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyinga ko'chiriladi: *CHavandoz bu gaplarni Ertoevga aytishni ham, aytmaslikni ham bilmay (aytsa Ertoev xafa bo'ladi, aytmasa bar joydan chatog'i chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi? (O.YO.)*

2. Kirish gaplar yoki remarkalar qavs bilan beriladi: *Ukam (sen uni taniysan) bu yil muktabni bitirdi. A z i z K a m o l (xayol og'ushida). Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi. (S.Az.)*

3. Misol yoki ko'chirmaning manbai: ...*Eshik qars etib yopildi. (O.YO.)*

4. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgilari qavsnинг ichiga olinadi: *To'satdan uning xayoliga akasining bundan besh-olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'q!) ... tushdi. (O.YO.)*

11-§. Qo'shtirnoq

1. Ko'chirma gaplarni ajratib ko'rsatish uchun: "*Ertaga kelaman*", - dedi.
2. Ko'chma ma'nodagi, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmalarini ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: "*Tog' asali*" sotadigan yigit ... dovonning nariyog'iga o'tib ketgan. (S.Ahm.)

E s l a t m a: Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zlarda turlovchi (kelishik) qo'shimchalar mavjud bo'lsa, bu qo'shimchalar qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: *Bularni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ-69» yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, "Jiguli" tomonga burildi. (H.G').*

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek tilida jami nechta tinish belgisi bor?
2. Nuqta qaysi o'rnlarda qo'yiladi?
3. So'roq belgisining qo'yilish o'rnlari haqida gapiring.
4. Undov belgisining qo'yilish o'rnlari haqida gapiring.
5. Ko'p nuqta qaysi o'rnlarda qo'yiladi?
6. Tinish belgilarining birikkan holda ishlatalishi haqida gapiring.
7. Vergulning qo'yilish o'rnlari haqida gapiring.
8. Nuqtali vergulning qo'yilish o'rnlari haqida gapiring.
9. Ikki nuqtaning qo'yilish o'rnlari haqida gapiring.
10. Tirening qo'yilish o'rnlari haqida gapiring.
11. Qavsning qo'yilish o'rnlari haqida gapiring.
12. Qo'shtirnoqning qo'yilish o'rnlari haqida gapiring.
13. Qaysi tinish belgisi nisbatan ko'p qo'llanadi?
14. Qaysi o'rnlarda vergul doimo ikki marta qo'llanadi?
15. Qaysi o'rnlarda tire doimo ikki marta qo'llanadi?
16. Qaysi tinish belgilari juft(takroriy) ko'rinishga ega?
17. Qaysi tinish belgilari qisqartirilgan so'zlar bilan qo'llanadi?
18. Inson ruhiyati bilan bojliq o'rnlarda ishlataladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
19. Izoh ma'nosi ifodalangan o'rnlarda ishlataladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.
20. Raqamlar bilan birga ishlataladigan tinish belgilarini sanab ko'rsating.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. I.Karimov. Barkamol avlod -O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent, 1997.
2. A.Nurmonov, B. Yo'ldoshev. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. "Sharq" nashriyotmatbaa aktsiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. –T.: 2001,
3. A.Hojiev. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti. –T.: 2002,
4. Jamolxonov H.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: "Talqin" nashriyoti. 2005,
5. G'.Abdurahmonov, A. Sulaymonov, X. Xoliyorov, J. Omonturdiev Hozirgi o'zbek adabiy tili "O'qituvchi" T.,1979, Sintaksis.
6. A. Abduazizov. O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi, Toshkent, 1992-yil.
7. H. Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Kirish. Fonetika va fonologiya. Grafika va orfografiya) Toshkent. 2000-yil.
8. E. Begmatov, A. Boboeva, M. Asomiddinova B.Umirqulov O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. "Fan" nashriyoti, T., 1988 y.
9. M.Mirzaev, S.Usmonov, I.Rasulov O'zbek tili. T., "O'qituvchi" 1978 yil
10. M. Asqarova. Hozirgi uzbek adabiy tilidan ma'ruza matnlari (Sintaksis). Toshkent. 2000-yil
11. U.Tursunov J. Muxtorov Hozirgi o'zbek adabiy tili T.,"O'qituvchi" 1979 yil
12. SH. Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A. Xojiev, I.Rasulov, X.Doniyorov Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1-qism. T., "O'qituvchi" 1980 yil
13. A.Shomaqsudov, I.Rasulov, R.Qo'n-g'urov, X.Rustamov O'zbek tili stilistikasi. T., "O'qituvchi" 1983 yil

14. U. Tursunov,
J.Muxtorov,
Sh. Rahmatullaev. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. «O‘zbekitson»,
Toshkent. 1992-yil
15. A.G‘ulomov,
N.Tixonov,
R.Qo‘ng‘urov O‘zbek tili morfem lug‘ati. T., “O‘qituvchi”,
1977 y.
16. O‘zbek tilining imlo T., “Fan” nashriyoti 1976 yil
lug‘ati.
17. O‘zbek tili T., “Fan” 1975 yil. 1-qism
grammatikasi.
18. O‘zbek tili T., “Fan” 1976 yil 2-qism
grammatikasi.
19. O‘zbek tilining imlo T., “O‘qituvchi”, 1995- yil.
lug‘ati.
20. R. Yunusov. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari
(Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya)
Toshkent, 2000-yil.
21. Q. Safaev,
R. Yunusov Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari
(Morfologiya). Toshkent. 2000.
22. M. Sodiqova. O‘zbek tilining orfoepik lug‘ati. T., 1977-yil.
Usmonova.
23. D. Muhammedova,
D. Shodmonqulova,
M. Maqsudova. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari
(Kirish, fonetika, grafika va orfografiya,
leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya).
Toshkent. 2001-yil.
24. R. Ikromova,
D. Muhammedova,
D. Shodmonqulova,
M. Maqsudova, X.
G‘ulomova. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari
(Morfemika. So‘z yasalishi. Morfologiya.).
Toshkent. 2001-yil.
25. R.Ikromova
D. Muhammedova,
D. Shodmonqulova,
X. G‘ulomova. Hozirgi o‘zbek adabiy tilidan ma’ruza matnlari
(Sintaksis). Toshkent. 2001-yil.
26. M.A.Hamroev O‘zbek tilidan ma’ruzalar majmasi. T., 2007-yil.
27. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-2 tom. Moskva.
1981-yil

28. A. Hojiev O‘zbek tili sinonimlarining izohli luG‘ati.
Toshkent. 1974-yil
29. A. G‘ulomov, O‘zbek tili morfem luG‘ati. Toshkent. 1977-yil.
A.N.Tixonov,
R.Qo‘nG‘urov.
30. “Qalqon” jurnalı. 2004 yil, 7-søn.
31. Sh. Rahmatullaev. O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati. T.,
1980-yil.
32. Sh.Rahmatullaev. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. T.,
1978-yil.
33. Sh. Rahmatullaev. O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati. T.,
1984-yil.
32. SH.Rahmatullaev Hozirgi adabiy o‘zbek tili. –T., “Universitet”,
2006.
33. R.Sayfullaeva va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. –T., 2006

MUNDARIJA

So‘z boshi	3
Tilshunoslik haqida umumiy ma’lumot	4
1-§ Tilshunoslik fani haqida ma’lumot	4
2-§ Til ijtimoiy hodisadir	4
3-§ Tilning tuzilishi	5
4-§ Til – taraqqiy qilib, o‘zgarib boruvchi hodisa	6
5-§ Milliy til va uning tarkibiy qismlari	7
6-§ Tillarning tasnifi	9
7-§ Tillarning geneologik tasnifi	10
8-§ Tillarning morfologik tasnifi	11
FONETIKA	14
1-§ Fonetika va fonologiya haqida umumiy ma’lumot	14
2-§ Tovush va fonema	14
3-§ Fonetik akustika	15
4-§ Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi	16
5-§ O‘zbek tilining fonetik vositalari	16
6-§ Nutq tovushlarining tasnifi	17
7-§ Unli tovushlar va ularning tasnifi	17
8-§ Ayrim unli tovushlar tavsifi	19
9-§ Undosh tovushlar va ularning tasnifi	20
10-§ Undosh tovushlar tavsifi	24
11-§ Til undoshlari	24
12-§ Qo‘sish tovushlar va ularning qo‘llanilishi	27
13-§ Nutqning asosiy fonetik birliklari	27
14-§ Urg‘u	30
15-§ Til va yozuv	37
16-§ Kirill grafikasi asosidagi o‘zbek yozuvi	40
17-§ Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar	41
18-§ Orfografiya (imlo)	42
LEKSIKOLOGIYA	48
1-§ Leksikologiya haqida umumiy ma’lumot	48
2-§ So‘zning leksik va grammatik ma’nolari	49
3 -§ Bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlar	50
4-§ Ma’no torayishi	53
5-§ Ma’no kengayishi	53
6-§ So‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlari	53

7 -§ O'zbek tilining lug'at tarkibi	57
8 -§ O'zbek tili leksikasida o'z va o'zlashgan qatlam	58
9 -§ O'zbek tili leksikasining ishlatalish doirasi	61
10-§ Tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi	64
11-§ O'zbek tili leksikasining boyish manbalari	66
12-§ Frazeologiya	67
13-§ Tasviriy ifoda vositalari	68
14-§ Leksikografiya	69
MORFEMIKA	71
GRAMMATIKA	74
1-§ Grammatika haqida umumiy ma'lumot	74
2-§ So'z shakl va grammatik ma'no	74
3-§ Grammatik ma'noni ifodalash vosita va usullari	75
4-§ So'zning grammatik shakli	76
5-§ Grammatik kategoriya	77
6-§ So'z turkumlari	78
OT	81
1-§ Otning leksik-grammatik xususiyatlari	81
2-§ Otlarning ma'no turlari	82
3-§ Otlarda son kategoriyasi	84
4-§ Otlarda egalik kategoriyasi	85
5-§ Otlarda kelishik kategoriyasi	87
6-§ Otlarning yasalishi	94
7-§ Otlarda modal shakl yasalishi	99
8-§ Otlarning tuzilish jihatdan turlari	100
SIFAT	102
1-§ Sifatning leksik-grammatik xususiyatlari	102
2-§ Sifat darajalari	103
3-§ Ozaytirma va kuchaytirma sifatlar	105
4-§ Sifatlarning otlashishi	106
5-§ Sifatlarning yasalishi	106
6-§ Sifatlarning tuzilish turlari	109
SON	111
1-§ Sonning leksik-grammatik xususiyatlari	111
2-§ Sonning ma'no turlari	113
3-§ Bir sonining o'ziga xos grammatik xususiyatlari	116
4-§ Sonlarning otlashishi	117
5-§ Sonlarning tuzilish jihatdan turlari	118

O L M O S H	119
1-§ Olmoshning ta'rifi va leksik-grammatik xususiyatlari	119
2-§ Olmoshlarning ma'no turlari	119
3-§ Boshqa turkumga oid so'zlarining olmoshga ko'chishi	122
4-§ Olmoshlarning tuzilish turlari	122
FE'L	124
1-§ Fe'lning leksik-grammatik xususiyatlari	124
2-§ O'timli va o'timsiz fe'llar	125
3-§ Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar	126
4-§ Fe'l nisbatlari	128
5-§ Fe'lning vazifadosh shakllari	131
6-§ Fe'llarning tuslanishi(shaxs-son kategoriyasi)	139
7-§ Fe'l zamonlari	141
8-§ Fe'l mayllari	147
9-§ Fe'llarning yasalishi	150
10-§ Fe'lning modal ma'no ifodalovchi shakllari	151
11-§ To'liqsiz fe'llar	153
RAVISH	155
1-§ Ravishning leksik-grammatik xususiyatlari	155
2-§ Ravishlarning ma'no turlari	157
3-§ Ravishlarning yasalishi	159
4-§ Ravishlarning tuzilishi jihatdan turlari	160
YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARI	162
1-§ Ko'makchi haqida ma'lumot	162
2-§ Bog'lovchi	163
2-§ Yuklama	167
ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR GURUHI	171
1-§ Modal so'zlar	171
2-§ Undov so'zlar haqida ma'lumot	172
3-§ Taqlid so'zlar	173
SINTAKSIS	175
1-§ Sintaksis haqida umumiyligi ma'lumot	175
2-§ Sintaktik aloqa turlari	175
3-§ Boshqaruv	176
4-§ Bitishuv	176
5-§ Moslashuv (muvofiglashuv)	177
6-§ So'zlarining o'zaro sintaktik munosabatga kirishuvi	178
7-§ So'z birikmasi	179
8-§ So'z birikmalarining tasnifi	179

GAP	183
1-§ Gap va uning belgilari	183
2-§ Gapning turlari	184
3-§ Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari	184
4-§ Gapning emotisionallikka ko‘ra turlari	187
GAPLARNING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI	188
1-§ Sodda gap turlari	188
2-§ Ikki bosh bo‘lakli gapning tuzilishi	189
3-§ Bir bosh bo‘lakli gaplar	189
GAP BO‘LAKLARI	195
1-§ Gap bo‘laklari haqida umumiy ma‘lumot	195
2-§ Gapning bosh bo‘laklari	195
3-§ Ega bilan kesimning orasida tirening ishlatalishi	200
GAPNING IKKINCHI DARAJALI BO‘LAKLARI	200
1-§ Ainqlovchi	200
2-§ To‘ldiruvchi	203
3-§ Hol	206
4-§ Gap bo‘laklarining joylashish tartibi	210
GAPNING UYUSHIQ BO‘LAKLARI	214
1-§ Uyushiq bo‘laklar haqida umumiy ma‘lumot	214
2-§ Uyushiq qator a‘zolarining o‘zaro aloqaga kirishuvi	216
3-§ Uyushiq bo‘lakli gaplarda umumlashtiruvchi birliklar	217
GAPNING AJRATILGAN BO‘LAKLARI	218
1-§ Ajratilgan bo‘laklar haqida umumiy ma‘lumot	218
2-§ Ajratilgan to‘ldiruvchilar	219
3-§ Ajratilgan aniqlovchilar	219
4-§ Ajratilgan izohlovchilar	220
5-§ Ajratilgan hollar	220
GAP BO‘LAKLARI SANALMAYDIGAN BIRLIKLER	222
1-§ Undalma	222
2-§ Kirish so‘z va kirish birikma	223
3-§ Kiritma gap	224
QO‘SHMA GAP	225
1-§ Qo‘shma gap turlari haqida ma‘lumot	225
2-§ Bog‘langan qo‘shma gap	225
3-§ Bog‘langan qo‘shma gapda tinish belgilarining ishlatalishi	226
4-§ Ergashgan qo‘shma gap	226
5-§ Bog‘lovchisiz qo‘shma gap	236
6-§ Bog‘lovchisiz qo‘shma gapning turlari	237

7-§ Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatalishi	238
8-§ Murakkab qo‘shma gap haqida ma’lumot	239
O‘ZGALARNING NUTQINI IFODALASH USULLARI	245
1-§ Ko‘chirma gap	245
2-§ Ko‘chirma gapda tinish belgilarining ishlatalishi	245
3-§ O‘zlashtirma gap	246
4-§ Ko‘chirma va unda ishlataladigan tinish belgilari	247
5-§ Dialog	247
USLUBIYAT (STILISTIKA). NUTQ USLUBLARI	249
1-§ Uslubiyat haqida umumiy ma’lumot	249
2-§ Nutq uslublari	250
3-§ Nutq madaniyati haqida	251
USLUBIYAT TURLARI	253
1-§ Yozma va og‘zaki nutq me’yorlari haqida	253
2-§ Leksik uslubiyat	253
3-§ Fonetik uslubiyat	254
GRAMMATIK USLUBIYAT. MORFOLOGIK USLUBIYAT	255
1-§ Ot turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	255
2-§ Sifat turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	256
3-§ Olmosh turkumiga xos uslubiy xususiyatlar	256
4-§ Fe’llarga xos uslubiy xususiyatlar	256
SINTAKTIK USLUBIYAT	257
1-§ Gap bo‘laklarining uslubiy xususiyatlari	257
2-§ Ayrim gap turlari o‘rtasidagi sinonimiya	258
3-§ Qo‘shma gaplarning uslubiy xususiyatlari	259
4-§ Ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplarning uslubiy xususiyatlari	259
ISHORAT QOIDALARI (PUNKTUATSIYA)	261
1-§ Nuqta	261
2-§ So‘roq belgisi	261
3-§ Undov belgisi	262
4-§ Ko‘p nuqta	262
5-§ Ko‘p nuqta, undov, so‘roq belgilarning birikkan holda kelishi	262
6-§ Vergul	263
7-§ Nuqtali vergul	264
8-§ Ikki nuqta	164
9-§ Tire	264
10-§ Qavs	265
11-§ Qo‘shtirnoq	265
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI	267

**M. HAMROYEV, D. MUHAMEDOVA,
D. SHODMONQULOVA, X. G'ULOMOVA,
SH. YO'L DOSHEVA**

ONA TILI

Muharrir E.Bozorov

Bosishga ruxsat etildi 06.11.2007. Qog'oz bichimi 60x84 1/16.

Hisob-nashr tabog'i 17,2. Adadi 100

Buyurtma № 80

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.
100084, Toshkent sh, kichik halqa yo'li ko'chasi, 7-uy.

Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent sh. Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103-uy

